

Szár

zard

2021. június

2. szám

vég

Századvég
2021 · 2. szám

Szerkesztik: Gallai Sándor · Gyorgyovich Miklós · S. Király Béla · Kiss Réka · Molnár Attila Károly · Pillók Péter · Ványi Éva

Korábbi szerkesztőségek:

Demeter Tamás · Pócza Kálmán · Veszelszki Ágnes · Zuh Deodáth

G. Fodor Gábor · Demeter Tamás · Mándi Tibor · Szűcs Zoltán Gábor

Balázs Zoltán · Bódy Zsombor · Cieger András · Csité András · G. Fodor Gábor · Kapitány Balázs · Szalai Ákos

Spéder Zsolt · Kerékgyártó Béla · Körösenyi András · Kövér György · Ságghi Gábor · Stumpf István · Tóth István György

Pethő Sándor · Bárány Anzelm · Huoranszki Ferenc · Kovács M. Mária · Körösenyi András · Liptay Gabriella · Ruzsa Ágnes · Szilágyi Márton

Gyurgyák János · Fellegi Tamás · Gyekiczki András · Kövér László · Kövér Szilárd · Máté János · Orbán Viktor · Stumpf István · Varga Tamás · Weber Attila

Kiadja a Századvég Politikai Iskola Alapítvány

Felelős kiadó: Molnár Attila Károly

Olvasószerkesztő: Bobály Ilona

Tördelő: Varga Júlia

A szerkesztőség címe: Századvég Politikai Iskola Alapítvány, 1037 Budapest, Hidegkúti Nándor utca 8–10.

Kapcsolat: Tóth Krisztián

Telefon: + 36 1 479 5298

E-mail: kiado@szazadveg.hu

szazadveg.hu

Nyomdai munkálatok: Prime Rate Kft.

A lap évente négy alkalommal jelenik meg. Egy szám ára 1000 forint. Előfizetés egy évre 4000 forint. Előfizetés a szerkesztőségénél.

ISSN 0237-5206

Tartalom

Előszó. 5

POLITIKAI KOMMUNIKÁCIÓ

HÖNICH HENRIK

„Szabad léssen elmélkedésével tett találmányait a' nyelvnek és az írásnak tolmátsága által is világosságra hozni”. 11

NAGY ÁGOSTON

Az 1809-es ötödik koalíciós háború hivatalos propagandájának keretei a Habsburg Monarchiában 43

KISS BALÁZS – SZABÓ GABRIELLA

Közös nosztalgiák 77

GYULAI ATTILA

A realizmus retorikája 101

LÁNYI GUSZTÁV

Igazságok és i/gazságok 125

MŰHELY

KISS MÁRTON

A Rákóczi-kultusz alakulásának száz éve (1920–2019). 149

HAJDÚ ANDRÁS

Helyi értékből globális sportvállalat 175

RECENZÍÓK

LAKATOS ARTUR

Foghíjas bábállam monográfia 203

MÉNES ANDRÁS

Közgazdaság és etika? 209

TÜSKÉS ANNA	
Ötszáz éve az Andocsi Máriával.	215
TÓTH KÁLMÁN	
Csengey Dénesről, a szó és a tett művészeről	219
MOLNÁR ATTILA KÁROLY	
A törzsről.	225
E szám szerzői	232

Előszó

Töredékek a politikai kommunikáció területéről

A társadalomtudományok kommunikatív fordulata nagyjából egybeesett az elektronikus tömegkommunikáció, a rádió és a tömegdemokrácia elterjedésével. Azóta virágzik a kommunikáció témája, amit a digitalizáció és a web 2.0 hihetetlen sikere csak még jobban kiemelt.

A politikai kommunikáció az európai szellemi hagyomány ősforrásainak egyik meghatározó témája. Mózesnek (Kiv 4:10–16) és Platónnak is problémát jelentett, a rómaiaknál pedig – a történetírás mellett – ez hozta létre a latin írástudók csoportját Cicerótól Szent Ágostonig. Ma sokan tanítják, elemzik, írnak róla, konferenciák sora foglalkozik e területtel, melynek saját folyóirata is van (*Political Communication*).

Mózes nem találta a szavakat a néphez, hogy egy kollektív cselekvésre, az Exodusra rávegye őket, Platón pedig határozottan bosszantotta, hogy a szofisták értenek a nép nyelvén, míg a filozófusokat megveti, ki-neveti és esetleg ki is végzi a nép, legalábbis Szókratész történetének ez a tanulsága (vö. *Gorgiasz* és *Phaidrosz*). Tudjuk, Mózes egy szakértő bizalmasa, Áron a testvére révén végül is sikert ért el, Platón pedig kivonult, a politikai próbálkozása elbukott.

A politikai kommunikáció témája ma jóval szélesebb, mint Mózes és Platón problémája volt, mivel mind a kommunikáció, mind a politika jelentése tágult, és már régóta politikai üzenetnek számítanak a korábban jelentéktelennek vagy magánéletinek szánt gesztusok, szimbólumok, akár még a testi megjelenés is.

A *Századvég* folyóirat jelen száma nem vállalkozik a politikai kommunikáció területének áttekintésére, sem rendszerezésére, sem egy vagy több elméleti magyarázatára. Elmélet(ek) helyett elsősorban konkrét történeti helyzetek leírását és megértését célozzák a most közölt tanulmányok. A szerzők nem egy irányzat, iskola vagy intézmény, esetleg tudományág képviselői. Történész, politológus, szociálpszichológus, irodalmár található köztük. A megközelítéseik különbözősége és a tárgyalt esetek sokfélesége jól mutatja a társadalomtudományok jelenlegi töredezettségét, mozaikszerűségét. E mozaik, még ha elég messze lépünk is tőle, sem

biztos, hogy kiad egy értelmes képet, mindenesetre az itt közzétett írások segítenek megérteni a politikai kommunikáció gyakorlatát.

Rögtön a nyitó tanulmányban Hönich Henrik egy konkrét magyar történeti helyzetet bemutatva kérdőjelezi meg Habermas népszerű, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása* című könyvében elmondott nyilvánosságelméletét. A mai értelmiség szerepét, súlyát történetileg megalapozni kívánó érveléssel szemben Hönich Henrik azt állítja, hogy ez biztosan nem így volt a Magyar Királyságban. A polgárságnak nem volt szerepe a kritikus nyilvánosság megteremtésében. Itt a megyei és az országgyűlési vitákban, majd az azokhoz kapcsolódó írásokban a nemesség hozta létre a politikai nyilvánosságot. „Ideológiai fikcióról van tehát szó, mely Habermas elméletében a gazdaságilag emancipálódó polgársághoz kötődik”, írja Hönich.

A dolgozat másik, inkább implicit vitája Habermasszal az, hogy sem ő, sem a társadalomtudományokat megteremtő nagy nemzetek nem látják a nyelv problémáját. Azt a kérdést, amely Közép- és Kelet-Európában sokakat izgatott és ma is izgat, és a multikulturalizmus egyik ki nem mondott feszültségforrása: mi a nyilvánosság nyelve. Ugyanis a nyelvhasználat nemcsak iskolázottságból, műveltségéből fakadó kompetencia kérdése, amire az egalitárius gondolkodók oly érzékenyek, hanem anyanyelvi meghatározottság kérdése is. Olyan ügy, ami két évszázada fontos volt a magyarok számára, majd később a magyar nyelvvel szemben a nemzetiségek számára is.

Harmadrészt, Hönich írása – történetileg teljesen védhető módon – azt sejteti, hogy a nyilvánosság a szólás szabadsága, az pedig a lelkiismereti szabadság Milton óta ismert és logikai ugrásokkal teletűzdelt érvelésén alapul.

Míg Hönich Henrik a szabad szólás, kritika és nyilvánosság elemét hangsúlyozza a politikai kommunikációban, Nagy Ágoston tanulmánya a „másik oldalt”, az autoritás politikai kommunikációját mutatja be: az első a cselekvés korlátozására irányuló kommunikáció, a határmegvonások, az igénybejelentések világa, a második a – jelen esetben szó szerint értelmezett – mozgósításé és a konszenzusteremtésé, amivel manapság a nem kicsit pejoratív jelentést sugalló propagandanulmányok foglalkoznak. A „propaganda” szó jelentése hasonlóan pejoratív ma, mint például az „ideológia”: nem jelent mást, mint információszűrést, egyoldalú tájékoztatást. A „propaganda” megnevezést ma minden nem tetsző kom-

munikációra használják, ennek megfelelően elinflálódott, csakúgy, mint az „ideológia”.

A politikai kommunikáció egyik alapvető elemével, a helyzetértelmezéssel foglalkozik tehát Nagy Ágoston írása: mi az a helyzet, amire reagálni kell, és mi a kívánatos helyzet, kinek kell reagálnia, milyen cselekvési alternatívák vannak, ezek mivel járnak, mi lenne a legjobb reakció.

A szerző az 1809-es győri csata értelmezéséből indul ki. A katonai mozgósítást célzó kommunikáció értelmezte is a helyzetet, megnevezte, ki az ellenség, mit veszélyeztet, mit kell megvédeni, és mi vagy ki hátráltatja a védekezést: így a külső ellenséggel szembeni mozgósítást, konszenzusteremtést felhasználta a belső ellenállás gyengítésére is. A mozgósítás célja az együttműködési szándék, a támogatás növelése és az esetleges ellenállás minimalizálása. Ebből azonban még nem következik, hogy Napóleon valóban ne létezett volna, és ne akart volna csatát nyerni Magyarországon, és így tovább.

A háborús mozgósítás példája arra is utal, hogy a nyilvánosságot nemcsak a kritika, a vita, az ellenállás teremtette meg, hanem például a tömeghadsereg mozgósítási igényei is, ami a kortárs demokráciák nyilvánosságának egyik alapvető aspektusa.

Joseph de Maistre írta, hogy nincs vesztes vagy győztes csata, ez az események utólagos értelmezésétől függ. Az esemény, az 1809-es győri csata értelmezése a következő fél évszázad politikai, alkotmányjogi vitáinak egyik fontos érvévé vált.

A helyzetértelmezésnek pedig eleme a felejtés és az emlékezet, vagy a felejtetés és az emlékeztetés, a metaforák, az analógiák, a „jelek” értelmezése és hasonlók. Ennek egyik fajtájával, a nosztalgiával foglalkozik Kiss Balázs és Szabó Gabriella írása.

Napjainkban a nosztalgia, szemben más hasonló hangulatokkal, mint az elvagyódás, a melankólia, meglehetősen pejoratív kategória. A Kiss–Szabó szerzőpáros által használt nosztalgiafogalom nem általában egy múltbéli idillbe, Árkádiába vágyódás, hanem a *Gemeinschaft*ba vágyódást jelenti. Empirikus elemzésük szerint „a visszavagyódás nem uralkodó vonása a magyar politikai kommunikációnak sem egy választási kampány, sem a nemzeti ünnepek idején”, másrészt az adataik szerint „jobboldali politikai vezetők, és pedig Orbán Viktor és Toroczkai László voltak a legaktívabbak a nosztalgikus politikai megnyilvánulások megosztásában [...] a pozitív múltidézés a legsikeresebb és a legkevésbé sikeres párt vezetőjé-

nél bizonyult a leggyakoribbnak.” 2019-ben a nosztalgia jobboldali politikai kommunikáció sajátja. Talán a magyar baloldalnak és a liberálisoknak nincs egy olyan sikeres kor, ahova visszavágyódhatnak. Árkádiát a magyarországi baloldal nem egy korba – a múltba vagy a jövőbe – helyezi, hanem egy idealizált földrajzi területre, a „Nyugatra”.

Az emlékezetpolitika egy esettanulmánya Kiss Márton *A Rákóczi-kultusz alakulásának száz éve (1920–2019)* című írása. Kiss Márton tíz (1926, 1935, 1938, 1953, 1976, 1985, 2003, 2011, 2015, 2019) megemlékezés Rákóczi-képeit hasonlítja össze. Ezek tanulsága nem az, amit sejtethünk, hogy ezek a képek idővel változnak, alakulnak, hanem az, hogy egy plurális és politikai hagyománnyal rendelkező társadalomban sokféle emlékezet él egymás mellett, amelyek viszonya a koherenstől a mozaikszerűn át a konfliktusig terjedhet.

Lányi Gusztáv írásában egy mai konkrét téma, a COVID-járvány körüli vita elemzése alapján igyekszik a politikai viták dinamikáját bemutatni. A kortárs politikai kommunikáció, amit nevezhetünk talán a demokrácia politikai kommunikációjának is, erősen moralizál. Ez a moralizálás hol vallási (például G. W. Bush), hol szekuláris egalitárius (például az SJW-k), de az igazságosságra vonatkozik, amit egy elnyomó, üldöző csoport megsért, ezzel másokat áldozattá tesz, akik megmentőjének felkínálja magát a politikai kommunikátor. Ez a moralizáló nyelv a kibékíthetetlen konfliktusok nyelve, áldozatok és elnyomók esetén nincs mód sem konszenzusra, sem kompromisszumra. A moralizáló politika hajlamos szektássá vagy törzsivé válni, örök konfliktusokat tartva fenn. Ezért is nevezik a mai demokráciát sokan agonisztikusnak.

Lányi Gusztáv a kortárs politikai vitákat a szociálpszichológia fogalomtárával elemzi, elsősorban a Goffman által elterjesztett színházmetaforával. Eszerint a politikában szerepek vannak, amiket felvehetnek és eldobhatnak, folyamatosan alakíthatnak (perszónifikálhatnak) a cselekvők, és ennek a szerepjátéknak a része a kommunikáció minden számba vehető formája. Az említett moralizált szerepek mellett sajátosan politikai szerepek az idegen, az ellenség, az ellenfél és a szövetségesség.

A politikai konfliktusoknak a színházmetafora alapján történő megértése – ami a reneszánsz óta velünk él Shakespeare, Morus és Machiavelli szövegeiben – mögött azonban felsejlik a platonista aggodalom: mi van, ha valóban létezik egy valóság a politika látszatvilága mögött, ami súlyosan és megkerülhetetlenül alakítja az életünket, korlátozza a poli-

tikai voluntarizmust, az ügyességet és az eszességet? A látszat mögötti valóság, a színházmetafora félrevezető volta ellen érvelt mind a katolikus de Maistre a Gondviselésre hivatkozva, mind a 19–20. század valamennyi szcientista politikafelfogása Comte-tól és Marxtól kezdve. A járvány itt van velünk, a vírus nem a színházban szerepeket alakítók konstrukciója, miképpen a ragály következtében bekövetkező halálozás sem. Lányi elemzésében felsejlik, hogy az agonisztikus demokrácia és a ma uralkodó konstruktivizmus hajlamosítja a kortársakat a valóságvesztésre, ami katasztrófavakságot eredményezhet.

A politikai kommunikációra figyelők jellemzően a homogenizáló törekvésekre – amiket ma propagandának neveznek – vagy a konfliktusokra figyelnek, és kevésbé például a hiányára. Gyulai Attila írása arra a sajátos helyzetre mutat rá, hogy a kortárs politikai gondolkodásban erősödő realista gondolkodás gyakorlata nem tartalmazhatja a realista szempontokat, érveket. A tanulmány a politikai gondolkodás két aspektusa, a leírás és az előírás, az elmélet és a gyakorlat viszonyának szélesebb problémáit elemzi. A politikai kommunikáció sajátos problémát jelent a realista *elmélet* számára, ugyanis a realizmust jellemzően nem politikusok fejtik ki. „A realizmus retorikáján azt a problémát értem, hogy a realizmusról szóló beszéd egyben realista beszédmód, és ezért roppant nehéz megkülönböztetni a realizmusról szóló leírást a realista módon való cselekvéstől, ami [...] a realista politikafelfogásból következik” – írja Gyulai Attila.

Akik a realizmusról beszélnek, azok nem cselekszenek a politikában, akik pedig cselekszenek, azok sosem beszélnek a realizmusról. A realizmus eleme a gyakorlati kimondhatatlansága. Ezt fogalmazta meg a realistaként számon nem tartott Leo Strauss úgy, hogy Machiavelli kifecsegte a politika titkát. A realista nem beszélhet realista érvelést használva, így *per definitionem* nincs realista politikai kommunikáció, hanem a realista gyakorlatról szóló kommunikáció lehet.

Hajdú András *Helyi értékből globális sportúállalat. A nemzetközi siker kihívása Veszprém és a kézilabda kapcsolatában* című írása ezzel szemben nem a látszat és nem a kommunikáció világát elemzi. Pontosabban szólva, a kommunikáció mint önbemutató ebben az írásban is szerepet kap, de a tanulmány alapgondolata az, hogy egy-egy tevékenységben – ez esetben a versenysportban – olyan inherensen rejlő strukturális kényszerek vannak, amiket a tevékenységet sikeresen gyakorolni kívánóknak figyelembe kell venniük.

A versenysport globalizálódott, ugyanakkor a sportegyesületek egy-egy helyi közösséghez kötődnek, még akkor is, ha nemzetközi reklám- és szponzorpiacra is jelen vannak. A veszprémi kézilabda a kisvárosi sport globalizálódására példa, ami a következőket jelenti: 1. a csapat etnikai összetételének (játékosok, edzők) nemzetközivé válása; 2. a technológia, az eszközök nemzetközivé válása; 3. a pénzügyi keretek (befektetők, hirdető) globálissá válása; 4. a médiajelenlét ilyen átalakulása; és végül 5. a tevékenység (a kézilabda) sikeres művelésére vonatkozó elképzelések nemzetközivé válása.

Míg a sikeres sportegyesületek kénytelen-kelletlen egyre globálisabbá válnak, emellett hangsúlyozzák a helyi – nemzeti, városi – kötődéseiket. Az önmagukról kialakított kép „továbbra is kifejezi a lokális környezethez és szurkolótáborhoz fűződő kapcsolatukat, amelynek „bővítése egyúttal további lehetőségeket tartogat arra is, hogy a jövőben a klub még inkább érzékeltesse a nemzetközi élmezőnyben betöltött kiemelkedő szerepét.”

Mindez pedig azt sejteti, hogy a látható és hallható világhoz igazodás, annak alakítása, a politikai kommunikáció nem képmutatás, nem tudatlanság, sem nem önbecsapás, hanem az adott tevékenység – esetünkben a politika – sikeres gyakorlásának része.

Molnár Attila Károly

HÖNICH HENRIK

„Szabad léssen elmélkedésével tett találmányait a' nyelvnek és az írásnak tolmátsága által is világosságra hozni”

Politikai viták a nyilvánosság szükségéről és határaitól a Magyar Királyságban az 1790-es évek elején*

Absztrakt

A jozefinista kísérlet bukása és II. József 1790. február 20-án bekövetkezett halála alapvető hatást gyakorolt a Magyar Királyság politikai közéletére. Az időszakban megélnékülő politikai viták egyik fő témája a nyilvánosság kérdése volt. A júniusban 25 év után újra összeülő diéta első ülésnapjain nagy hangsúlyt kapott a kérdés, amit jól mutatnak a diétai napló kinyomtatása és annak nyelve körüli polémiaiak. A téma jelentősége tekintetében jelzésértékű, hogy a rendek döntésének megfelelően a napló 1790-től kezdve jelent meg rendszeresen nyomtatásban, mégpedig (ekkor még) két nyelven, magyar és latin verzióban. Tanulmányomban a nyilvánossággal és a cenzúrával kapcsolatos elképzelések főbb korabeli változatait kísérlem meg bemutatni, különös tekintettel a politikai diskurzusban domináns szerepet játszó rendi-nemesi nyilvánosságfelfogásra, amelyben a szólás és írás szabadsága rendi-nemesi előjogként és mint ilyen, a rendek ellenőrzése alatt álló gyakorlatként tételeződött.

Jürgen Habermas *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása* című munkájában a modern politikai nyilvánosság kialakulását nem közvetlenül a politika szférájából vezette le, hanem olyan, a különböző művészeti ágakra vonatkozó diskurzusokból, melyeknek eredetüket tekintve semmi közük nem volt a felsőbbbség kritikájához, sem pedig azokhoz a dolgokhoz, melyeket ma „közéleti ügyeknek” szokás nevezni.¹ Eszerint a modern értelemben vett, kritikai funkciót betöltő „közönség” kialakulása Nyugat-Európában nem a politika szférájához kapcsolódott, hanem elsősorban azon folyamathoz, melynek során a különböző művészeti tevékenységek (irodalom, zene, színhátság, festészet) az abszolút állam reprezentatív nyil-

* A munka az NKFI K 116166 sz. pályázatának támogatásával készült.

¹ Habermas 1971. (A következő rövid összefoglalóban főként *A nyilvánosság társadalmi struktúrái* című fejezetre koncentrálok.)

vánosság funkciója alól (országokként és művészeti áganként más-más ütemben) fokozatosan felszabadulva és a kialakuló laikus közönség (nem hivatásos kritikusokról van szó) fórumai előtt egyre inkább tisztán esztétikai minőségükben megjelenve nyilvános vita tárgyául szolgáltak. Ennek a vitának, az *amateurs éclairés* (tájékozott műértők) közösségi jellegű és nyilvános okoskodásának a konkrét terepe eleinte a kávéház (Anglia), a szalon (Franciaország) és a különböző tudós asztaltársaságok (német területek) voltak.

Ezzel párhuzamosan, illetve később ezekből kinőve a kézírásos magánlevelezés és a művészeti tárgyú pamfletek, a morális hetilapok, végül a különböző, nyomtatott művészet- és kultúrkritikai folyóiratok játszottak fontos szerepet. Természetes, hogy ez a nyilvánosság (*Öffentlichkeit*, vö. a német *offen*, „nyitott” szóval) ugyanakkor korántsem volt abszolút jellegű. A nyilvános okoskodásban, a kritikai vitákban való *tényleges* részvételnek voltak bizonyos kritériumai, illetve korlátai („ízlés”, „műveltség”, „tájékozottság”, illetőleg praktikusán bizonyos anyagi tehetőség). A fogalom metaforikájában pedig (a német kifejezést tekintve legalábbis, melynek szemantikája a nyitottság képzetéből táplálkozik) az állam árkanumgyakorlatával,² a közhivatalok tekintélyével, a gazdasági függőségekkel és általában véve minden „elve adott” autoritással az érv *tekintélye* alapján történő szembeszegülés *elvi* igénye érhető tetten.³ Ideológiai fikcióról van tehát szó, mely Habermas elméletében a gazdaságilag emancipálódó polgársághoz kötődik, és amelynek középpontjában az egyetemes hozzáférhetőség és nyitottság képzetei állnak: éppen ez lesz döntő hatással a nyilvánosságról alkotott koncepciók későbbi fejlődésére. Miután a különböző művészeti tevékenységeket tematizáló kritikai diskurzusok működése során a közönség mint az általános „ítélet” és az „ízlés” hordozója kialakult, egyúttal megképződött az a „hely” is, amely később a maga konkrét megnyilvánulási formáival, a nyomtatott szöveg mint olyan különböző változataival együtt (pontosabban talán: ezeken keresztül) potenciálisan a politikai felsőbbség és a politika szférája vonatkozásában is a véleményformálás *locus*ává válhatott. Ez az a képződmény, melyet Habermas sze-

2 Az *arcana imperii* ókori eredetű fogalma a kormányzás és a politika titkosságát és egyben titokzatosságát jelöli.

3 Habermas 1971, 56–57.

rint a „politikai-közéleti nyilvánosság” fogalma a maga általánosságában megragad.

A Habermaséhoz hasonlóan nagy hatású munkák esetében kérdésként merülhet fel azok különböző kontextusokra történő alkalmazhatóságának kérdése. Ami a Magyar Királyság 18. század végi viszonyait illeti, úgy tűnik, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása* esetében ez több szempontból is problémás volna. Elsősorban nem arról van szó, hogy ezt az elmélet egyes pontjait ért kritikák nehezítik.⁴ Mindenekelőtt bizonyos strukturális különbségek intenek óvatosságra. Miként Szijártó István megjegyzi, „a 18. században Magyarországon a politizálásnak direkt fórumai is voltak, a tipikus német vagy (1789-ig) francia helyzettel szemben”.⁵ E tekintetben a legfontosabb tényező a diétának mint a rendi politizálás alapintézményének bár hosszabb-rövidebb hiátusokkal taglalt, de a század egészén végighúzódó működése, amely a magyarországi nyilvánosság felépítését és jellegét alapvetően határozta meg. Ez a parlamenti politizálás lehetőségét egy európai viszonylatban szélesnek mondható réteg számára tartotta fenn, a participáció mértéke pedig a 18. században a jómódú (*bene possessionatus*) köznemesség politikai-társadalmi súlyának növekedésével tovább nőtt.⁶

A következőkben arra teszek kísérletet, hogy a 18. század végén a politikai nyilvánossággal kapcsolatos nézetek között dominánsnak tekinthető rendi-nemesi felfogás fő tendenciáit és árnyalatait vázoljam. Az elemzés során az 1790-től 1792-ig terjedő rövid időszakra koncentrálok. E néhány évnek az adott problematika szempontjából vett relevanciáját mindenekelőtt a II. József halálát követően bekövetkezett sajátos történelmi pillanat és az ezzel összefüggésben előállt diszkurzív helyzet adja. Utóbbi meghatározó tényezőinek az 1764–65. évi diéta óta 1790-ben először újra összeülő országgyűlés és az ezzel párhuzamosan megélenkülő politikai közélet tekinthetők,⁷ melyek lehetőséget teremtettek arra, hogy

4 John Keane szerint például Habermas könyve „bizonyos nosztalgiát ápol a korai modern kor közsférájának hősi ideáljával kapcsolatban”, illetve érvelése „túl szorosan tapad a közélet korai védelmezőinek önmagukról alkotott képéhez.” (Keane 1999, 34, 145.) A vitákba részletesebb betekintést nyújt Calhoun 1999.

5 Szijártó 2017, 442.

6 Szijártó 2017, 358. A megyei birtokos nemesség nagybirtokos arisztokráciától való emancipálódásának, majd politikai térnyerésének folyamatához lásd Szijártó 2005, 374–380.

7 Marczali 1907; Concha 2005 [1885]; Ballagi 2016 [1888].

a 18. század második felében politikailag meghatározóvá váló jómódú birtokos köznemesség az országos politika szintjén hallassa hangját. Tanulmányom első felében a hangsúly e réteg ideológiájának részét képező nyilvánosságmodell fontosabb aspektusainak bemutatására esik majd.⁸ Ezt követően fókuszot váltok, és tanulmányom második felében egy 1792-ben megjelent politikai értekezés mélyelemzésébe fogok. A szoros szövegolvasás módszerének alkalmazásával arra törekszem, hogy egy adott szöveg érveléseit alapul véve rávilágítsak a nyilvánosságról alkotott elképzelések között dominánsnak tekinthető rendi-nemesi felfogás egyes változatainak összetettségére és relatív nyitottságára is: arra, hogy az potenciálisan milyen, gyakran mozaikszerűen összeálló érvelési mintázatokból és jellegzetes motívumokból épült fel, illetve adott esetben a kor mely más jelentősebb vitatémáihoz és beszédmódjaihoz kapcsolódhatott. A vizsgálódások során elsősorban a nyilvánossággal kapcsolatos rendi-nemesi diskurzus főbb rétegeinek feltárására összpontosítok majd, de – egyenrangú tényezőkként – a politikai-szituatív, történeti kontextus egyes aspektusait is igyekszem messzemenően figyelembe venni.

A rendi-nemesi nyilvánosságmodell és a diétai viták

Ha a nyugat-európai fejlődés alapján kidolgozott modellek közép-kelet-európai viszonyokra való alkalmazásával ajánlatos is csinján bánni, a korabeli analógiák, összehasonlítások mint a történeti szereplők és közösségek önképét alakító tényezők elsőrendű figyelmet érdemelnek. A komparatív szempontok a hazai nyilvánosságról alkotott, 18. század végi koncepciókban is szerepet kaptak, mindenekelőtt az angol nyilvánosság vonatkozásában. Rákai Orsolya a korszak egyik vezető magyar nyelvű lapja, a bécsi *Magyar Kurir* számait elemezve egy olyan nyilvánosságfelfogást azonosított be, amelyben az angol nyilvánosság modellje követendő, mintaadó példaként szerepelt: olyanként, amelyben „a nyilvános véleménymondás, okoskodás szabad”, és amelyben ez „a fejlődés egyik legfőbb előfel-

⁸ E vonatkozásban az elemzések egyik alapjául a nyomtatásban megjelent országgyűlési napló szolgál majd. A naplók forrásértékének kérdése vonatkozásában a Szijártó M. István által megfogalmazottakat tartom irányadónak. Lásd Szijártó 2003, 444–445; Szijártó 2005, 28. Vö. még Poór 2003, 102–105.

tételeként” jelent meg. Itt egyrészt a korban igen elterjedt, a csinosodás programjához kapcsolható értelmezési keret jelentőségét kell kiemelni, amelyben a(z ekkor még főként rendi-nemesi értelemben felfogott) nemzet pallérozódásának szükségessége volt hangsúlyos. Ez gyakran egy jellegzetes összehasonlító perspektíva alkalmazásával járt együtt, melyben rendre a fejlettnak tekintett (a korban gyakran használt metaforával élve „magasabb polcon lévő”) nemzetekhez való felzárkózás igénye fogalmazódott meg.⁹

A nyilvánosságról alkotott korabeli nézetek „mainstream” áramlatában azonban nem a pallérozódás, hanem a politikai diskurzusban általában véve is domináns rendi-nemesi érdekvédelem képzetrendszere játszotta a főszerepet. Ebben a *publicum*nak a „nemesi nemzet megalapozta sajátos felfogása” volt meghatározó, amely mint egyfajta „juss” tételeződött, vagyis lényegében a nemesi szabadságdiskurzusba beleíródó jogvédelemként nyert értelmet.¹⁰ Az angliai nyilvánosságról alkotott ideáltipikus kép maga is a 18. század végi Magyar Királyság társadalmi-politikai viszonyai kontextusában kapott sajátos jelentést, egyrészt a csinosodás komparatív dimenziójához illeszkedve, másrészt az ezzel számos korabeli érvelésben jellegzetes módon összefonódó rendi-nemesi értékrend szélesebb kereteibe ágyazódva. A kontextuális jelentések eltérő történeti-társadalmi viszonyrendszerekből következő különbségei mellett ugyanakkor egy tipológiai egyezést is érdemes tekintetbe venni: a nyilvánosság *viszonylagosságát*. Azt, hogy a nyitottság, hozzáférhetőség és átláthatóság képzeleinek ideológikus hangoztatása mellett a korabeli nyilvánosságmodellek egyben

⁹ Takáts 2007, 19–20; Takáts 2013.

¹⁰ Rákai 2008, 139. Bár Rákay Orsolya a *Magyar Kurirt* ebben az időben szerkesztő és a legtöbb híradást író Szacsavay Sándor kapcsán arra is utal, hogy éppen nála ez nem feltétlenül jelentette kizárólag a nemesi nemzettel való azonosulást. Ugyanakkor érdemes figyelembe venni Kókay György megjegyzését is, miszerint Szacsavay – „jozefinista felvilágosultsága” és a nemesi mozgalommal szemben megfogalmazott kritikái mellett is – az országgyűlés időszakában csatlakozott a „patrióta nemességhez”. Az 1790–91. évi nemesi mozgalom „gravitációs erejének” hatását sokaknál megfigyelhetjük az időszakban. Többek közt annál a Koppi Károlynál is, aki II. József korábbi híveként 1790-ben sok tekintetben közeledett a nemesi ellenzék álláspontjához (Forgó 2012, 129), de mellette a jozefinista „értelmiség” több más tagjánál is. (Benda 1957, XXVIII–XXXVIII.) A Szacsavay kapcsán felmerülő dilemma egyik aspektusaként érdemes jelezni azon hosszabb távon érvényesülő folyamat relevanciáját is, melynek lényege, hogy a honoráciorok gyakran azonosultak a rendi nemzettel, illetve különböző privilégiumok biztosításával az is megnyitotta előttük kapuit. Vagyis a „kettős lojalitás” Szacsavay és mások esetében kimutatható jelensége nemhogy nem mond ellent annak, hogy a korszakban a nyilvánosság rendi nemzet meghatározta képzele tekinthető dominánsnak, hanem éppenséggel maga is ezt a tételt erősíti.

a *kizárások* rendszereit is implikálták, legyen ezek aktora a „gazdasági-lag emancipálódó polgárság” (Anglia esetében), avagy a „nemesi nemzet” nevében fellépő jómódú köznemesség (a korabeli Magyar Királyságban). Végül azt is meg kell említeni, hogy az angliai nyilvánossággal való példálózás az angol és a magyar alkotmány- és jogfejlődés hasonlóságairól alkotott korabeli nézetekkel is korrelatív viszonyban áll. Utóbbiakban ugyanis a szigetország alkotmányos berendezkedésének és politikai működésének bizonyos elemei szintén a rendi-nemesi önértelmezés perspektívájának megfelelően értelmeződtek át.¹¹

A rendi-nemesi jogvédelemben illeszkedő elgondolásról lévén szó, nem túlságosan meglepő, hogy a publicitást rendi-nemesi előjogként értelmező felfogás az 1790–91. évi országgyűlésen nagy súllyal jelent meg, főként a magyar hivatalos nyelvként történő bevezetéséről szóló viták során.¹² A nyelvkérdés mint a II. József központosító törekvéseivel szemben megnyilvánuló nemesi-nemzeti ellenállás egyik szimbolikus töltettel, egyben valós politikai tétellel is bíró eleme a jozefinus szisztéma bukását követően is a közélet fókuszában maradt. A probléma előtérbe helyeződésében nagy szerepet játszott az uralkodó 1784. április 26-án kibocsátott, a történeti szakirodalomban szokásosan „nyelvrendeletként” emlegetett királyi leirata, amely új hivatalos nyelvként a németet vezette be a dikasztériumokban, a vármegyékben és a városokban, emellett a törvényszékek nyelveként is a németet jelölte ki, valamint a hivatalviselés, a gimnáziumokba való felvétel és az országgyűlésre való követül választás feltételül is a német nyelvtudást szabta meg.¹³ Az alapvetően bürokratikus-racionális, a Habsburg Monarchia centralizációját szem előtt tartó megfontolásokból meghozott rendelkezést a politikailag aktív rétegek elsöprő többsége „germanizáló” intézkedésként értelmezte, a nemzet eltöröltetését vizionálva.¹⁴ A megyei nemesség (és részben a városi polgárság is) a királyhoz és a helytartótanácshoz intézett feliratokban, valamint az utóbbinak és a kancelláriának címzett levelekben tiltakozva kelt a nemesi-rendi

11 Aranka 1790; Bónis 1954, 183–184.

12 Naponként-való 1791; Hönich 2020.

13 Míg az intézkedés a kormányiszékek esetében 1784. november 1-i hatállyal lépett érvénybe, a vármegyék és a városok ehhez képest egy év haladékot kaptak, az alacsonyabb bírói és más hivataloknak pedig legkésőbb három év elteltével kellett áttérniük a németre. Lásd Marczali 1888 [1885], 385–386; Szekfű 1926, 7–8; Soós 2005, 266–267; H. Balázs 1989, 1064.

14 Marczali 1888 [1885], 390–397; Soós 2005, 271–294.

identitás integráns elemeként felfogott latin (részben pedig már ekkor a magyar) nyelv védelmére.¹⁵ 1790-re a hangsúly már egyértelműen a magyar nyelv hivatalos bevezetésének propagálására helyeződött át, nem kis mértékben a megelőző időszak magyar nyelvet pártoló nyelv művelő irodalmának hatására és az országgyűléssel párhuzamosan a nyomtatott nyilvánosságban zajló azon vitáktól sem függetlenül, melyek a közéleti, hivatali nyelvhasználat, illetve az oktatási nyelv kérdései körül forogtak.¹⁶

Az 1790 júniusában összeülő alsótábla első ülésnapjain a hivatalos nyelvhasználat tágabb kérdésköre kiemelt figyelmet kapott, ezen belül pedig a diétai napló nyelve volt az egyik vitapont.¹⁷ Már az alsótábla első, június 10-i országos ülésén terítékre került az országgyűlési napló nyelvének és nyomtatásának problémája,¹⁸ e kérdéseket a következő két nap ülésein is tárgyalták.¹⁹ A korábbi országgyűlések hivatalos naplói latin nyelvűek voltak, mint minden, az országgyűlések működése során keletkezett irat.²⁰ Ez 1790-ben megváltozott: ettől fogva a naplót magyar nyelven vezették (ez számított autentikus változatnak), és azt fordították latinra.²¹ A nyelv kérdéséhez kapcsolódóan, mint a diéta működését és nyilvánosságát érintő ügy a diárium kinyomtatásának kérdése is nagy port kavart. A rendek a napló kinyomtatása mellett döntöttek, ami a szokásos gyakorlat megváltoztatását jelentette, hiszen a korábbi országgyűlések naplóit nem nyomtatták ki.²²

15 H. Balázs 1987, 227; H. Balázs 1989, 1065–1069; Soós 2005, 271.

16 Szekfü 1926, 1–26; Bíró 1995a, 117–138; Margócsy 2015; Hönich 2013; Hönich 2015.

17 Fontos külön jelezni, hogy az alsótábla naplójáról van szó, mivel a felsőtábla üléseiről nem vezettek naplót. (A főrendi napló vezetéséről csak jóval később, 1839-ben születik döntés. Lásd Dobszay 2019, 290.) Bár az elhangzottakat nem szó szerinti lejegyzésben, hanem a legtöbb esetben tartalmi összefoglaló formájában közzé tett dokumentumról van szó, a szakirodalomban bevettnek mondható szóhasználatnak megfelelően itt és a továbbiakban a napló/diárium terminust használok. A vázlatosabb jegyzőkönyvi formától a vita menetét pontosabban rögzítő részletes napló felé vezető fejlődés történetéhez lásd mindenekelőtt Dobszay 2019, 286–288.

18 Az alsótábla országos ülései megkülönböztetendők a korban az ún. kerületi ülésektől. Az ország négy (Dunán inneni, dunántúli, Tiszán inneni és Tiszán túli) kerülete szerinti ülésezés szokása végighúzódik a 18. századon, de ennek viszonylag szilárd intézményes keretei csak a század végére alakultak ki, főként az e tekintetben mérföldkönek számító 1790–91. évi diéta során. Mind a dunai, mind a tiszai kerületek gyakran közösen üléseztek, és a négy kerület együttes ülései sem voltak kivételesek. (Vö. Szijártó 2005, 331–348.)

19 Naponként-való 1791, 11–12, 18–36.

20 Szijártó 2005, 132.

21 Naponként-való 1791, 30–31.

22 Kivételt képez az 1681. évi soproni diéta, melynek aktáit *Acta Comititalia Soproniensia* címen adták ki. (Vö. Szijártó 2005, 27.)

Ami a kinyomtatás körüli polémiát illeti, ez abból adódott, hogy a főrendek elleneztek az alsótáblának a napló publikálására irányuló javaslatát. Az ugyanis meglátásuk szerint egyrészt azon régi gyakorlat megszüntetésének veszélyével fenyegetett, melynek során a szegényebb ifjúság a „külömbféle Követek mellett, a naponként való Jegyzésnek írása által” szerezhetett politikai tapasztalatot és leshette el a politizálás csínját-bínját.²³ Emellett pedig azon aggályuknak adtak hangot az alsótábla június 11-i üzenetére adott válaszukban, hogy a „köz-végezéseket, és tanátskozásokat a Világ-színe eleiben terjeszteni” már csak azért sem volna tanácsos, mert ez a fajta átláthatóság illetéktelen szemeknek engedne betekintést a diétai politika mindennapi működésébe, láthatóvá téve az ellentéteket és a folyamatosan változó viszonyokat, illetve azt, hogy maguk a döntések is gyakran módosulnak az ügymenet során. A főrendek szerint féltő, hogy ez azt a látszatot keltené, hogy a „Nemzet” ingadozik döntéseiben, ami nem vetne jó fényt az országra, és lényegében a nemzet megítélését rontaná a külföldiek előtt.²⁴

Ezt a pontot az alsótábla egy olyan érvelésre támaszkodva utasította el, amelyben egyrészt a közösségi szempontoknak az egyéni érdekek feletti primátusa, másrészt a nyilvánosság rendi-nemesi szabadságfogalommal való szoros kapcsolata hangsúlyozódott. A felsőtáblának a kiskövetekre vonatkozó érvével azt az elvet szegezték szembe, hogy ha a „Haza dólgainak elő-menetelével ellenkezésbe jön a' különös Személyek tekintete”, akkor a haza javának (vagyis jelen esetben a napló kinyomtatásának) szempontja kell hogy nagyobb súllyal essen latba. A főrendeknek a nyilvánosság korlátozását célzó megfontolásaival pedig annak aláhúzásával szálltak szembe, hogy a politikai viták számára biztosított nyilvánosság éppenséggel a „Nemzettséges Szabadság” fő támasztéka.²⁵

„[H]a magok a' Kül-földiek Hazájoknak böldogítására elébbeni Végezéseket ujjonnan eleikbe tűnt Okokból változtatni nem tartózkodnak, azt, ezen Nemzetnek sem tulajdonithatják álhatatlanságnak; Mivel tehát a'

23 Az ún. *dictatura*, vagyis a hivatalos iratok és a napló diktálás útján történő sokszorosítása az alsótáblán a kiskövetek (a követek mellett az országgyűlésre küldött ifjak) feladata volt. (Lásd Szijártó 2005, 124–125; Dobszay 2019, 281–283.) Szijártó István arra is felhívja a figyelmet, hogy a felsőházban is volt diktálás, több jel utal ugyanis arra, hogy a 18. század folyamán a főrendek is alkalmaztak írnokokat. (Szijártó 2005, 125.)

24 Ez az alsótáblának küldött június 12-i válaszüzenetük negyedik pontjában szerepelt. (Naponként-való 1791, 31–34.)

25 Naponként-való 1791, 34.

Nemzettséges Szabadságnak, a Nyilván-valóság vólna élesztője, az elébbe-
ni, 's fenntebb ki-tett okok által meg-lévén a' Statusok, és Rendek, a na-
ponként való Jegyzések ki-nyomatásának Haszna 's szüksége eránt győ-
zettelve, ezeránt elébbei Végezések mellett továbbá-is meg-állottak.”²⁶

Az alsótábla részéről megfogalmazott koncepciónak a nyilvánosság témája szempontjából vett legfontosabb eleme, hogy benne a szabadság érvényesülését elősegítő tényezőként a nyilvánosság tételeződik. A naplóban rögzített érvelés értelmezéséhez érdemes felidézni a *Magyar Kurir* országgyűlési eseményekről szóló azon tudósítását, mely szerint Balogh Péternek az alsótábla június 12-i ülésén a napló magyar nyelven történő nyilvánosságra hozása mellett mondott beszéde után a hallgatóság soraiból érkező következő (kollektív) felkiáltás hangzott el: „Éljen ezen Anyai nyelv oszlopa! [n]yomatassék magyarul a' *Deárium*; mert a' szabadságnak a' *publicitás*, a' dolgoknak közönségessé való tételek, az első jele!”²⁷ Az idézet adott formájában nyilvánvalóan fiktív, hiszen nehezen elképzelhető, hogy a résztvevők egy csoportja spontán módon, előzetes egyeztetés nélkül ugyanazokat a szavakat használva reagált volna a nógrádi követ beszédére. Ha a szerkesztő Szacsvey Sándor tehát vélhetően némileg dramatizálva közölte is az epizódot, mintegy a saját véleményét is artikulálva a beszámoló adott formáján keresztül, ez tartalmilag több szempontból is illeszkedik a napló vonatkozó passzusaihoz. Összevetve őket egymással látható, hogy az újság által közölt mondatok és az alsótáblai üzenetben megfogalmazott nyilvánosságkonceptió középpontjában egyaránt a szabadság és a nyilvánosság összekapcsolása áll, a lényegét illetően tehát alapvetően megfelelnek egymásnak. Ugyancsak közös vonás, hogy mind a naplóban, mind a *Magyar Kurir* beszámolójában található idézetben a szabadsággal mint magától értetődő, megkérdőjelezhetetlen alapértékkel találkozunk a nyilvánosság szükségességének igazolása során.

Ugyanakkor két különbség is figyelmet érdemel. Ezek közül kisebb jelentőséggel bír, hogy míg a diétai naplóból vett részletben a nyilvánosság mint a szabadságot előidéző tényező tűnik fel (faktor), a *Magyar Kurir*ban idézett felkiáltás előbbit utóbbi érvényesülésének jeleként tételezi (indikátor). Ez az eltérés abból a szempontból nem tekinthető szubsztanciális

²⁶ Naponként-való 1791, 34.

²⁷ *Magyar Kurir* 1790, 711. (Részben idézi Kókay 1979, 144.)

jellegűnek, hogy egyik megfogalmazásban sem gyengíti a nyilvánosság és a szabadság közti esszenciális kapcsolat tételét. Egy másik különbség ugyanakkor a diáriumból vett részletben megjelenő koncepció egy alapvető fontosságú vonására világít rá. A „szabadság” aktuális jelentésének a „nemzettséges” jelző alkalmazásával történő lehatárolása, amely a napló fogalomhasználatát meghatározza, hiányzik az újságban található idézetből. Ennek nem annyira az utóbbi megítélését illetően van jelentősége, hiszen önmagában a jelző nélküli használat alapján nem érdemes valamilyen korlátlan szabadságfogalom érvényesülésére következtetni,²⁸ hanem sokkal inkább a „nemzettséges” jelző vonatkozásában.

Ez a kifejezés, bár benne közvetlenül a szűkebb értelemben vett leszármaszás képzete dominál, a *natio* szélesebb fogalomkörét is felidézi, az adott kontextusban tehát a (rendi-nemesi értelemben vett) „nemzeti” megfelelőjeként értelmezhető. Érdemes e tekintetben felidézni, hogy Marczali Henrik a Dunán inneni kerületek diplomatervezete kapcsán szintén azt hangsúlyozta, hogy a „censura oltalma alá állított sajtószabadságra” való hivatkozás valójában a rendi-nemesi érdekek biztosításának igényével volt egyenértékű. Hogy a fenti nyilvánosságkonceptió ténylegesen a rendi előjogok és szabadságok közé illeszkedett, gyakorlati szempontból mutatja, hogy éppen a *Magyar Kurirt* erőteljesen támadták az országgyűlésen, amiért híreket közölt az ülésekről.²⁹ Ez arra utal, hogy olyan esetekben, amikor a rendek politikai nyilvánosságot ellenőrző funkciója közvetlenül nem érvényesülhetett, ennek korlátozása részükről komolyan merült fel. Szemben a diétai naplóval, melynek szövegét az országgyűlés által meghatározott procedúra szerint állították össze és szerkesztették, azon országgyűlési tudósítások, melyeket Szacsyay küldött Budáról Bécsbe lapjának, mindenképpen ilyennek tekinthetők.³⁰

28 Annál is inkább nem, mert ennek vonatkozásában az is felvetődik, hogy az eredetileg elhangzottakat esetleg mennyiben formálhatta át saját nézetrendszerének megfelelően a tudósító, akár egy jelző elhagyásával is.

29 Lásd Marczali 1907, 12–13.

30 Sőt, a Szacsyay által elért nyilvánosság méretét is érdemes számításba venni, a *Magyar Kurir* előfizetőinek száma ugyanis az 1790-es évek elején ezer fő fölé ugrott fel, ami a korabeli viszonyokat tekintve igen magasnak számít. (Kókay 1979, 140). Ez tehát csak fokozhatta az ellenőrzés igényét. Persze nemcsak rendi, hanem kormányzati oldalon is, miként azt Szacsyay Sándornak a szerkesztői pozícióból való, 1793. év elején bekövetkezett eltávolítása is mutatja. (Rákai 2008, 137–139; Kókay 1979, 150–151.) Az újságokra vonatkozó reformkori korlátozásokhoz lásd Dobszay 2019, 298.

A főrendek az alsótábla imént idézett megfontolásait június 12-én küldött válaszüzenetükben korábbi érvelésükkel összhangban elutasították,³¹ amire az alsótábla a következő, június 15-i országos ülésen megfogalmazott végzésben válaszolt. Ebben részben a rendeknek az üzenetváltás során már elhangzott korábbi argumentációja ismétlődött meg, de új elemekkel kiegészítve. Az érvelés első fele a felsőtábla gondolatmenetét visszájára fordítva a diétai politizálás „titkosságát” arra utalva utasította el, hogy az éppenséggel a „Magyar Nemzetet” sújtó balvélekedéseknek ad táptalajt. A napló kinyomtatásából következő átláthatóság viszont, épp ellenkezőleg, a nemzet „egyenességét, a’ köz-Jóhoz vonzó igaz Készségét, és fundamentomos szerződések által meghatározott Fejedelmi, ’s Nemzeti Jussoknak fenn-tartására egy-aránt vigyázó gondoskodását, de egyszersmind annak sok rövidségit, és mély Sebeit” mutathatja fel a „külső Országok” számára.³² Az érvelés hivatkozik a pallérozott nemzetek példájára, melyek vitáikat nyilvánosan folytatják le, végül a napló kinyomtatását annak említésével ajánlja a főrendek figyelmébe, hogy az az „elnyomtatott magyar nyelv” terjedését is elősegítheti.

Összegzésképp leszögezhetjük, hogy a napló kinyomtatása körüli vitában a fenti argumentációk alapján a nyilvánosság két, egymástól egészen eltérő elképzelése regisztrálható. Az alsótábla üzeneteiben egy olyan koncepció fogalmazódott meg, mely a politikai viták átláthatóságát a rendi szabadságok részeként, ám a magyar nyelv fejlesztésének és terjesztésének szempontjaival is kiegészítve propagálta, szemben a főrendek klaszszikus, elsősorban az exkluzivitás szempontját szem előtt tartó, a politika árkánumpfogásán³³ alapuló elképzelésével. Miközben a rendek naplóban rögzített felfogása a főrendi álláspontnál jóval szélesebb körű politikai nyilvánosságot implikál, más irányban („lefelé”) maga is szűkítő jellegű, hiszen benne a politikai nyilvánosságban való részvétel végső soron mint

31 Naponként-VALÓ 1791, 36.

32 Naponként-VALÓ 1791, 38–39.

33 Az árkánum fogalmát itt nem a szorosán vett, az államhoz kapcsolt értelmében használom (*arcana imperii*), hanem (a főrendeknek a szóban forgó vitában érvényesített politikafelfogására vonatkoztatva) egy olyan kiterjesztett jelentésben, amely a politika és a politikai gyakorlat általában vett exkluzivitására (és ezért egyben annak „rejtelmes”, „titkos” mivoltára is) utal. A fogalom jelentésének kiterjesztését tekintve tehát Reinhart Kosellecket is követem, aki *Kritika és válság* című művében a kifejezést a szabadkőműves páholyok működés módjára alkalmazta, és úgy fogalmazott, hogy „a páholytitok az egyház misztériumai és az államok árkánumpolitikája mellett foglal helyet.” (Koselleck 2016, 78.)

egyfajta privilégium tételeződött, és a politikailag meghatározó rendi-nemesi rétegek által történő ellenőrzés igényét hordozta magában.

A nyilvánosság egy figyelemre méltó koncepciója 1792-ből

Mint azt a *Magyar Kurir* példáján láthattuk, a politikai nyilvánosságot a nemesi szabadságok körébe utaló felfogás jelenléte nem korlátozódott a díétai vitákra. Jól mutatja e koncepció elterjedtségét és korabeli jelentőségét, hogy a II. József halálát és a jozefinizmus bukását követő időszakban burjánzó nyomtatott politikai irodalomban is feltűnik. Bár az ekkoriban megjelent írások zöme az *oeuvres des circonstances* jegyeit mutató, az aktuális politikai vitákra közvetlenül reflektáló röpirat, hosszabb-rövidebb polemikus mű, illetve alkalmi költemény, elvéve olyan munkákkal is találkozhatunk, melyekre egy-egy problémakör rendszeresebb, bizonyos elméleti mélységet sem nélkülöző kifejtése is jellemző. Ilyennek tekinthető Oswald Zsigmond *Az igaz hazafi* című, a szerző nevének feltüntetése nélkül 1792-ben megjelent könyve, amelyben az időszak olyan, a közéleti viták középpontjában álló problémái kerülnek terítékre, mint a hazafiság, a nemzeti nyelv vagy a protestáns egyenjogúság kérdései. A munka egyik fő specifikumát egy olyan markáns, jól érzékelhető szerzői törekvés képezi, amely a tárgyalt kérdések rendszerépítő jellegű kifejtését célozza.³⁴ Oswald a közösségi szerveződés általa ideálisnak tartott komplex rendszerét vázolja fel művében, és ebben az „elmének, nyelvnek, írásnak, Tudományoknak, és Tud[ó]soknak jussaival” kapcsolatos szempontok alapvető szerepet kapnak.³⁵ Mivel pedig ezt az időszakban meglehetősen szokatlan rendszerességgel és elméleti érzékenységgel teszi, érdemes figyelmet szentelni *Az igaz hazafi* e tekintetben releváns érveléseinek, melyek az

34 Jelen tanulmány keretei között nincs mód arra, hogy a szerzőről és a műről részletesebben is szóljunk. A további tájékozódáshoz lásd Hónich 2018.

35 [Osvald] 1792, 8–9. Oswald a „tudomány” fogalmát a korszakban bevett, „az írott dolgok összességére” kiterjedő értelemben használja művében. (E jelentéshez lásd többek közt Bíró 1995b, 481; Bíró 2005, 8.) Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a „tudomány” eme „rég” jelentése mellett – másik regiszterben – ekkor már felemelkedőben volt egy „új” is: a szaktudományok rendszerének formálódásával a 18. század végén egy differenciálódó tudományfogalom kialakulása is tetten érhető. (A jelenségre más kontextusban utal például Balogh 2015, 229.)

„elme, nyelv és írás szabadságáról”,³⁶ valamint a „tudományoknak és a’ tudós férfiaknak betséről” szóló fejezetekben kapnak helyet munkájában.³⁷

Osvald a két szóban forgó, a műben tartalmilag egységben kezelt fejezetet egy rövid elméleti alapvetéssel vezeti be. Ebben a „testet”, a „lelkiismeretet” és az „elmét” hasonlítja össze abból a szempontból, hogy ezek normálisnak tekintett működéséhez milyen sajátos okokból kifolyólag elengedhetetlen a „szabadság” állapota. Az érvelés központi mozzanataként egy olyan hasonlatot alkalmaz, melynek segítségével az „elmére” vonatkozó elvont szabadságigény a „test” mozgásszükséglete alapján válik igazolhatóvá. Az egész argumentáció tehát a mozgás nélkülözhetetlenségének tételéből indul ki, amelyet Osvald elsőként közvetlenül a „test” fizikai valóságára vonatkoztatva érvényesít (mozgás nélkül az emberi test is elveszti elevenségét és életerejét), majd az „elme” és a „gondolkodás” dimenziójára visz át, melyben a „mozgás” szükségessége a „fejlesztés” szempontjaként jelenik meg, közvetlenül a kollektivitás szintjére is alkalmazva („nép”).

„Az elmének ereje hasonló tulajdonsággal bír, mint a’ test[é], a külömb-külömb féle szabados, serény, és nyomós gyakorlások, a’ kézi munka, az úszás, fegyver forgatás, küszködés, tántzolás, futás, és több e’ félék adnak a’ testnek gömbölyegséget, keménységet, elevenséget, virgantzásagat; és izmosságot; a’ peshett nyugodalomban ellenben ha a’ test mindenkor tsak egy forma erőltetett mozgásokhoz köttetik bádgyott és beteges léssen: ha azért valamelly Nép azt kívánnya, hogy elméjének ereje tsir[á]jából ki-fejtödgyék, ’s idővel virágozzék, szükséges, hogy ennek is a’ szabados gyakorlás meg-engedtetessék; a’ szabad gondolkozás az elmére nézve azt a’ hasznot tészí, mellyet téssen a’ mozgás a’ testre nézve, és a’ természet ellen való gyüloletes erőszak valamint a’ testet, úgy az elmét is merevedté, és tompává teszi.”³⁸

A fentiek ugyanakkor nemcsak a mozgás analógiája, de a mű egyik központi, a lelkiismereti szabadságra vonatkozó tétele³⁹ alapján is meg-

36 Tanulmányomban nemcsak Osvald korabeli terminusait, hanem a gondolat-, szólás- és sajtószabadság fogalmait is használom. Utóbbiak minden esetben a modern asszociációktól élesen elhatárolt, a 18. század végi koncepcionális keretekre vonatkozó jelentésváltozatban értendő.

37 [Osvald] 1792, 112–119.

38 [Osvald] 1792, 112.

39 [Osvald] 1792, 59–111; Hönich 2018, 178–230.

erősítést nyernek. Utóbbinak a „természet törvénye” és a „józan okosság” alapján belátható jogossága is alapot szolgáltat arra, hogy a „szabadság” érvényesülése a gondolkodás vonatkozásában mint alapkövetelmény tétéleződjön. Ebből következően pedig ugyanez ennek médiumai, a „nyelv” és az „írás” tekintetében is érvényesítendő elvként tűnik fel.

„Az elme vagy is ennek meg fogó, találó, és ítélő tehetségei a' magok munkáit elő beszéd, avagy nyelv, és írás által adgyák elől. Ezeknek pedig a' természet és a' józan okosság törvénye szerént az a' jussok vagon, a' mi a' Lelki ismeretnek, mivel hogy a' Lelki ismeret is ezekből veszi eredetét. [...] [V]alamint a testnek fenn-tartására a' szabados mozgás; a' Lelki-ismeretnek szabadságára pedig a' szabad vizsgálás, ítélet, 's választás szükségképpen, ' el-kerülhetetlenül kivántatik, szintén úgy szükséges lészenn az elmének is a' szabados gondolkozás, hogyha pedig ennek a' jónak és a' gonosznak megismérete körül vizsgálódní szabados dolog, minden bizonnal szabad lészenn ennek minden más féle igazságok körül is szorgalmatossan, 's minden erőltetés nélkül gondossan forgolódní; sőt szabad lészenn elmélkedésével tett találmányait a' nyelvnek és az írásnak tolmátsága által is világosságra hozni, Hazafiúval a' köz jónak elől mozdítása, 's gyarapítása végett közleni, mivel ez is az elmének természeti jussaiban gyökereztetik, és az egyéb Hazafiúi jussoknál annyival nagyobb, a' mennyivel az elme mindenkor nemesebb a' testnél.”⁴⁰

Az eddig tárgyalt fejtegetéseiben Oswald tehát egy olyanfajta elképzelésrendszert vázol fel, melyben a „nyilvános okoskodás” egyrészt a „hazafiúi jussok” közé sorolódik, másrészt alapjaként az ezek erejét felülmúló „természeti jussok” adódnak, legfőbb hozadékaként pedig a „közjó” előmozdítása tétéleződik. A szerző itt tehát nem pusztán a lelkiismereti szabadság analógiáját alkalmazza a nyilvános okoskodás modelljére, hanem emellett egy kettős, a „hazafiúi” és a „természetes jussokra” egyaránt hivatkozó érvet is bevet.⁴¹ Ami a fenti gondolatmenetet e tekintetben különös jelentőséggel ruházza fel, az Oswald azon gesztusa, amellyel a (modern kifejezéssel élve) szólásszabadsággal kapcsolatos jogköröket a „természetes jussokra” vezeti vissza, valamint hogy ezeknek az elsősorban a politikai előjogokkal bíró csoportokra vonatkoztatható „hazafiúi

40 [Osvald] 1792, 113.

41 Ugyanezt alkalmazza a lelkiismereti szabadság és az ebből kiindulva megindokolt protestáns egyenjogúság melletti érveléseiben is. Lásd Hónich 2018, 193–230.

jussok” közötti elsőbbségét is kijelenti.⁴² Egy nem sokkal később következő szövegrészben e második elemet bontja ki részletesebben, amennyiben a lelkiismereti és vallásszabadsághoz hasonlóan⁴³ a szólásszabadságot is a „nemzeti” és „polgári szabadság” minőségével kapcsolja össze.

„Ha szabad a Nemzet, szabad az elme is, szabad a’ nyelv, szabad a’ könyv-írás is. De ki-is gondolhat nagyobb, és illetlenebb képtelenséget, mint a’ hol a’ szabad Nemzetnek elméjére, nyelvére és pennájára bilints vettek, hogy külső állapottyára nézve természeti tagadhatatlan szabadságát szabad gondolkodásával, szóllásával, és írásával ki ne nyilatkoztathassa, meg ne bizonyithassa, másokkal ne közölhesse. Akár mint kérkedgyenek az illetén Nemzetek az ő Nemzeti, vagy polgári szabadságokkal is, merő álom, és tsak árnyék az ő szabadságok, és annak valóságától annyira vagynak, mint a’ Világosság a’ setétségtől. Mert valamint az emberi test ha a’ szemlátásától meg fosztattatik, majd minden emberi kötelességekre alkalmatlanná tétetik, úgy a’ közönséges társaság is, mellyben az elmének, ennek az élet-szövétnekének, és ennek talmátsainak, a’ nyelvnek, és az írásnak szabadságok meg-köttetik, s’ ugyan-ezen okból minden dolgában vakoskodik.”⁴⁴

Látható, hogy Oswald itt a „szabadság” különböző regisztereit kapcsolja össze, amennyiben érvelésében a nyilvános okoskodás és a „nemzeti”, illetve „polgári” szabadság minősége kölcsönösen meghatározzák egymást. Bár az utóbbi jelző a szóhasználat szintjén jelzésértékű lehet, mégsem következik belőle, hogy ne a szabadság szűkebb értelemben vett rendi (azon belül is elsősorban a Magyarországon politikailag elsősorban meghatározó nemességre vonatkoztatott) értelmét tekintsük dominánsnak a gondolatmenetben. Úgy tűnik, a rendi-nemesi irányú szabadságfogalomnak alárendelődő használat az, amelyik biztosra vehető, és ezt az értelmezést a „római polgár” szabadságát rendiesített változatban felidézni képes „polgári szabadság” szintagma inkább erősíti, mint gyengíti.⁴⁵ A nyilvánosság

42 Oswald műve egy másik érvelésében a protestánsok számára megadandó „hazafiúi és polgári jussokról” beszél. [Osvald] 1792, 91.

43 [Osvald] 1792, 64.

44 [Osvald] 1792, 115.

45 A szóhasználat diszkurzív kontextusát érzékeltetendő érdemes egy korabeli példát felidézni. A „polgár” jellegzetes, az anyanyelv használata melletti érvelésbe ágyazott, de rendi jelentéstartalmat hordozó használatát találhatjuk meg Vedres István először 1790-ben megjelent röpiratában: „Mert olvassuk azt, hogy a Német Nyelvnek sokkal nagyobb hasonlatossága legyen a Görög, mintsem a Deák nyelvhez; és valóban mit ábrázol a Kerületekre felosztot Német Ország egyebet,

és ehhez kapcsolódóan a „nemzet” ennél szélesebb, nagyközösségi jelentésváltozatának érvényesülése erre utaló szövegmozzanatok hiányában e passzus kapcsán tehát még másodlagos referenciaként sem vethető fel.

Ennek fényében alapvető fontosságú kérdésként vetődik fel, hogy vajon a „nép” fogalmának azon használata esetében, melyet *Az igaz hazafiból* elsőként citált passzusban figyelhetünk meg, illetve a „közjó” azon előfordulása vonatkozásában, melyre a második idézet kapcsán korábban felhívtuk a figyelmet, mennyiben tekinthetjük magától értetődőnek a szűkebb rendi-nemesi vonatkoztatási keretek érvényesülését, illetve milyen fokon feltételezhetjük esetleg a mű fontos alapfogalmai esetében máshol kimutatható szélesebb, társadalmilag kiterjesztő jelentésváltoztatokat.⁴⁶ E tekintetben érdemes felidézni, hogy Oswald az imént idézett szövegrész után nem sokkal a nép felvilágosítását propagálja, mégpedig a „tudományok” és az anyanyelv terjesztésének fontosságát hangsúlyozva. Ezen eszmefuttatásában a „tudományokra” utalva arra buzdít, hogy „betsüllyük meg [...] az Isteni jósnak ezt a’ meg betsülhetetlen ajándékát, és ennek jól tévő sugárait Nemzeti nyelvünknek segedelme által, minden Rendre, és Sorsra ki terjesztvén vessük meg Nemzetünk közönséges boldogságának fundamentomit.”⁴⁷ Ez a megfogalmazás minden kétséget kizáróan a nemzeti közösség és a („közjó” szinonimájaként értendő) „közboldogság” kiterjesztett értelmét implikálja, vagyis Oswald itt egyértelműen kilép a nyilvánosság szűkebb, rendi-nemesi felfogásának keretei közül.⁴⁸

Ebből kiindulva azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Oswald a nyilvánosság problematikája tekintetében (egyébként a műben tárgyalt több

mint Görög Ország Városainak különkülön való Birodalmait. A’ Nemzeti Magyar Nyelv pedig sokkal hasonlőbb a’ Deák, mintsem a’ Görög, vagy másféle Nemzet Nyelvéhez, kevés különbsége is vagyon egy Magyar Szabadsággal élő Nemes Embernek a’ hajdani Rómának Polgárjától.” Vedres 1807 [1790], 16–17.

46 A „közjó” társadalmilag kiterjesztő jellegű jelentésváltoztatát lásd többek közt [Osvald] 1792, 51–52; Hönich 2020, 65–85. Ami a „nép” fogalmát illeti, ez alatt Oswald a kor szóhasználatának megfelelően olykor a nemességet érti ([Osvald] 1792, 29, 32.), máskor pedig a *misera plebs cont-ribuens* értelmében használja ([Osvald] 1792, 35.) A fogalom egy kettős jelentésű (potenciálisan a *plebsre* és a *populus Werbőczyánusra* is referáló) változata: [Osvald] 1792, 22–23. Mindemellett a műben a „köznép” alak alkalmazása is megfigyelhető, ami a nemesi *populust* jelölő szűkebb jelentéskörtől való explicit elkülönítésként értelmezhető. [Osvald] 1792, 24, 51–52.

47 [Osvald] 1792, 118.

48 Említést érdemel, hogy az idézetben szereplő „rend” kifejezés Oswald művében elsősorban társadalmias jelentésben szerepel, vagyis nem pusztán a politikai előjogokkal bíró csoportokat jelöli vele, hanem a „társadalmi csoport” értelemben használja. Lásd például [Osvald] 1792, 42, 47; Hönich 2018, 65, 157.

más kérdéskörhöz hasonlóan) kettős regiszterben mozog. Míg az „elmének, a’ nyelvnek, és az írásnak szabadsága” vonatkozásában a szűkebb értelemben vett rendi (vagyis lényegében: nemesi) referenciális szint a domináns, a fejezet utolsó néhány lapján tárgyalt „tudományok” tekintetében ennél jóval szélesebb közösségfelfogás mutatható ki. Összességében azt a konklúziót fogalmazhatjuk meg, hogy a „nyilvánosság” Oswald által felvázolt modelljében tetten érhetünk egy olyan társadalmilag inkluzív jelentéstendenciát is, amelybe nem csak a szűkebb értelemben vett politikai közösség tagjai érthetők bele, ez azonban korlátozott érvényességgel bír, és kifejezetten a „tudományok” terjesztésének projektjére vonatkozik. Ami a nyilvánosság politikai implikációit, illetve ami a „nemzeti/polgári szabadsághoz” kapcsolódó, politikailag is motivált jelentéstulajdonítást illeti, e tekintetben egyértelműen a rendi-nemesi vonatkoztatási keretek meghatározóak. Ugyanakkor mindezt jelentősen árnyalja az a tény, hogy Oswald a két regiszter egymáshoz való viszonyát problematizálva a nyilvánosság közéleti-politikai, illetve a „tudományok” felőli aspektusait *expressis verbis* is összekapcsolja egymással, amikor a fejezetnek a nyilvánosság e két körét tárgyaló első és második részét összekötő megállapításában a tudományokat az „elme, nyelv és írásbéli szabadságnak fáklyáinak” nevezi.⁴⁹ Vagyis a nyilvánosság e két dimenziója nem véletlenszerűen, hanem tudatosan végiggondolt szerzői stratégiából következően szerepel egyazon fejezetben.

Oswald nyilvánossággal kapcsolatos nézeteinek közéleti-politikai, tehát rendi-nemesi irányú hangsúlyai érvényesülnek azon érvelésben, melyben a szerző azokra a veszélyes lehetőségekre hívja fel a figyelmet, amelyeknek a nyilvános okoskodás szabad közösségi gyakorlata gátat szabhat. Mint megtudjuk, utóbbi áldásos hatása legfőképp abban áll, hogy garanciákat teremt bizonyos nemkívánatos jelenségekkel szemben:

„Nintsen ennél hatalmasabb fegyver a’ *Superstitio*, és *Despotismusság* ellen, mivel ez tselekszi, hogy a’ Vallásból vak buzgóság, pénzt halászó ezer igazságtalan, és a köz jónak hasznáival ellenkező tündér mesterségek, zabolátlan tzudar fősvénység, Világi birodalom, és ezt lépésenként követő törvénytelen hatalom, és semmi határt nem ismerő kényes uraság,

49 [Oswald] 1792, 117.

melly az egyedül való uralkodástól tsak annyival különbözik, mennyivel az akarat a' tseleked[et]től neszármozzék.”⁵⁰

Osvald három politikai főfogalmat gyúr itt egybe: a vak tekintélytisztelet vallásos meggyőződéssel kapcsolatos formáját („superstitio”), annak azon változatát, melyet a világi rend egy adott típusa táplálhat („despotizmus”), valamint a magánérdek egoista követésének ezekhez kapcsolódó attitűdjét.⁵¹ A néhány sorba összesűrített konglomerátum ellenpólusán a nyilvánosság egy olyan modellje áll, amelynek értéke a „közjó” zsarnoksággal szembeállított, tehát republikánus vonatkoztatási pontokat is megjelenítő fogalmában sűrűsödik össze.⁵² Megállapítható, hogy a nyilvános okoskodás szabadságának a despotizmussal való konfrontálása ugyanazt a rendi-nemesi nyilvánosságfogalmat implikálja, melyet több korábbi idézetben és a diétai vitákban is tetten értünk. E szembeállítással ugyanis áttételesen a rendi dualizmus elképzelésrendszerében a zsarnokság ellenpólusát képező rendi-nemesi szabadságfogalom érvényesül az argumentációban, ami egyúttal a „szabadság” rendies-republikánus értelmének, vagyis lényegében a politikai részvétel elvének a „nyilvánosság” aspektusa felőli újrafogalmazásaként is értelmezhető.

Nyilvánosság és cenzúra

Az eddigieket tovább erősítik, más szempontból pedig árnyalják azon szövegrészek, melyekben Osvald a nyilvánossággal kapcsolatos általános-elméleti megfontolásait a kortárs jelen összefüggésrendszerében is elhelyezi. Az okoskodás nyilvánosságának „legkeményebb monarchiákban” való létjogosultságát külön kiemelve ugyanis többször is bizonyos „borotvált fejű hazafiakra” tesz kritikus, sőt dehonesztáló megjegyzése-

⁵⁰ [Osvald] 1792, 114.

⁵¹ A két első elem egymás mellett szerepeltetésével a „szabadság” rendi-nemesi és felekezeti (Osvald esetében nyilvánvalóan protestáns irányban elfogult) szegmensei fonódnak össze az érvelésben. Érdeemes kiemelni, hogy a vakbuzgóság fogalmával egy másik alkalommal is találkozunk a műben: Osvald a katolikusoknak a protestáns felekezeti szabadságot korlátozó múltbéli tevékenységét jellemzi a kifejezéssel. [Osvald] 1792, 56–57.

⁵² Gelderen–Skinner 2002.

ket. Utóbbiak a politikai önkény, a vallási vakbuzgóság és a közjóval el-
lentétes magánérdek aktoraiként jelennek meg érvelésében.

„Jaj pedig melly nagy kárával le tsükkentt Hazánkknak mind ezeket
fel-találhattyük némely borotvtált fejü Hazánkfiaiban! Ez mutattya meg
a Nemzeteknek eredendő természeti jussaikat, mellyeket az illyenek le
tapodni kötelességeknek tartják; ez mutat, és tészen határt a' józan okos-
ságnak partyain ki tsapni akaró felsőségeknek. Valamint tehát a Lelki-is-
méretnek, úgy az elmének, nyelvnek, és az írásnak még a' leg-keményebb
Monarchiában is tökéletes jussai vagynak, mellyek természetesen azt
kivánnyák, hogy ennek teljes szabadság engedtessek, minémü vagyon
minden más szabad Nemzetségeknél. Miért kell tehát a' mi szabad Magyar
Hazánkban ezt egyedül egy két tudatlan borotvtált fejü emberek kényne,
és szabad hatalma alá vetni? [...] Igaz ugyan, hogy az ébéli szabadságnak
is bizonyos határatat kell tenni, mivel az ollyan szabadság, melly semmi
határt nem ismér, nem szabadság, hanem zabolátlan tséltsapság, ollyan
ez, mint a' rendes, és szokott folyását el-hagyott sebes folyó viz, melly
a' maga dölyfös habjaival mindenütt gyászos károkkal kegyetlenkedik.
Ennek határi, a' mint közönségesen tartatik a' Vallásnak, és a' közön-
séges Társaságnak bátorságos voltak, 's békességek. Valami tehát ezen
határ-kövekben meg nem ütökzik, valami a' szabad életre *Libertinizmusra*,
Deizmusra, et *Naturalizmusra*, az az mindenféle Vallások belső fundamen-
tominak [...] felforgatására, a' közönséges Társaságra nézve pedig a' felső
hatalomnak meg tagadására, a' vagy *Anarchiára* nem vezet, azt mind szó-
val mind írással közre botsáttani, a' mint az mások sértése, 's gúnyolása
nélkül megtörténhet, szabados dolog.”⁵³

E szövegrészből világossá válik, hogy Osvald a „teljes szabadságot”
emlegető szóhasználat ellenére korántsem a véleménynyilvánítás kor-
látlanágát hirdeti. A határok kijelölése két mozzanatból áll össze. En-
nek egyik eleme az önkényuralommal szembeni elhatárolás, a másik
a fennálló rend és a közösségi stabilitás normatív képzeteiből kiinduló
határszabás és az ezeket fenyegető társadalmi jelenségekkel szembeni
fellépés szükségességének hangsúlyozása.⁵⁴ A „Nemzeteknek eredendő

53 [Osvald] 1792, 114–116. [Kurziválva az eredetiben.]

54 A „szabadság” egy másik (negatív) meghatározásában Osvald „a' Fejedelemnek szabad aka-
rattyát” és „a' Népnek zabolátlan indulattyát” kizárva jelöli ki a közösségi működés respektálha-
tó határait: „Valahol a' Nemzet által szabott törvények uralkodnak, szentek ottan minden Ren-
deknek, és birtokosoknak saját jussaik; valahol ellenben vagy a' Fejedelemnek szabad akarattyá,

természeti jussaikat” letapodó „borotvált fejűekre” tett utalás ugyanakkor azt is egyértelművé teszi, hogy a politikai nyilvánosság szabadságának rendi-nemesi hangsúlyú védelme ezen a ponton (az ennek határait intézményesen biztosító cenzúra tekintetében) felekezeti dimenziót kap. Mint később részletesebben is látni fogjuk, e kitéltt ugyanis leginkább a katolikus egyháznak a cenzúrára gyakorolt befolyására irányuló kritikaként lehet értelmezni. Önmagában az arcszörzetre való utalások a korban potenciálisan auto- és heterosztereotípiák mentén felépülő nemzet-karakterológiai-imagológiai vonatkozásokkal is bírhattak: a borotváltság említése jelen esetben akár a „nem magyar”, ezen belül pedig a „német” (értsd: a „bécsi kormányzathoz kötődő”) jelentések relevanciáját is felvethetné.⁵⁵ E jelentésréteg érvényesülését azonban az adott szövegrész vonatkozásában a „borotvált fejű *Hazánkfiái*” fordulat gyakorlatilag kizárja. Bár másodjára Osvald már „borotvált fejű *emberekről*” beszél, a felekezeti hangsúlyú értelmezést az is erősíti, hogy a szerző művének jelentős részét a protestáns egyenjogúság szükségességének, jogosságának és hasznosságának bizonyítására irányuló érvrendszere bemutatásának szenteli, ez tehát minden kétséget kizáróan a mű legfontosabb konkrét közéleti tétekkel bíró rétege.⁵⁶ Feltűnő a szövegrészben mindezek mellett az is, hogy az észszerű határok között gyakorolt nyilvános okoskodásnak a „Nemzetek eredendő természeti jussaiként” történő meghatározásával újfent azon természetes jogokra apelláló érvelésmód villan itt fel, amelyet a szólásszabadsággal kapcsolatos jogkörök megalapozása kapcsán már korábban is láthattunk.

vagy pedig a' Népnek zabolátlan indulattya a' törvény, nintsen ottan semmi bátorság, semmi szabadság, következőképpen semmi boldogság is.” [Osvald] 1792, 54–55. Osvald tehát a különböző kontextusokban mozgó meghatározásai során, bár nem teljesen azonos terminológiával, de ugyanazon értékhierarchiának megfelelően végzi el a „szabadság” fogalmi szintű, illetve a megvalósítás konkrét referenciáira vonatkozó lehatárolását.

55 Maxwell 2019, 128–152.

56 E szempontok mellett a korabeli párhuzamos szóhasználat is irányadó. Osvaldhoz hasonlóan fogalmaz például Bessenyei, aki saját művei betiltását a következőképp kommentálta: „Pap a Censor mindenütt, ne tsudáld, kezekbe van az igazság költsa [sic], mellyet mindég zárva tartanak. Tsudállatos dolog, hogy a hiteles igazság, mindég tsak borotvált főbe lakhasson!” (Schlett 2018, 286.) A közös szóhasználat ellenére Bessenyeinél ugyanakkor (Osvaldtól eltérően) elsősorban nem a katolicizmus előjogai ellen irányuló felekezeti kritika a domináns, hanem a felvilágosodás szempontjai.

Osvald számára nem kétséges, hogy bár a nyilvános okoskodás szabadsága „természetes juss”, ennek korlátlan érvényesülése komoly veszélyeket rejt magában. Ezek ellenszerét egyértelműen a cenzúra jelenti, amely *expressis verbis* is a nyilvánosság általa vázolt modelljének határt szabó intézményes eszközként jelenik meg érvrendszerében:

„Hogy pedig a’ mi magyar Hazánkban is ezen természeti szabadság lábra állhasson, de e’ mellett illendő határok között tartatván, a’ Vallásnak vagy pedig a’ közönséges társaságnak ártalmára tsuda fajzatokat ne-szülljön, és a’ két egyenlő jussal biró Vallások között is az egyenlő mérték (aequilibrium) szentül fenn tartassék, múlhatatlanúl szükségesnek itélem hogy Hazánkban nem tsak a’ Katholikus, hanem a’ két részre váltott Protestáns Hazafiak közül egy, vagy több könyvvisgáló társaság *Censura* állíttassék fel, mellynek fő kötelessége a’ lenne, hogy a’ Vallások és a’ közönséges társaság fundamentomit nyilván, vagy alattomban áskáló, ’s gúnyoló, a’ közönséges békességet, ’s Hazafiui egyeséget motskos irásokkal sértegető munkákat vagy meg-jobbitva, vagy pedig, ha ez meg nem történhetne, a’ Haza tekintete eleibe jönni éppen meg ne engedné.”⁵⁷

Látható, hogy a felekezeti egyenjogúság aspektusa a rendi-nemesi alapozású érvkészletbe illeszkedve jelenik meg a közéleti-politikai nyilvánosság problematikáját tárgyaló eszmefuttatásokon belül, az érvelés e két rétege tehát egymással szorosan összefonódva érvényesül a szövegben. Mint már említettük, Osvald megjegyzésével a központi cenzúrát támadja, mégpedig annak vélhetőleg azon jellegzetességét, hogy az irányítása sokáig katolikus (jezsuita) kézben volt.⁵⁸ Bár ez a bécsi udvari cenzúrabizottságot illetően a felvilágosult elveket valló Gerhard Van Swieten vezetése alatt már Mária Terézia idején megváltozott, a magyar ügyekben illetékes pozsonyi cenzúrát egészen II. József reformjáig a pozsonyi helytartótanács vallásügyi bizottsága végezte. Ez egy olyan ultrakonzervatívnek nevezhető irányt képviselt, amelyet Kosáry Domokos szerint még maga Mária Terézia

57 [Osvald] 1792, 117.

58 Sashegyi Oszkár megfogalmazásában a könyvcenzúrát a 18. század elején „a protestantizmus elleni védekezés” hívta életre. Sashegyi 1938, 7.

is „megcsontosodottnak” nevezett.⁵⁹ Mivel tehát ekkor a cenzúra még nem volt központosítva a monarchiában, így állhatott elő az a helyzet, hogy a helytartótanács könyvvizsgálói bécsi kollégáikhoz képest maradibb és sokkal inkább a katolikus egyház érdekeinek megfelelő elvek szerint működtethették a cenzúrát, ami magyarországi viszonylatban nemcsak a központi hatalom irányelveinek az érvényre juttatását, hanem a felekezeti szempontú, katolikus érdekű cenzúra érvényesülését is jelentette. Ebből kifolyólag pedig protestáns szemszögből valóságos fellélegzés lett volna akár az is, ha Magyarországon is az udvari bizottság látja el a cenzúrát, hiszen a protestánsokkal szemben a pozsonyi cenzorok „különösen intoleránsan jártak el.”⁶⁰ A szabályozás II. József 1781. júniusi cenzúra-rendeletével, illetve annak egy évvel későbbi magyarországi életbeléptetésével változott meg.⁶¹ Ekkor ugyanis a birodalom egészére vonatkozóan a bécsi központi bizottság kezébe került a cenzúra irányítása, a helyi cenzúrabizottságok ennek rendelődtek alá, vagyis a rendelet felszámolta utóbbiak önállóságát.⁶² Ennek következtében pedig elvben megszűnt a katolikus egyház közvetlen befolyása a cenzúraügyekre.⁶³

Az állami szempontok előtérbe helyezéséből és az ennek megfelelő általános szabályozásból persze nem következett ezek maradéktalan gyakorlati megvalósulása. E vonatkozásban nem elhanyagolható körülmény, hogy Magyarországon (a központi cenzúrabizottság 1782. április 8-i feloszlata után annak helyébe lépő) bécsi tanulmányi bizottság a helytartótanács megfelelő részlegén át intézkedett, az pedig helyi cenzorok és revizorok munkájára támaszkodott.⁶⁴ Granasztói Olga – kifejezetten az utólagos ellenőrzésről szólva – kiemeli, hogy „mivel Magyarországon revizori hivatalok nem, csak egyes revizorok voltak, a hivatali eljárás egészen

59 Kosáry 1980, 524–525; Granasztói 2009, 35–37. A Mária Terézia korabeli cenzúra rendszerének kiépüléséhez lásd még Donáth 1970, 173–181.

60 Kosáry 1980, 525.

61 A rendelet magyarországi és erdélyi bevezetésének körülményeiről részletesebben lásd Sashegyi 1958, 53–67.

62 Döbör András szerint „a rendszer lényege az előzetes cenzúra decentralizálása és az utólagos cenzúra összbiradalmi centralizálása volt.” (Döbör 2014, 19.) A tanulmányban egyébiránt tévesen szerepel Gottfried van Swieten mint Mária Terézia bizalmasa, aki „az utolsó jezsuitát is eltávolította a bécsi cenzúrabizottságból” (18.). Az idősebb (Gerhard) van Swietenről van szó, akinek fia, Gottfried van Swieten II. József reformjai idején játszott nagy szerepet a cenzúra irányításában.

63 H. Balázs 1989, 1046; Kosáry 1980, 525; Pruzsinszky 2011, 133.

64 Kosáry 1980, 525, 527.

egyénekhez volt kötve”, illetéknéppen pedig „sokáig éreztette hatását az egykor egyháziak által irányított szigorúbb, megcsontosodott személet, hiszen a revizorok többsége egyházi személy maradt.”⁶⁵ Kisebb jelentőségű nyomtatványok esetében a(z előzetes) cenzori tevékenységet is egy-egy akadémiai tanár, illetve gimnáziumigazgató végezte.⁶⁶

Részben e körülmények, részben pedig a józsefi rendszer bukásával kialakuló új helyzet figyelembevételével érthető meg, hogy 1790-ben hangsúlyosan merült fel a szólásszabadság és a cenzúra kérdése „alkotmányos” rendezésének fontossága. Így volt ez már az 1790. június 19. és július 16. között zajló, a koronázási hitlevéllel kapcsolatos kerületi ülések során is, ahol a kérdés rendi-nemesi érdekvédelemmel kapcsolatos aspektusai fontos szerepet játszottak. A Dunán inneni megyék szerint például „a nemzetek teljes szabadságához tartozik, hogy a gondolat szabadsága közjogon nyugodjék. A nemzeti szabadság megköveteli azt is, hogy a mit törvény nem tilt, szabad legyen.” Ebből adódóan, miként Marczali a kerület pontokba szedett, előzetes „vitaanyaga” idevonatkozó részét összefoglalja: „kivéve a vallás, a fejedelem az ország fensége és jogai ellen írott, vagy az erkölcsöt és szemérmert sértő munkákat, teljes sajtószabadság lesz Magyarországon. A censorokat pedig nem a király, hanem az ország rendeli.”⁶⁷ A tiszaiak közös tervezete a sajtó „politikai és vallásos” szabadságának szükségességéből kiindulva annak tiszteletben tartását a mindenkori uralkodó részéről a hitlevélben kívánta biztosítani.⁶⁸

A téma napirenden maradásához nagyban hozzájárult, hogy a cenzúrával kapcsolatos kérdéseket az országgyűlés végül (annak bizonyos felekezeti vonatkozásait kivéve) továbbra sem rendezte törvényi úton, és a döntést elodáztatva a „sajtószabadság általános elveinek kidolgozására” országos bizottságot küldött ki.⁶⁹ Ez javaslatait – elvben – a következő diéta számára volt hivatott kidolgozni,⁷⁰ ennek napirendre tűzésére azonban

65 Granasztói 2009, 40.

66 Pruzsinszky 2011, 136. Ez ugyanakkor egy olyan következménnyel is járt, hogy a radikális felvilágosodás kereszténység irányában kritikus, avagy egyenesen vallásellenes vonulatával (a kor szóhasználatával a „libertinizmussal”) szemben a katolikus és protestáns érdekek egységfrontba is rendeződhetek.

67 Marczali 1907, 11.

68 Marczali 1907, 25.

69 1791:15. törvénycikk („Az ifjuság neveléséről”).

70 A cenzúrával kapcsolatos ügyeket az 1791. évi 67. törvénycikk előírásának megfelelően a

(a többi bizottsági munkálathoz hasonlóan) végül sem 1792-ben, sem az azt követő diétákon nem került sor.⁷¹ Mindemellett pedig azt sem árt észben tartani, hogy II. Lipót 1790. szeptember 13-i cenzúrendelete szembe fordult a józsefi szabályozás felvilágosult elveivel, és a tartalmi szempontokon túlmenően már formájából adódóan is messze volt a rendek által a nyári hitlevélvitában követelt „alkotmányos” megoldástól.⁷² Mind ezen körülmények nagyban hozzájárulhattak ahhoz, hogy Osvald 1792-ben megjelent munkájában részletesen foglalkozott a cenzúra kérdésével.

Ami a politikai nyilvánosság felekezeti vonatkozásait illeti, egyrészt érdemes figyelembe venni, hogy már a II. Lipót-féle utasítás is – amely formálisan II. József 1781. évi rendeletének a cenzúra vallásüggyel kapcsolatos alapelveit lefektető második pontját⁷³ értelmezte – kiemelten szólt a cenzúra vallásügyi szempontjairól. A „vallást érintő művek és írások” vonatkozásában ugyanis külön kiemelte, hogy a könyvvizsgálók „a legkisebb mértékben sem térjenek el a könyvek vizsgálatáról kiadott szabályrendeletektől”. Emellett azt is kikötötte, hogy a cenzorok sohasem engedélyezzék „mindazon könyveket és röpiratokat, amelyek a vallás tanításait és azt, ami az egyházalkotmányhoz tartozik, úgyszintén az oltár szolgálatára rendelt férfiakat gúnynak, nevetségnek teszik ki és megvetés tárgyává teszik.”⁷⁴ A Lipót-féle rendelet mellett „a vallás ügyéről szóló”, a protestánsok helyzetét szabályozó 1791. évi 26. törvénycikk pedig a vallásügyi rendelkezések között lehetőséget adott arra, hogy „mindkét hitvallású evangélikusok” (vagyis az ágostai és a helvét hitvallást követők) „úgy symbolikus, mint teológiai és az áhítatosság gyakorlására tartozó könyv-

közpolitikai bizottság tárgyalta – az ún. „tudományos bizottsággal” egyetértésben. A *Deputatio in Publico-Politicis* munkájához (de a bizottsági munkálatokról általában véve is) lásd mindenképp előttről Pajkossy 1978; Pajkossy 1985, 168–173; Pajkossy 2013).

⁷¹ Végül az operátumok felülvizsgálatának elrendelése csak az 1825–1827. évi országgyűlésen következett be, az új reformjavaslatokat pedig az 1832–1836. évi országgyűlés tárgyalta.

⁷² A szeptember 13-i cenzúrautasítás szövegét lásd Pajkossy 2003, 50–51. A „köznyugalom megőrzésének” (*conservatio tranquillitatis*) e rendeletben megjelenő elve I. Ferenc uralkodása alatt egyre nagyobb jelentőségre tett szert. Granasztói 2009, 37; Sashegyi 1958, 236–239; Sashegyi 1938, 5–11.

⁷³ Ballagi Géza fordításában: „Munkák, melyek a katolikus és gyakran a keresztyén vallást rendszeresen ostromolják, ép oly kevéssé tűrhetők, mint azok, melyek – hogy a különben is lábrakapott hitetlenség elterjedését annál inkább elősegítsék, – a szent vallást a nyilvánosság előtt gúny és nevetség tárgyává teszik vagy isten tulajdonságainak babonás elferdítése és álszenteskedés által megvetésre méltónak tüntetik fel.” Ballagi 2016 [1888], 106–107.

⁷⁴ Pajkossy 2003, 51.

veiket, a maguk által rendelendő és a királyi Helytartótanácsnak névszerint bejelentendő saját felekezetökbeli külön könyvvizsgálók felügyelete alatt” kinyomtassák. Ugyanakkor a rendelkezés külön kitér arra, hogy ezekben a művekben „a katolikus vallás ellen semmi gúny vagy sértés ne foglaltassék, a felelősség terhe az ilyen gúny vagy sértésért a kinyomtatást engedélyezőkre hárulván”, valamint azt is, hogy „azon királyi rendelet [...] hogy az újonnan nyomatott könyvekből három példány a királyi Helytartótanács útján mindenkor Ő felségéhez beküldessék, ezen könyvekre is kiterjesztetik.”⁷⁵ Bár a törvénycikk cenzúrával kapcsolatos rendelkezései lehetővé tették tehát a két legnagyobb protestáns egyház számára felekezeti irodalmuk saját cenzúráját, a törvény szövegében egyfajta egyoldalúságot figyelhetünk meg, hiszen abban kizárólag az esetlegesen a katolikusokat sértő kitételek elfogadhatatlanságáról történik említés.⁷⁶

Hogy a paragrafus végleges szövege ténylegesen nem felelt meg a protestánsok cenzúrára vonatkozó, a diétán hangoztatott eredeti követeléseinek és várákozásainak, jól mutatja az „evangélikus” (vagyis a helvét és az ágostai hitvallást követő) rendek közösen megfogalmazott, 1790. június 22-i keltezésű beadványa. Ennek ötödik pontjában azon igényüknek adtak hangot, hogy iskolai tankönyveiket, valamint „hitvallásuk symbolikus és hittan[i] könyveit, s az ájtatosság gyakorlatára tartozókat minden könyvvizsgálat nélkül” nyomtathassák ki.⁷⁷ Ugyanakkor a reformátusok 1791. szeptember 14. és október 13. között zajló budai zsinatának cenzúrára vonatkozó rendelkezése már részben megfelelt az 1791. évi 26. törvénycikk katolikus vallást védő pontjának. Ez bár az alapvető hittételeket megfogalmazó „szimbolikus könyvek” vonatkozásában kijelentette, hogy azok „vizsgálat alá többé nem tartoznak”, más „theológiai és a kegyesség gyakorlatát illető könyvek” tekintetében a könyvvizsgálók egyik feladataként éppenséggel annak ellenőrzését jelölte meg, hogy e művekben „soha a római katholika, vagy más, az országba bevett bármely keresztyén vallás ellen oly gyalázó vagy gúnyos kifejezések ne iktattassanak, melyek

⁷⁵ 1791:26. 5. §.

⁷⁶ Ballagi Géza értékelése szerint „[a]z uralkodó vallásnak védelemre volt szüksége a protestáns sajtóval szemben. S a [...] törvény gondoskodik is a kellő védelemről, a nélkül, hogy az osztó igazságnak eleget tenne. Fékent vet a prot[estáns] írók tollára s ugyanakkor nem gondoskodik a katolikus írók szabadságának olyatén megszorításáról, hogy azzal a többi felekezet rovására vissza ne éljenek.” Ballagi 2016 [1888], 270.

⁷⁷ Irinyi 1857, 33.

által az boszantó megvetésnek, fanyar vagy pajzán kigúnyolásnak tétetének ki”.⁷⁸

A felekezeti kérdés általában vett alakulása kapcsán mindezek mellett számításba kell venni azt is, hogy protestáns oldalon főként II. József, de bizonyos fokig II. Lipót halála után is egyfajta bizonytalanság alakult ki. Az adott helyzetben kétségesnek tűnt ugyanis, hogy vajon sikerül-e a főként az 1791. évi 26. törvénycikkben elért eredményeket hosszabb távon is megtartani. E bizonytalanságot azon momentum is erősítette, hogy az uralkodó sem a reformátusok budai, sem az evangélikusok pesti zsinatán elfogadott rendelkezéseket nem szentesítette, így azok nem emelkedtek törvényerőre.

A cenzúrával kapcsolatos ezen viták, állásfoglalások és rendelkezések minden bizonnyal szerepet játszottak Oswald álláspontjának kialakulásában. Hogy művében tételesen kitért a cenzúra kérdésére és az azzal kapcsolatos ellenőrzési jogkörök protestáns érdekek szempontjából vett felosztására, arra utal, hogy e problémákat művének írása, illetve kiadása idején nem láthatta megnyugtatóan rendezettnek.⁷⁹ Nem elhanyagolható tényező a téma személyes, „biográfiai” vonatkozásokból adódó, szubjektív jelentősége sem: Oswald ugyanis maga is a dunántúli szuperintendencia könyvvizsgálójaként működött.⁸⁰ Emellett pedig talán az sem, hogy a protestáns egyenjogúság követelésének a rendi-nemesi érdekvédelemben való beírásával kihasználhatta utóbbinak az 1790-es évek elején meghatározó (1792-ben még mindenképp érvényesülő) retorikai felhajtóerejét. Bár a véleménynyilvánítás szabadságát nemcsak „hazafiúi jussként”, hanem mint „természetes jusst” is tételezte, ebből nem következett érveléseiben a sajtószabadság azon korlátozások nélküli változatának érvényesítése, amely talán legpregnánsabb formában Hajnóczynál jelent meg az időszakban.⁸¹

⁷⁸ Ballagi 2016 [1888], 270–271.

⁷⁹ Ennek még akkor is fontosságot kell tulajdonítanunk, ha azzal az eshetőséggel is számolunk, hogy Oswald a mű vonatkozó részeit a fenti köztörténeti jelentőségű viták lezajlása, illetve a szóban forgó rendelkezések kibocsátását megelőzően írta. Ez esetben azt, hogy a kérdést továbbra is aktuálisnak tekintette, éppenséggel az mutatja, hogy munkájának ezen részeit 1792-ben is megjelentetésre alkalmasnak találta.

⁸⁰ Ilyetén működéséhez lásd Stettner-Zádor György 1823. szeptember 12-i levelét Kazinczy Ferenchez (KazLev 1908, 404–405.), továbbá: Ballagi 2016 [1888], 17; Cziffra 2008, 456; Bodolay 1981, 165–166.

⁸¹ Hajnóczy 1958 [1791]: 133, 173–175. A cenzúraüggyel kapcsolatos passzusok magyarul a Poór János gondozásában megjelent kötetben is megtalálhatók (Poór 1998, 144–146.). Az értelmezéshez lásd Bónis 1954, 190–192.

Felfogása messze nem azonosítható a nyilvános okoskodás e „radikális” modelljével: a nyilvánosság egy olyan korlátozott, a felekezeti egyensúlyra is tekintettel lévő modelljéről van szó, amelynek ellenőrzésében a rendek (ezen belül pedig a nemesség) játsszák a főszerepet.

Osvald tehát – a kor fősodratú felfogásával összhangban – számolt azzal, hogy a „nyilvános okoskodás” (akár korlátok közé szorított változatában is) a fennálló rendet aláásó vélemények megjelenésével járhat. Azt, hogy ugyanakkor a nyilvánosság fenti modellje nyújtotta előnyök összességében mégiscsak felülmúlják azokat a veszélyeket, amelyek esetlegesen a korlátozottan szabad véleménynyilvánítás megvalósulásából következhetnek, elsősorban a csinosodás összehasonlító, mintakövető perspektíváját alkalmazva igyekezett alátámasztani.

„Ugyan ezt tartják más szabad, és okos Nemzetek is, úgymint az Anglusok, Hollándusok, Helvetusok, és többek is Nemzeti szabadságoknak egyik főbb, 's nemesebb tziemerének, 's tulajdanságának. Meg-kell ugyan vallani, hogy még az illetén határok közé szorított írásbéli szabadság is néha néha reménységen fellül való vad gyümölcset terem, de hogy ha ezeket azokkal a' jókkal, mellyeket a' közönséges életre nagy bőséggel áraszt egy mérő serpenyöbe vettyük, tapasztalni fogjuk, hogy amazokat ezekhez ingyen sem lehet hasonlítani. Világos példáink, 's tanú-bizonyágink ezen dologban a' Frantziák, Anglusok, Hollándusok, Saxok, és egyebek, mert hogy ezek majd minden jó tudományoknak, 's hasznos mesterségeknek veteményes kertyei, és hogy az értelemnek, izlésnek, erkölcsöknek, és kézi miveknek Világa nem tsak Európára, hanem majd az egész Világra is ezektől áradott, azt tsupán a' nálok hazafiúi jussal bíró szóllás, és írásbéli mértékletes szabadságnak lehet tulajdonítani.”⁸²

Osvald itt lényegében ugyanazon keretek között mozog, mint amit az angol nyilvánosságot mintaként állító, a diétai vitákkal összefüggésben taglalt felfogás kapcsán láthattunk. Erre utal egyrészt a „nemzeti szabadságként” felfogott nyilvános okoskodás kollektív jogának komparatív, mintakövető perspektívába helyezése, másrészt pedig az, hogy a nyilvánosság nála is a civilizációs előrehaladás („pallérozódás”) előfeltételeként, annak intézményes keretet adó minőségként jelenik meg. A diffuzionista hangsúlyú, végső soron egyfajta „centrum-periféria-modellt” alkalmazó

82 [Osvald] 1792, 116–117.

argumentáció középpontjában a határok közé szorított, de szabad nyilvánossággal járó esetleges hátrányok kisebbitése és a belőle fakadó „civilizációs-kulturális” előnyök hangsúlyozása áll.

* * *

A szövegelemzések alapján megállapíthatjuk, hogy a szólásszabadságnak *Az igaz hazafiban* kifejtett elgondolásához nemcsak a rendies-nemesi szabadságfelfogás motívumai kapcsolódnak nagyon erős szálakkal, de a protestáns felekezeti szabadság eszméje is alapvető fontosságú az érvelésben. Az argumentáció egyrészt olyan kísérletként értelmezhető, amely azon tétel igazolására irányul, hogy észszerűbb a korlátozott szólásszabadság gyakorlati megvalósításával kapcsolatos jogköröket (a központi hatalom helyett) a rendek kezébe adni. A nyilvános okoskodás legkeményebb monarchiákban is legitim mivoltára vonatkozó megállapítás, valamint a rendek ellenőrzési jogkörének hangsúlyozása alapján nem kétséges, hogy nemcsak maga a „szóllás, és írásbeli mértékletes szabadság”, de az ennek korlátozásával kapcsolatos, a fennálló társadalmi rend és stabilitás, vagyis a „méréklett függés” modellje szempontjából szükséges megfontolások is harmonikusan illeszkednek a rendi dualizmus elképzelésrendszeréhez, fogalmi szinten pedig az ennek megfelelő rendies-nemesi szabadságfelfogásához.⁸³

A mű nyilvánosság kérdésével kapcsolatos érvrendszerének legalább ilyen fontos eleme a felekezeti aspektus érvényesítése. Mint láttuk, a véleménynyilvánítás rendi szabadságként megalapozott, korlátozott modellje a felekezeti egyenlőség eszméjével íródik össze a műben. Ennek fő aspektusai a katolikusok és a protestánsok között e tekintetben is érvényesítendő „egyenlő mértékre”, avagy „aequilibriumra” történő hivatkozás, a protestáns cenzorok szükségességének hangsúlyozása és ennek intézményi biztosítékainak felvázolása. Lényegében tehát a korlátozott nyilvánosság olyan ajánlatáról van szó, melyben az ellenőrzéssel kapcsolatos jogkörök a rendek között felekezetiileg kiegyensúlyozott formában oszlanának meg.

83 A „méréklett függés” Oswald korporális társadalomképében központi fogalom, amely az alkotóelemek („tagok”) közti, egymást kölcsönösen kiegyensúlyozó-szabályozó viszonyok rendszerét jelöli. ([Osvald] 1792, 8, 37, 51.)

Az *Igaz hazafi* nyilvánosság kérdésköre szempontjából releváns érveléseinek bevonásával és kontextualizálásával némi betekintést nyerhettünk abba, hogy a rendi-nemesi előjogként tételezett szólásszabadság az 1790-es évek elején milyen érvelési mintázatokból és jellegzetes motívumokból épülhetett fel egy adott érvelésen belül, illetve a kor mely más jelentősebb vitatémáihoz és beszédmódjaihoz kapcsolódhatott. Tanulmányomban egyrészt azt a számos szálon futó, szövevényes viszonyrendszert igyekeztem bemutatni, amely az időszak nyilvánossággal kapcsolatos, domináns nézetrendszerét a kor politikai gondolkodásának különböző rétegeihez fűzte. E komplexitás egyfajta, a József halálát követő néhány év politikai gondolkodását részben jellemző szellemi nyitottságot is jelez, miközben a rendi-nemesi identitáskonstrukció „gravitációs erejét” is mutatja. Ez az a speciális képlet, amely a nyilvánosságról alkotott elképzelések fő áramlatát a 18. század végi Magyarországon leginkább meghatározta.

Források

- Aranka György 1790: *Anglus és magyar igazgatásnak egybenvetése*. Kolozsvár, Hochmeister Márton.
- Hajnóczy József 1958 [1791]: Közjogi értekezés a királyi hatalom korlátairól Magyarországon. In Csizmadia Andor (szerk.): *Hajnóczy József közjogi-politikai munkái*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 97–185. (A szöveg eredeti latin címe: *Dissertatio politico-publica de regiae potestatis in Hungaria limitibus*.)
- KazLev 1908: Váczy János (szerk.): *Kazinczy Ferencz levelezése*. 18. kötet. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Magyar Kurir 1790: Magyar Kurir 1790. június 22.
- Naponként-való 1791: *Naponként-való jegyzései az 1790dik esztendőben felséges Ildik Leopold tsászár, és magyar országí király által, szabad királyi várossába Budára, Szent Jakab havának 6dik napjára rendelt, 's Szent András havának 3dik napjára Posony királyi várossába által-tetett, 's ugyan ott, következő 1791dik esztendőben böjt-más havának 13dik napján bé-fejezett magyar ország gyűlésének; melyek eredet-képen magyar nyelven íratattak, és az ország gyűlésének fő-vigyázása alatt, hitelesen deák nyelvre fordítottak*. Buda, A' Királyi Akadémia betűivel.
- [Osvald Zsigmond] 1792: *Az igaz hazafi kinek tulajdonságít együgyü beszédbé foglalta egy hazája 's nemzete javát óhajtó szíü*. Pest, Trattner Máttyás.
- Pajkossy Gábor (szerk.) 2003: *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény*. Budapest, Osiris.
- Vedres István 1807 [1790]: *A' magyar nyelvnek a' magyar hazában való szükséges voltát tárgyazó hazafiui elmékedés*. Kassa, Ellinger János.

Irodalom

- Ballagi Géza 2016 [1888]: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*. Pécs, Dialóg Campus.
- Bíró Ferenc 1995: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Budapest, Balassi.
- Bodolay Géza 1981: A türelmi rendeletről a forradalom és szabadságharc leveréséig (1781–1849). In Trócsányi Zsolt (szerk.): *A pápai kollégium története*. Budapest, Tankönyvkiadó, 89–321.
- Bónis György 1954: *Hajnóczy József*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Calhoun, Craig (ed.) 1996: *Habermas and the Public Sphere*. Cambridge–Massachusetts–London, MIT Press.
- Concha Győző 2005 [1885]: *A kilenczvenes évek reformeszméi és előzményei. Irodalomtörténeti vázlat*. Máriabesenyő–Gödöllő, Attraktor.
- Cziffra Mariann 2008: Fejedelmek védelmezték. Kazinczy önimázformáló mechanizmusai egy protestáns katekizmus recenziós vitájának fényében. *Irodalomtörténeti Közlemények*, (112) 4. 447–476.
- Dobszay Tamás 2019: *A rendi országgyűlés utolsó évtizedei (1790–1848)*. Budapest, Országgház Könyvkiadó.
- Donáth Regina 1970: Újabb adatok a Mária Terézia-kori cenzúra történetéhez. *Magyar Könyvszemle*, (86) 3. 173–181.
- Döbör András 2014: Sajtó és cenzúra a 18. és a 19. század fordulóján Magyarországon. *Médiakutató: Médiaelméleti folyóirat*, (15) 2. 17–28.
- Forgó András 2012: Katolikus felvilágosodás és politikai reformmozgalom. Szerzetesek a megújulás szolgálatában. In Szijártó M. István–Szűcs Zoltán Gábor (szerk.): *Politikai elit és politikai kultúra a 18. század végi Magyarországon*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 120–146.
- Gelderen, Martin van–Skinner, Quentin (eds.) 2002: *Republicanism. A Shared European Heritage. Vol. 2. The Values of Republicanism in Early Modern Europe*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Granasztói Olga 2009: *Francia könyvek magyar olvasói. A tiltott irodalom fogadtatása Magyarországon 1770–1810*. Budapest, Universitas Kiadó–Országos Széchényi Könyvtár.
- Habermas, Jürgen 1971: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest, Gondolat.
- H. Balázs Éva 1987: *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen, 1765–1800*. Budapest, [k. n.].
- H. Balázs Éva 1989: A nyolcvanas esztendő drámája. In Ember Győző–Heckenast Gusztáv (főszerk.): *Magyarország története 1686–1790*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1023–1123.
- Hönich Henrik 2013: Nyelv és nemzeti közösség viszonyrendszerének néhány aspektusa egy 18. század végi hanyatláskonceptió tükrében. In Bertényi Iván ifj.–Dobszay Tamás–Forgó András–Pálffy Géza–Rácz György–Szijártó M. István (szerk.): *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon a kezdetektől 1918-ig*. Budapest, Országgyűlés Hivatala–Argumentum, 261–272.
- Hönich, Henrik 2015: Which Language and Which Nation? Mother Tongue and Political Languages: Insights from a Pamphlet Published in 1790. In Almási, Gábor–Šubarić, Lav (eds.): *Latin at the Crossroads of Identity. The Evolution of Linguistic Nationalism in the Kingdom of Hungary*. Leiden–Boston, Brill, 35–63.
- Hönich Henrik 2018: *A „hazafi” és a „nemzet” használatai: közösségi összetartozás a 18. század végén. Oswald Zsigmond Az igaz hazafi c. műve és kontextusai*. Doktori disszertáció. Budapest.
- Hönich Henrik 2020: Latin vagy magyar? A nyelvkérdés a diéta előtt 1790–91-ben. In Dobszay Tamás–H. Németh István–Pap József–Szijártó M. István (szerk.): *Rendi országgyűlés – polgári parlament. Érdekképviselet és törvényhozás Magyarországon a 15. századtól 1918-ig*. Budapest–Eger, Magyar Nemzeti Levéltár–Eszterházy Károly Egyetem, 273–293.

- Irinyi József 1857: *Az 1790/1-ki 26-ik vallásügyi törvény keletkezésének történelme. Közjogi észrevételekkel a bécsi és linczi békék alapján.* Pest, Kilián György Egyet. Könyvtáros Bizománya.
- Keane, John 1999: *Média és demokrácia.* Budapest, Helikon.
- Kókay György 1979: Hírlap- és folyóirat-irodalmunk a 18. században. In Kókay György (szerk.): *A magyar sajtó története.* 1. kötet. 1705–1848. Budapest, Akadémiai Kiadó, 39–228.
- Kosáry Domokos 1980: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Koselleck, Reinhart 2016: *Kritika és válság. Tanulmány a polgári világ patogeneziséről.* Budapest, Atlantisz.
- Marczali Henrik 1888 [1885]: *Magyarország II. József korában.* 2. kötet. 2. kiadás. Budapest, Peifer Ferdinánd.
- Marczali Henrik 1907: *Az 1790/91-diki országgyűlés.* 2. kötet. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Margócsy, István 2015: When Language Became Ideology: Hungary in the Eighteenth Century. In Almási, Gábor–Šubarić, Lav (eds.): *Latin at the Crossroads of Identity. The Evolution of Linguistic Nationalism in the Kingdom of Hungary.* Leiden–Boston, Brill, 27–34.
- Maxwell, Alexander 2019: *Everyday Nationalism in Hungary 1789–1867.* Berlin–Boston, De Gruyter Oldenbourg.
- Pajkossy Gábor 1978: *Az 1791/3-as közpolitikai bizottság javaslatai. Az országgyűlés, a közigazgatás és a cenzúra rendezése.* Doktori disszertáció. Budapest.
- Pajkossy Gábor 1985: Törekvések a magyar rendi alkotmány korszerűsítésére az 1790-es évek első felében. In Klaniczay Gábor–Poór János–Ring Éva (szerk.): *A felvilágosodás jegyében. Tanulmányok H. Balázs Éva 70. születésnapjára.* Budapest, ELTE, 163–174.
- Pajkossy Gábor 2013: A diéta törekvések, tervek keresztüztüében. In Bertényi Iván ifj.–Dobszay Tamás–Forgó András–Pálffy Géza–Rác György–Szijártó M. István (szerk.): *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon a kezdetektől 1918-ig.* Budapest, Országgyűlés Hivatala–Argumentum, 321–326.
- Poór János 1998: *Hajnóczy József.* Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- Poór János 2003: *Adók, katonák, országgyűlések 1796–1811/12.* Budapest, Universitas Kiadó.
- Pruzsinszky Sándor 2011: A cenzúra és a közjó – A jozefinista látomás. *Pro Publico Bono. Állam- és Közigazgatás-tudományi Szemle,* (1) 2. 131–148.
- Rákai Orsolya 2008: *Az irodalomtudós tekintete. Az önállósuló irodalom társadalmi integrációja és az esztétikai tapasztalat problémái 1780 és 1830 között.* Budapest, Universitas.
- Sashegyi Oszkár 1938: *Német felvilágosodás és magyar cenzúra 1800–1830.* Budapest, Dunántúl Pécsi Egyetemi Nyomda.
- Sashegyi, Oszkár 1958: *Zensur und Geistesfreiheit unter Joseph II. Beitrag zur Kulturgeschichte der Habsburgischen Länder.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Schlett István 2018: *A politikai gondolkodás története Magyarországon.* 1. kötet. Budapest, Századvég Kiadó.
- Soós István 2005: II. József német nyelvrendelete és a „hivatalos” Magyarország. In Bíró Ferenc (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből.* Budapest, Argumentum, 261–301.
- Szekfű Gyula 1926: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848.* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Szijártó M. István 2003: A 18. századi országgyűlések forrásértékéről – avagy a történelem mint konstrukció. In K. Horváth Zoltán–Lugosi András–Sohajda Ferenc (szerk.): *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére.* Budapest, Hermész Kör–Osiris, 431–445.
- Szijártó M. István 2005: *A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés.* Budapest, Osiris.

- Szijártó M. István 2017: *Emberk és struktúrák a 18. századi Magyarországon. A politikai elit társadalom- és kultúrtörténeti megközelítésben*. MTA doktori értekezés. Budapest.
- Takáts József 2007: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Budapest, Osiris.
- Takáts József 2013: A csinosodás politikai nyelve. In Fazekas Gergely Tamás–Miru György–Velkey Ferenc (szerk.): *„Politica philosophiai okoskodás.” Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*. Debrecen, Debreceni Egyetem, 149–160.

NAGY ÁGOSTON

Az 1809-es ötödik koalíciós háború hivatalos propagandájának keretei a Habsburg Monarchiában

Absztrakt

Az 1809-es osztrák–francia háború Ausztriában és Magyarországon is számos innovatív, de hosszabb időtartamban szemlélve kivételesnek számító megoldást hozott a „népi-nemzeti háború” gondolata jegyében minél szélesebb körben végrehajtani kívánt katonai mozgósítás és az ennek szolgálatába állított hivatalos propaganda tekintetében. Különösen Ausztriát illetően az újítások szervezeti és ideológiai értelemben is számos ponton tetten érthetők a korábbi és későbbi francia háborúk mobilizációihoz képest. Szervezetileg mindenekelőtt a közvetlen kormányzati irányítás és finanszírozás megléte és a változatos propagandatechnikák komplex, extenzív alkalmazása érdemel figyelmet, különös tekintettel a nyomtatás térhódítására. Ideológiai értelemben pedig a patrióta-nemzeti beszédmód különféle regisztereinek az egyes technikákhoz kötődő párhuzamos és szegmentált használatát szükséges kiemelni. Az alkotmányos különállására, tradicionális hadszerzetére (insurrekció) és a nemesi politikai nemzet kollektív identitására tekintettel sajátos helyzetben lévő Magyar Királyságban az osztrák-birodalmi hivatalos propaganda által alkalmazott technikák és ideológiai megoldások is adaptációra szorultak. A dolgozat célkitűzése, hogy a magyarországi, s mindenekelőtt az insurrekcióra irányuló hivatalos propaganda felépítését és működését a Habsburg monarchia szélesebb kontextusában vázolja fel.

Dolgozatomban az 1809-es osztrák–francia, más néven ötödik koalíciós háború (1809. április 10. – október 14.) hivatalos propagandájának kereteit vázoló fel egyrészt az osztrák birodalomfélre, másrészt Magyarországra tekintettel,¹ a hangsúlyt az utóbbira helyezve. E kettő aligha

1 I. Ferenc 1804-ben vette fel az osztrák császári címet, Napóleon császári ambícióira reagálva, majd 1806-ban lemondott a formálissá vált német-római császári címéről. Egyoldalú uralkodói aktusról volt szó, „a császári hatalom magából a Habsburg-dinasztiából eredt”, ami azonban Magyarország közjogi különállását nem érintette. A magyar államjogi felfogás szerint a változás csak az osztrák birodalomrészekre vonatkozott (a cím a dinasztiához, annak örökös területéhez tapadt), az osztrák szerint viszont a Magyar Királyságra is. Gergely–Pajkossy 2005, 12–14. Ennek tükrében a továbbiakban, amikor Osztrák Császárságról vagy Ausztriáról beszélek, az osztrák birodalomfél értelmében teszem ezt, tehát abba nem értem bele sem a szűkebb, sem a tágabb értelemben vett Magyar Királyságot. Amennyiben az összbirodalomról szólok, a Habsburg monarchia vagy birodalom kifejezéseket használom. Az osztrák propaganda bemutatását az összbirodalmi szintet érintő általánosságok mellett alapvetően az örökös tartományokra, s

kezelhető egymástól függetlenül. A sajátos magyarországi kontextusban a tradíciók és az újítások viszonyának megértéséhez nélkülözhetetlen a birodalom osztrák részében a hagyományos hadszerkezet modernizációjára, a mozgósítást szolgáló – alapvetően eszközjellegű – ideológia kialakítására, illetve az ezt a tömegek felé közvetítő hivatalos propaganda intézményrendszerének megteremtésére irányuló kormányzati erőfeszítések bemutatása is.

Az Osztrák Császárságban a „népi-nemzeti háború” („Volkskrieg” vagy „Nationalkrieg”) koncepciójának² jegyében lebonyolított széles körű mozgósítás mindenekelőtt a Károly főhercegnek köszönhetően létrehozott tartalékos rendszeren, illetve a János főherceg bábáskodása mellett az 1808. június 9-i pátenssel felállítani rendelt *Landwehren* mint területvédelmi szervezeten keresztül korábban intakt tömegeket vont be kötelező vagy önkéntes alapon, ideiglenes jelleggel a fegyveres szolgálatba.³ A „nép” („Volk”) illetén fogalma természetesen nem foglalta magában a nincsteleneket, a megvezethetőséggel, erőszakossággal, megbízhatatlansággal és ostobasággal felruházott alsóbb társadalmi rétegeket, azaz a „csőcseléket” („Pöbel”). A drillre és a nyers erőszakra épülő reguláris hadsereget leszámítva a fegyveres szolgálatra való alkalmasság, csakúgy, mint a szűkebb és tágabb haza, illetve a nemzet szeretetére való képesség bizonyos fokú műveltséggel, illetve bizonyos értékű tulajdonnal és jövedelemmel kapcsolódott össze.⁴ A bécsi kormányzat igyekezett széles körű támogatottságot szerezni az újabb Napóleon-ellenes katonai vállalkozásának, megteremteni a háború céljaival való hazafias, érzelmi-értelmi azonosulást, felkelteni a lelkesedést úgy a civil lakosság, mint a fegyveresek különféle csoportjainak körében, amihez a hivatalos és félhivatalos propaganda változatos eszköztárát vette igénybe. 1809-ben a mobilizációs-háborús propaganda működtetése birodalomszerte eltérő mértékben ugyan, de alapvetően a kormányzat szándékainak megfelelően, tervezetten és szervezeten történt, egy számos elemében innovatív

különösen a német nyelvű tartományokra korlátoztam, míg a Magyar Királyságot illetően a magyarországi propagandát vizsgálom, azaz egyáltalán nem foglalkozom sem Horvátországgal, sem az Erdélyi Nagyfejedelemséggel.

2 Rink 2010.

3 A *Landwehr*hez részletesen lásd: Zehetbauer 2017.

4 Bleyer 2013a, 36–38.

módon és korábban nem tapasztalt mélységben kiépített kommunikációs rendszer keretei között. Az Osztrák Császárság 1809-es propagandája – egyfelől ideológia- és kommunikációtörténeti rendkívülisége, zavarba ejtő gazdagsága, másfelől a háborúnak a birodalmi, a (nagy)német és osztrák nemzeti, illetve a tiroli regionális identitás kialakításában játszott szerepe miatt – a német nyelvű történeti irodalomban nagyjából a százéves évfordulótól kezdve kitüntetett szerepet kapott.⁵

A Magyar Királyság mint az 1791:10. tc. értelmében a Habsburg Monarchián belül közjogi tekintetben független, saját alkotmánnyal rendelkező ország (*regnum independens*) sajátos, a korszakban már archaikusnak számító rendi hadszervezettel rendelkezett. Mivel a cs. kir. hadsereg ún. „magyar ezredeire” nézve a rendi országgyűlés csak a hadiadó összegének és az újoncok számának megajánlásán keresztül rendelkezett befolyással (bár politikailag ez sem volt kevés),⁶ a hiányzó nemzeti fegyveres erő szerepét a rendek számára a honvédelmi szerepkörű, a korszakban diétákon ideiglenes hatállyal szabályozott és eseti jelleggel kiállított, békeállománnyal nem rendelkező inszurrekció⁷ pótolta. Bár a korszakban több tervezet is készült e honvédelmi intézmény modernizálására, átfogó reformjára, állandósítására nem került sor.⁸ Az 1808-as országgyűlés nyomán született törvényi szabályozásban (1808: 2, 3. és 11. tc.) korlátozottan, de kimutatható a rendek alkotmányos érzékenységét és a magyar közjogi tradíciót az új típusú háborúk kihívásaival, a kormányzat általános mozgósítási szándékával összehangoló törekvés. József főherceg a diétát megelőzően átfogó és gyökeres reformtervezetet dolgozott ki,⁹ mely egészében ugyan nem valósulhatott meg, ám egyes elemei beépültek a vonatkozó törvényekbe és egyéb szabályozásokba, köszönhetően annak, hogy az inszur-

5 Mindenekelőtt lásd: Arnold–Wagner 1909, V–XXVII, 275–287; Langsam 1930; Hammer 1935; Rössler 1940 I–II; Redl 1971; illetve legújabban: Bleyer 2013a és b. Az ideológiai vonatkozásokhoz az újabb irodalomból különös figyelmet érdemelnek: Hagemann 2006, illetve Alexandra Bleyer említett doktori disszertációjának és monográfiájának vonatkozó részei. A fejezet, amennyiben külön nem jelzem, a felsorolt irodalmakon alapul, mindenekelőtt Helmut Hammer rendkívül alapos levéltári kutatásokon alapuló monográfiáján.

6 Az „adók és katonák” kérdése körül forgó korabeli diétai vitákhoz részletesen lásd: Poór 2003.

7 A korszak négy inszurrekciójának (1797, 1800, 1805, 1809 – csak az utóbbit vetették harcba) jogi-alkotmányos kereteivel, a korszak mozgósításainak országos és megyei végrehajtásával (csakúgy, mint katonai szereplésével) számos tanulmány foglalkozik. Az utóbbi néhány évtizedből mindenekelőtt lásd: Ódor 1987; Veress 1987 és Vizi 2014.

8 Vö. Gyalóky 1925; Ódor 1992.

9 Tömören ismerteti: Poór 2003, 167–172.

gens haderő modernizációjára és uniformizációjára irányuló törekvései egybevágtak a jómódú birtokos nemesi elitek alkotmányos és nemzetépítési ambícióival. A törvények szükség esetén a politikai testet, rendi nemzetet jelentő nemesség általános és személyes mozgósításáról rendelkeztek: megszigorították a törvényes kivételek körét és a helyettesállítás lehetőségeit, nemesi családonként jövedelemarányosan egy lovas vagy gyalogos felkelőt kellett kiállítani, felszerelni és tartani, a kiváltságos kerületek, szabad királyi városok, egyházi testületek stb. szintén inszurgentek állítására lettek kötelezve. A háború során különféle anyagi és eszmei ösztönzők igénybevételével, kedvező feltételek ígérete mellett a megyei hatóságok igyekeztek katonákat toborozni az ún. „szabad”, azaz önkéntes lovas alakulatokba is. 1808-ban törvény kötelezte a szabad királyi és bányavárosokat, hogy polgáraikból a közrend és közbiztonság fenntartására, valamint városvédelmi feladatokra polgárőrségeket hozzanak létre.¹⁰

A Magyar Királyság alkotmányos különállásából és hadszervezeti sajátosságaiból adódóan a birodalom többi részéhez képest a hivatalos propaganda is sajátos módon működött. A háború viszonylagos katonai és emlékezetpolitikai jelentéktelensége dacára a 19. század végétől fogva a szakszerű hadtörténetírás számos eredményt felmutatott az utolsó inszurrekció szereplését illetően. Feldolgozások születtek a mozgósítást, majd a demobilizációt helyi szinten lebonyolító vármegyei adminisztrációk működéséről is. Azt azonban, hogy az 1809-es háború és különösen az inszurrekció mozgósítása kommunikáció- és eszmetörténeti szempontból mérföldkő volt, sporadikus előzményeket követően épp az utóbbi évtized irodalomtörténet-írása fedezte fel,¹¹ noha a háborús mozgósítás társadalom- és információtörténeti jelentőségére Vörös Károly már évtizedekkel korábban felhívta a figyelmet.¹² Az irodalomtörténet-írás figyelmét azonban tárgyából fakadóan nem annyira a mobilizációt szolgáló hivatalos propaganda szerkezete és működése ragadta meg, hanem mindenekelőtt az időszak négy inszurrekciójának szerzői és közköltészete és egyéb, szűkebb értelemben vett irodalmi produktumai.¹³

10 A témát részletesen feldolgozta: Molnár 1992. A tanulmány arra is felhívja a figyelmet, hogy bár nem volt kötelező, de egyes mezővárosok is felállítottak polgárőrséget.

11 Császár 1909, az újabb irodalomból mindenekelőtt lásd: Porkoláb 2013 és 2014.

12 Vörös 1981, 1987.

13 Az inszurrekciós korpuszban éppúgy találhatunk a konkrét alkalmisághoz szorosabban kö-

A magyarországi jelenségeknek a rendszerező leírására, valamint az osztrák-német, a tartományi szintű regionális, illetve az összbirodalmi érdekű propaganda kontextusában való átfogó igényű tárgyalására hazai részről mindeddig senki sem vállalkozott.¹⁴ Az osztrák esethez hasonlóan az országos érdekű hivatalos kormányzati, illetve a kormányzatilag támogatott félhivatalos propagandát számos nem hivatalos, spontán propagandatermék is követte. A magyarországi közigazgatás sajátosságait tekintetbe véve a központi eszközök alkalmazása mellett az inszurgens alakulatokat szervező vármegyék, illetve a polgárőrségeket kiállító városok maguk is számottevő autonómiával rendelkeztek a helyi érdekű hivatalos propaganda előállítására nézve. A továbbiakban a nem hivatalos propagandával nem foglalkozom, s csupán érintőlegesen térhetek ki az ideológiai vezérmotívumokra, eszmetörténeti vonatkozásokra és a befogadói oldal reakcióira.¹⁵ Időbeliségét tekintve elkülöníthetjük egymástól a háborút előkészítő, illetve kísérő befolyásolást és a demobilizációs periódusra jellemző propagandatevékenységet. Dolgozatom fókuszában az előbbi két szakasz áll,¹⁶ s mindenekelőtt a magyar nemességre, illetve az ennek fegyveres szervezetét jelentő inszurrekcióra koncentrálok.

Az osztrák propaganda irányítása és szerkezete 1809-ben

Az osztrák birodalomfélre és a szóba jöhető külföldi szövetségesekre, támogatókra irányuló propagandának mindenekelőtt három aspektusára szükséges kitérnünk a továbbiakban: jelentős mértékben intézményesített és professzionalizálódott szervezetére (beleértve ennek személyi hátterét és irányítását), főbb színtereire, alkalmazott technikáira és médiu-

tódó alkotásokat, mint az ettől már eloldódó, a nemesi nemzet számára általánosabb üzenetet megfogalmazó költeményeket.

¹⁴ Osztrák oldalról pedig, bár történtek kísérletek arra, hogy a monarchia egészének szempontjából bemutassák a jelenséget (a röpiratok tekintetében például Redl 1971, 111–122, 142–151), ám ezek főként nyelvi akadályok miatt úgy a magyar, mint a különféle szláv nyelvű forrásokat illetően nem sokra jutottak.

¹⁵ A kérdéssel Kazinczy Ferenc levelezése kapcsán részletesebben foglalkoztam, lásd: Nagy 2016.

¹⁶ A demobilizációhoz lásd: Nagy 2020.

maira, végül ezekkel szoros összefüggésben a társadalmi vonatkozásaira, vagyis azokra a csoportokra, melyekre a meggyőzés irányult. A hivatalos és félhivatalos (azaz állami megbízásra és támogatással létrehozott, de explicite a hivatalosság bélyegét magukon nem viselő) propagandaanyagok előkészítése a mozgósítási terv részeként már jóval a háború kitörése előtt megindult. A szélesebb néptömegek háborúnak való megnyerésére irányuló propaganda kulcsszereplői a kormányzat részéről mindenekelőtt a Johann Philipp Stadion gróf, külügyminiszter, illetve János főherceg voltak. Elképzelésük magvát a széles körű mozgósításon alapuló népi-nemzeti háború gondolata képezte. Az ehhez szükségesnek tartott kormányzati intézkedések szakítást jelentettek az udvar korábbi politikájával. A napóleoni propaganda sikereiből és az Ausztria számára tragikus kimenetelű 1805-ös háború tapasztalataiból okulva igyekeztek meggyőzni I. Ferencet az aktív sajtópolitika szükségességéről, aki az innovatív eszközökkel szemben bizonytalan volt, és a cenzúrára hagyatkozott. Stadion a nép nemzeti jellegű politikai nevelésének érdekében szükségesnek tartotta a „nemzeti sajtó” létrehozását, amely támogatja a nemzetépítést és a patriotizmust, hangsúlyozva a nép számára érthető és tiszta stílusban megírt írások terjesztésének szükségességét.¹⁷ János főherceg szintén elkötelezett volt a német nemzeti érzület fejlesztésében és szétterjesztésében. Gondolkodására nagy hatást gyakorolt az 1804-ig Bécsben működő svájci történész, s a bécsi „politikai romantikára” komoly hatást gyakorló Johannes von Müller személye és munkássága,¹⁸ különösen a svájciak közösségérzésének jelentőségére, illetve az elitek hazafias cselekedeteinek a tömegek számára jelentett mintaadó funkciójára vonatkozó elképzelései.¹⁹ Stadion és János jó viszonyt ápolt olyan, Napóleonnal szemben álló német patrióta értelmiségiekkel is, mint a porosz publicista, diplomata és politikai gondolkodó Friedrich von Gentz vagy a tiroli történész, szerkesztő, hivatalnok Josef von Hormayr.²⁰ Gentz korán felismerte, hogy a francia forradalmi hadsereg sikereiben a lelkesedés ereje, azaz a nép egészének

17 Bleyer 2013b, 312–313. Stadion tevékenységéhez és politikai nézeteihez részletesen lásd a következő munka vonatkozó részeit: Rössler 1940.

18 Bleyer 2013b, 315. Müller később Napóleon hívévé vált, 1807-ben Jérôme Bonaparte vesztfáliai király kasseli udvarában nyert alkalmazást.

19 Langsam 1930, 44–46.

20 Hammer 1935, 38, 41. Langsam 1930, 44–55.

emocionális alapú háborús mobilizációja lényeges szerepet játszott. Ennek kapcsán hangsúlyozta a közvélemény alkalmas eszközökkel történő befolyásolásának és megfelelő irányba való terelésének szükségességét.²¹ A reguláris hadsereget modernizáló, de a *Landwehr*rel és Stadion terveivel szemben szkeptikus fővezér, Károly főherceg is felismerte a nép katonai nevelésének, különösen a katonai hőskultusz és tradíciók közvetítésének, a haderőreformmal párhuzamosan a katonai szellem megújításának szükségességét.²² A párizsi osztrák követ, Klemens von Metternich, aki tájékozott volt a napóleoni propaganda módszereit illetően, s felfigyelt a sajtó növekvő jelentőségére is, szintén támogatta az új, aktív osztrák sajtópolitika kialakítását.²³

A literátus nyilvánosság befolyásolásának legfontosabb eszközét a sajtóirányítás jelentette,²⁴ ami a nyomtatás és lapalapítás privilégiumának hatósági kézbe tartásán és ellenőrzésén alapult. Ennek negatív formáját az előzetes cenzúra és a külföldi nyomtatványok behozatalát korlátozó revízió hagyományos eszközei képezték, 1809-ben az özönszerűen megjelenő hazafias nyomtatványokat illetően ugyanakkor lazítás tapasztalható a cenzúra egyébként igen szigorú gyakorlatában. Stadionnak és János főhercegnek köszönhetően azonban a sajtó pozitív befolyásolása is előtérbe került: egyfelől megfelelő arcélú lapok alapításának engedélyezése és kiadása, illetve szerkesztőik, szerzőik finanszírozása, másrészt hivatalos vagy a hivatalosság látszatát kerülő propagandisztikus röpiratok, röplapok elkészítésére adott megbízások.

A nyomtatott propaganda célcsoportjait tekintve a legáltalánosabb szinten el kell különítenünk a Habsburg birodalmon belülre, valamint a kívülre, azaz a potenciális szövetségesként szóba jöhető semleges, szövetséges vagy ellenséges államok lakosságára, kormányzataira, politikai és véleményformáló elitjeire irányuló propagandát. A belső propaganda-tevékenységet illetően a közigazgatásilag, nyelvileg, etnikailag, a rendi és osztályhatárok által is erősen tagolt birodalomban a mozgósítás le-

21 Bleyer 2013b, 308–309. Osztrák szolgálatban játszott szerepéhez lásd: Redl 1971, 35–48.

22 Redl 1971, 49–51. Károly főherceg elképzeléseire részleteseen lásd: Hissmann 1987, 31–32, 37–49.

23 Hammer 1935, 23–29. Langsam 1930, 28–55.

24 A háborút a monarchián belül előkészítő sajtóirányításhoz lásd: Hammer 1935, 33–38. Az előzményekkel együtt összefoglalja: Redl 1971, 6–34.

bonyolítására létrejött intézményrendszer már eleve szegmentáltan kezelte a propaganda célcsoportjait. A kívánt hatást, azaz a mozgósítást és a háborúpárti közvélemény kialakítását egyfelől csoportspecifikus médiumok, műfajok használatán, másfelől az ezek által közvetített sajátos üzeneteken keresztül igyekeztek a propaganda előállítói elérni. A soknemzetiségű monarchia osztrák felében a propaganda nyelvét illetően ugyan a német dominált (a külföld meggyőzésére irányuló törekvésekben a német mellett a francia), ám a legfontosabb szövegek egyúttal tartományokban beszélt nyelvekre fordítva is megjelentek. Elkülöníthetjük egymástól a különféle fegyveres testületek tagjaira, illetve az civil lakosságra irányuló propagandát, ugyanakkor az új, milíciajellegű polgár-katonaság, a *Landwehr* és a hagyományos irreguláris tiroli *Landsturm* (népfelkelés) eleve szorosan kapcsolódott a polgári lakossághoz (hasonlóan a magyar és horvát inszurrekcióhoz), a tartalékos rendszer pedig a reguláris hadsereget kötötte hozzá ehhez.²⁵ A célközönség műveltségére tekintettel az eliteket és az olvasottabb középrétegeket inkább racionálisan érvelő röpiratokon, míg a tömegeket rövidebb, az érzelmekre ható munkák útján igyekeztek meggyőzni. A propaganda irányítói ugyanakkor egy többlépcsős kommunikációs modellben is gondolkodtak, mikor igyekeztek kihasználni a műveltebb elitek, helyi tekintélyek és véleményvezérek (hivatali előljárók, papság, tekintélyesebb polgárok, nemesek stb.) információ- és érték közvetítő szerepét a tömegek felé.²⁶ Ezen szempontok tükrében az 1809-es propaganda technikáit és médiumait funkciójuk szerint a következőképpen oszthatjuk fel.

1. A hivatalos propaganda egyik legfontosabb, nyíltan a központi kormányzat álláspontját közvetítő médiumát a „hivatalos írások” kategóriájával ragadhatjuk meg. Ezeknek a több formátumban is megjelent szövegeknek a legjelentősebb csoportját az 1809 áprilisának elején kiadott háborús manifesztum, azaz a háborút deklaráló, s annak okait részletesen taglaló hosszabb kiáltvány,²⁷ illetve a különféle hivatalos proklamációk képezték. Idesorolhatjuk a polgári és katonai hatóságok részéről kibocsátott különféle hivatalos körrendeleteket (jogszabályok és egyéb hivatalos iratok, hirdetések, kiáltványok stb.), melyek számos esetben nem

²⁵ Redl 1971, 65–73.

²⁶ Bleyer 2013b, 317–319.

²⁷ Manifest 1809.

pusztán technikai jellegű utasításokat, hanem ideologikus tartalmakat is közvetítettek, nyilvános kihirdetésükön (a helyi hatóságok és papság által, röplapok és falragaszok formájában stb.) keresztül pedig széles tömegeket értek el.

Philipp von Stadion grófnak 1809 februárjában sikerült megnyernie a háborús propaganda ügyének a sajtó célzatos véleményformáló erejét régóta hangoztató Friedrich von Gentzet, aki ezt követően Bécsben az Államkancellária alkalmazásába állt.²⁸ Február 26. és 30. között ő szövegezte azt a manifesztumot, mely az elkerülhetetlennek feltüntetett támadó háborút hosszú és alapos, érvelő nemzetközi jogi okfejtéssel mint „igazságos háborút” (*bellum iustum*), az önvédelem és a béke megtartására tett erőfeszítést legitimálta. A manifesztum deklarálta Napóleon elnyomóként ábrázolt rendszere, és nem a francia nép, nemzet mint olyan ellen irányult.²⁹ E szöveg elsődleges célcsoportját az európai fejedelmek, illetve külföldi és monarchián belüli politikai és szellemi elitiek jelentették. A szöveg április 15-én megjelent a *Wiener Zeitung*ban, hogy minél nagyobb publicitást érjen el, brosúra formájában a bécsi állami nyomda mellett egyúttal Salzburgban és Grazban is nyomtattak belőle.

A hivatalos proklamációk talán a legfontosabb eszközt jelentették az 1809-es belső és potenciális szövetségesekre irányuló külső propagandának. A szövegek a Habsburg Monarchia, illetve a szövetségesként szóba jöhető területek lakosságához, népeihez szóltak. A reguláris hadsereghez, illetve a *Landwehr*hez címzett kiáltványokat a gyakorlatban nyilvános hadparancsok formájában bocsátották ki, ezek szélesebb körű terjesztése a civil lakosságot felszólító szövegekéhez hasonlóan történt. A proklamációk egy része a császár, I. Ferenc, más része az egyes hadseregek élén álló hadvezérek, javarészt Habsburg főhercegek neve alatt jelent meg. A háttérben maradó, de az esetek jelentős részében azonosítható szerzők többnyire a német kulturális tér Napóleonnal szemben álló prominens értelmiségijeitől kerültek ki. A mozgósítás és a háború során az udvar mellett teljesített szolgálatot a Bécsbe települt, majd 1808-ban feleségével, Dorothea Mendelssohnnal együtt katolizált Friedrich Schlegel, aki a Habsburg udvarra ebben az időben mint a nagynémet

²⁸ Hammer 1935, 71–72. Gentz szerepéhez, a szöveg és a nyomtatvány keletkezéséhez: Riedl 1971, 35–48.

²⁹ Hammer 1935, 77–78.

nacionalizmus potenciális támogatójára tekintett. Schlegel „egy udvari titkár rangjával és járandóságával” szegődött Károly főherceg alá,³⁰ közvetlen főnöke Stadion, korábbi müncheni követ lett, aki Károly főserégének általános intendánsaként működött az ötödik koalíciós háború alatt. Ferdinánd északi hadseregénél Matthäus Casimir von Collin bécsi költő, János déli hadseregénél Guiseppa Carpani olasz költő, végül a Tirolért felelős Johann Gabriel von Chasteler altábornagy (FML) oldalán Joseph von Hormayr töltötte be ezt a tiszteket.³¹ A hadseregekkel „együtt mozgó”, az érintett területek civil lakosságára s egyúttal az adott seregtestekre irányuló propaganda ennek megfelelő sorrendben: az ellenséges Bajorország és a potenciális szövetséges német államok lakosságát, a lengyeleket, az olaszokat, végül a sajátos kollektív identitástudattal rendelkező tiroliakat célozta meg. Az adott sereg mellett szolgálatot teljesítő „katonai intendánsok vagy titkárok”³² részben maguk is olyan szereplők voltak, akik otthonosan mozogtak a propaganda által megszólítani kívánt potenciális befogadók kulturális közegében.

A kormányzat ily módon a következőkhöz intézett hosszabb-rövidebb proklamációkat (a teljesség igénye nélkül): az „Ausztriai Birodalom” népeire, a német nemzethez, az olaszokhoz, a tiroliakhoz, a bajorokhoz, a szászokhoz, a Varsói Hercegség lakosaihoz, illetve Bécs polgáraihoz. Friedrich Schlegel fogalmazta például Károly főherceg nevében nem csupán a németekhez intézett nacionalista szellemű kiáltványt, de a tüzes nyílt hadparancsokat is (közte az április 6-ít).³³ A „nagy” proklamációk mellett több, egy-egy adott kollektívumra irányuló kisebb szöveg is megjelent. Az eredetileg is több röpíves formátumban és nyelven kinyomtatott proklamációkat és hadparancsokat újságok utánközlésein keresztül is szisztematikusan terjesztették. A rendszernek köszönhetően a cs. kir. hadsereg megjelenésével – amely röplapokat is szállított magával – egyúttal szabályos hadjárat kezdődött a közvélemény befolyásolásáért is, melyet bajor és francia részről is ellenpropaganda fogadott. A katonák ezeket maguk is osztogatták, illetve igyekeztek a helyi elöljárókat rávenni ezek nyilvános

30 Friedrich von Schlegel an August Wilhelm Schlegel, Anne Louise Germaine de Staël, Wien, 29.03.1809 In KdF II, 22–23.

31 Hammer 1935, 72.

32 Langsam 1930, 65. 1. lj.

33 Langsam 1930, 43.

kifüggesztésére. A rövid ideig megszállt bajor területeken a helyi lapok felhasználására is kísérlet történt.³⁴ A főhadiszíntéren a hadsereg megtorpanásával, vereségeivel, majd visszavonulásával értelemszerűen a propagandának ez a típusa is visszaszorult. Osztrák oldalról újabb lendületet ezután csak a Károly főherceg asperni győzelme (május 21–22.) adott a propaganda-hadjáratnak.³⁵

A manifesztumot és a legfontosabb proklamációkat, akkor is, ha célcsoportjuk igen specifikus volt, az egész monarchián belül (adott esetben kívül is) több nyelvre fordítva, a nyomtatott média teljes spektrumának igénybevételével (különbféle formátumú röpiratos utánnyomások, hírlapi utánközlések, hadihírek sorozatai) terjesztették. A hadügyminiszter, gróf Zichy Károly már 1809. március elején felvetette Károly főhercegnek egy „kicsi, járóképes” tábori sajtó felállításának ötletét, mely nem csupán a különböző rendelkezések gyors kinyomtatásában és szétterjesztésében segítheti a hatóságokat, de egyúttal a propagandisztikus katonai bulletinek és proklamációk előállítását is szolgálja. Szintén Zichy indítványozta saját tábori posta és futárszolgálat létesítését az egyes hadseregek számára, azzal a céllal, hogy a híráramlást meggyorsítsa.³⁶

A szokatlan újításokra a magyarországi literátus nyilvánosság is felfigyelt. A Zemplén vármegyei inszurrekciót szervező állandó bizottság tagja, Kazinczy Ferenc néhány nappal a háború kitörését követően, 1809. április 21-én Virág Benedeknek írott levelében regisztrálta az 1809-es osztrák háborús-mozgósító propaganda kormányzati irányítású ideológiai és médiatechnológiai innovációját. Kazinczy értelmezése szerint a patriotizmus eszméje – és a hazaszeretetre való képesség – ezáltal hozzáférhetővé vált az örökös tartományok korábban pusztán alattvalókként kezelt lakosai számára is. A patriotizmus propagálására nem egyszerűen a háborús lelkesedés felkeltését és a mobilizációt szolgáló hatékony kormányzati eszközként, de a monarchia legitimációjának új elemeként tekintett: „Valóban gyönyörűek a' mit az uralkodás még az Austria lakosinak is mond a' haza szeretet haszna 's dicsősége felől. Sok ember eddig azt hitte, hogy a' hazaszeretetet csak pártosok' szava és hogy a' Monarchiák' lakosinak nem kell ezt is ismerni, 's elég nekik a dein Wille ist unser Gesetz. Az ő Felsé-

34 Bleyer 2013b, 322–323.

35 Ehhez a szakaszhoz lásd: Hammer 1935, 117–119. Riedl 1971, 99–110.

36 Hammer 1935, 73–75.

ge, a' nagy bajnok Károly és a' tudományokat kedvellő János proclamatíói elevenítő Írások 's látjuk hogy még az Austriaiakra is nagyon hatnak."³⁷

2. A hivatalosan kontrollált információáramlás igen fontos médiumát jelentették a napi- és haditudósítások számozott sorozatai (*Tagesberichte* vagy *Armeeberrichte*, pontos címe: *Tagesberichte der k.k. Armee*) is, melyek a hadjáratot kísérték.³⁸ Ezek tulajdonképpen a francia bulletinek osztrák megfelelői voltak. A negyedréti formátumú, néhány lapnyi terjedelmű tudósításokat nagy példányszámban és több nyelven nyomtatták ki, majd röpiratként, különkiadásként vagy az újságokban megjelentetve terjesztették a monarchián belül, s azon kívül is. A formátum értékét gyors reakcióképessége adta: ily módon közvetlenül a hadieseményeket követően lehetségessé vált az osztrák álláspont kialakítása és annak gyors szétterjesztése. Előállításuk kezdetben úgy történt, hogy a szöveget a főhadparancsnokságnál megírták, majd beküldték ellenőrzésre Bécsbe a hadügyminisztériumba, s onnan továbbították a nyomdába (van Ghelenschen örökösének). Az első, április 10-i szám megjelentetése ezen a módon mindössze három napot vett igénybe. Nem sokkal később a *Polizeihofstellét* is beiktatták az ellenőrző szervek közé. Ebből a sorozatból ebben a formában összesen 14 szám jelent meg 1809. április 25-ig. Bécs megszállását (május 13.) és az udvar menekülését követően a sorozatot másutt nyomtatva *Tags-Berichte über die neuesten Kriegs-Ereignisse* címen újraindították, a tartalma felett továbbra is erős katonai és kormányzati kontroll érvényesült.³⁹

3. A kormányzatilag létrehozott, támogatott folyóiratok a befolyásolás közvetettebb, míg a sűrűn megjelenő hírlapok a közvetlenebb eszközt jelentették. Az előbbieket illetően fontos lépést jelentett a *Vaterländische Blätter für den österreichischen Kaiserstaat* 1808. áprilisi megalapítása, Johann Michael Armbruster főszerkesztésével. E sajátos, vegyes közleményeket tartalmazó „honismereti” lap profiljának kialakításakor fontos szempont volt, hogy a megfelelő hatás kiváltása, azaz az alattvalók hazafias-nemzeti érzelmeinek felébresztése érdekében elkerüljék a hivatalosság látszatát. A lap ennek érdekében nem a rendelkezések és a hírek egyszerű utánközlésére szorítkozott, hanem számos eredeti cikket közölt, egyúttal

37 Kazinczy Ferenc Virág Benedeknek, Széphalom, 1809. április 21. In KazLev VI, 345.

38 Gyűjteményes kötetüket lásd: Sammlung 1809.

39 Hammer 1935, 99–113; Bleyer 2013b, 463–464.

fontos médiumát jelentette a *Landwehrre*, az 1808-ban létrehozott új típusú osztrák véderőre irányuló propagandának: felsőbb utasításra 1809 elejétől külön rovatot szentelt ezeknek az alakulatoknak, és számos hozzájuk kapcsolódó alkalmi munkát (beszédet, verset) jelentetett meg.⁴⁰

Armbruster kísérletet tett egy merőben új típusú lap, egy ún. „nép-lap” megalapítására is, ez lett a *Der Wanderer*.⁴¹ Ennek próbaszáma 1809. március 20-án jelent meg, s már fejlécében is tükrözte azt az igényt, hogy a monarchia összes népe számára olvasnivalót nyújtson. A metszet egy vándort ábrázol, aki összetalálkozik három ölelkezve fraternizáló felfegyverzett férfival, akik jellegzetes nemzeti viseletüket hordják: egy tirolival, egy magyar nemesi felkelővel (aki huszáruniformist visel), végül egy osztrák *Landwehrmannal*. Első cikke a tiroliaiak 1703-ban, a „bajor felfordulás” alatt és 1809-ben tanúsított helytállásának párhuzamaival foglalkozott.⁴² A franciák gyors bevonulása miatt azonban a lap – azonos fejléccel és tipográfiával – csak 1814-től jelenhetett meg rendszeresen. Bár tudományos szaklapról van szó, de lényegében a háború céljait szolgálta az 1808 januárjával Károly főherceg kezdeményezésére a Kriegersarchiv igazgatója, Gomez szerkesztésével létrehozott *Österreichische Militärische Zeitschrift* is, mely a tisztek katonai műveltségének elmélyítését célozta.⁴³

A hírlapok közül a legfontosabb az Armbruster által szerkesztett priviligizált hivatalos lap, a *Wiener Zeitung* volt, mely erős kormányzati ellenőrzés alatt állt. E hagyományos referáló újságot alapvetően az óvatosság jellemezte: a híreket szárazon, minden kommentár nélkül közölte. Franciaellenes hangoltsága 1808-tól – különösen a Napóleon elleni spanyol felkelésről és gerillaháborúról érkező hírek közlésével, majd a *Landwehr*-rel kapcsolatban egyre gyakrabban megjelenő tudósításokkal – meglehetősen lassan öltött csak testet. Az újság Bécs megszállását követően továbbra is működött, de francia redakció alá került, így a Budára menekült udvar egy időre elvesztette legfontosabb hivatalos szócsövét.⁴⁴

40 Hammer 1935, 34–37; Bleyer 2013b, 454–462.

41 Hammer 1935, 37–38; Bleyer 2013b, 472.

42 DW, 1809. Probe-Blatt, No. 1. A kevés fennmaradt példány közül az egyik – sok más háborús propagandanyomtatvány között – Matthias Perth bécsi hivatalnok naplójába kötve lelhető fel: WBR HS, H.I.N.-25772, Bd. I, Mathias Franz Perth, Tage-Buch, Pars XIX, Begebenheiten meines Lebens nebst andern Merkwürdigkeiten, Vom 7ten April bis 12ten May 1809.

43 Hissmann 1987, 46. A cikkek mutatóját lásd: Hochedlinger 2007.

44 Hammer 1935, 33–34; Bleyer 2013b, 439–445.

Az aktív sajtópolitikában egészen új irányt jelentett az *Österreichische Zeitung* megjelenése. A mozgatható táborigazságot előállított hivatalos, ki-fejezetten a kormányzat háborús céljainak szolgálatába állított hadilapot Friedrich Schlegel szerkesztette. Schlegel korábban is felvetette ugyan a lapalapítás ötletét, azonban csak a háború folyamán, Bécs május 13-i francia megszállásának következtében, a *Wiener Zeitung* és a *Vaterländische Blätter* elvesztésével vált igazán sürgetővé a kormányzat számára egy hadilap létrehozása. Ennek segítségével ugyanis megvívhatónak tűnt a hadihírek értelmezése körüli információs küzdelem a hírlapokon és bul-letineken keresztül kifejtett francia propagandával. Schlegel egykori ötletét Friedrich Lothar Stadion osztotta meg bátyjával, Philippel, majd június közepére sikerült megnyerni az uralkodót is az ügynek, aki jóváhagyta szerkesztőként a német író személyét, egyúttal a kormányzati kontroll fenntartásának jegyében a fiatalabb Stadiont kívánta „főszerkesztőnek”. A lap koncepcióját Rainer főherceg is véleményezte, aki az újságot alkal-masnak találta arra, „hogya az összes híreket a monarchia lakosságának minden osztálya között elterjessze, és ezáltal hozzájáruljon a patriotizmus fenntartásához”.

A lap június 24-étől az eredeti szándék szerint hetente kétszer jelent volna meg, valójában azonban több alkalommal is dupla számként került ki a sajtó alól, továbbá mellékletek is tartoztak hozzá. Az utolsó szám, amelyről tudunk, az 50–51. dupla szám, illetve ennek melléklete, mely 1809. december 16-án jelent meg. A mozgatható táborigazságot mindig a főhadiszállás közelében állították föl, először valahol Morvaországban, majd Pesten.⁴⁵ A hadilap alapvetően hivatalos napi tudósításokat (*Tags-Bericht*), illetve egyéb, gondosan szelektált, a mozgósításról, hadi-sikerekről szóló híreket, hivatalos szövegeket közölt újra a monarchia minden részéről (közte a magyar inszurrekcióval kapcsolatban), továbbá a franciákkal szemben álló törekvéseket hangsúlyozva, külföldről. Egy-úttal a francia hadihíreket és Napóleon nyilvános rendelkezéseit, prokla-mációit lábjegyzetek formájában kritikusan kommentálta. Helyet kaptak benne az önkéntesek toborzásának sikerét bizonyító cikkek, illetve egy rovat, mely a hazafias hozzájárulásokat, adományokat listázta.

⁴⁵ Részletesen lásd: Hammer 1935, 123–175; Bleyer 2013b, 446–453. A lapnak ma egyetlen – feltételezhetően – teljes gyűjteményes sorozata ismert: ez a bécsi Hadilevéltár könyvtárában (Bibliothek des Kriegsarchivs, Bécs) található, jelzete: P VIII r12.

4. A *Landwehr* feltöltése és mozgósítása, különösen János főherceg szemében, az egyik legfontosabb területét jelentette a kormányzati politikának, érthető hát, hogy a hivatalos cirkulárék mellett is igen erőteljes propaganda irányult a helyi polgári lakosságból létrehozott területvédelmi intézmény potenciális és aktuális tagjainak meggyőzésére.⁴⁶ A *Landwehr*-zászlóaljok toborzása és buzdítása az érintettek társadalmi helyzetére és belső motivációjára tekintettel sajátos ideológiát és eszközöket igényelt, melynek a mozgósítás során már állampolgárként kezelt alattvalók honvédelmi kötelességeire, illetve hazafias lelkesedésére kellett apellálnia. A *Landwehr* 1808 közepétől meginduló toborzásában kezdetben a helyi hatóságok, a katolikus papság és a szószék kapta az elsődleges szerepet, s a későbbi ünnepélyes zászlószentelő szertartásokat szintén buzdító prédikációk kísérték. Ezek azonban Bécsen, illetve az erősen vallásos vidékeken kívül önmagukban nem bizonyultak elégséges eszköznek a kívánatos mozgósítás eléréséhez.⁴⁷ Az alakulatok legénységét potenciálisan azon 18 és 45 év közötti fegyverképes férfiak adták, akik nem tartoztak a felsorolt kivételek közé (például papok, nemesek, hivatalnokok vagy honoráciorok), és nem szerepeltek a reguláris hadsereg kiegészítését szolgáló konskripciók listákon. A kötelezettek így zömmel az alsóbb társadalmi rétegekből kerültek ki, sorsolás alapján, helyettes állítására ugyanakkor lehetőségük nyílt. Számosan azonban hazafias lelkesedésből önként jelentkeztek, különösen Bécsben. A kivett csoportokat a kormányzat nem jogszabályilag kötelezte, hanem propaganda útján morálisan igyekezett a részvételre ösztönözni. A tiszteket a kiszolgált katonatisztek mellett a helyi elitek és középrétegek adták, köztük számos nemes, akik jelentős része civil foglalkozású volt.⁴⁸ A zászlóaljok parancsnokainak nem csupán katonai vezetőnek kellett lenniük, de az alárendeltek politikai nevelését is meg kellett valósítaniuk. Ezt a propaganda egyéb eszközeinek használata mellett annál is szükségesebbé tette, hogy a *Landwehr* legénysége csupán rövid kiképzésben részesült, melynek során magától nem alakult volna ki megfelelő testületi szellem.⁴⁹

46 Összefoglalóan lásd: Zehetbauer 2017, 124–172. Redl 1971, 65–88.

47 Zehetbauer 2017, 130–134.

48 Zehetbauer 2017, 26–68.

49 Redl 1971, 72.

A *Landwehrre* irányuló propaganda leghatékonyabb eszközévé a későbbiekben a félhivatalos, nem hivatalos versek és harci dalok váltak, a költészet egyébként is a mozgósítás egyik igen fontos médiumát jelentette. A *Landwehrnek* szóló, nagy népszerűségnek örvendő számtalan aprónyomtatványos formában, illetve újságokban terjesztett vers, dal és mars közül ki kell emelnünk a drámaíró Heinrich Joseph von Collin *Lieder österreichischer Wehrmänner* című gyűjteményét, melynek elkészítésére 1808-ban kapott felsőbb megbízást. A gyűjtemény 1809-ben először Bécsben, Anton Straußnál jelent meg, a nép között dömpingáron értékesítették. 1809 márciusában a *Polizeihofstelle* felvette a kapcsolatot a tartományi kormányzatokkal, hogy a terjesztéshez helyben megfelelő „hazafias” könyvkereskedőket és kiadókat keressen, illetve egyéb nyelvekre is lefordíttassa a dalokat. Collin dalait így lengyel, cseh és szlovén nyelvre is lefordították, valamint számos nem hivatalos utánnomásuk is megjelent. Collin dalai mintegy rövid életű irodalmi zsánert teremtve számos ismert és ismeretlen utánczóra találtak.⁵⁰

5. Külön kell szólnunk az udvar által támogatott röpiratok köréről. János főherceg inspirációként maga is gyűjtötte az angol és spanyol Napóleon-ellenes röpiratokat, melyekhez Triesztben Collingwood admirálison, az adriai brit flotta parancsnokán, illetve Olaszországon keresztül jutott hozzá, majd fordítás, szerkesztés és kiadás céljából eljuttatta azokat a vele kapcsolatban álló patrióta-nemzeti érzelmű értelmiség köréhez is.⁵¹

A félhivatalos röpiratok közül technikáját tekintve sajátos az a névtelenül, németül és franciául is megjelent kis füzet, amely által „egy osztrák hazafi” néhány, francia újságokból kiszemezgetett, Ausztriára nézve kedvezőtlen hírt igyekezett megcáfolni.⁵² A „Germanien” koholt nyomdahely alatt 1808–1809-ben megjelent terjedelmesebb röpiratok köre János főherceg közvetlen sugalmazására, Hormayr segítségével jelent meg. Ezeket titokban nyomtatták, s mindenekelőtt a helyi véleményvezéreknek, azaz lelkipásztoroknak, előjáróknak, *Landwehr*-tiszteknek osztották szét őket, így hamar elterjedhettek az egész monarchiában.⁵³ A legfontosabb röpiratok a spanyol ellenálláshoz, gerillaháborúhoz kapcsolódó propagand-

50 Zehetbauer 2017, 135–172. Redl 1971, 73–75. Vö. Hammer 1935, 42–43.

51 Langsam 1930, 50–51. Hammer 1935, 38–41.

52 Bemerkungen 1809; Observations 1809. Vö. Arnold–Wagner 1909, 284.

53 Arnold–Wagner 1909, 284–285.

daszövegek német fordításai: a Pedro Cevallos-féle kommentárral ellátott hivatalos iratok (*Authentische Darstellung*),⁵⁴ illetve egy többkötetes dokumentumgyűjtemény (*Actenstücke*).⁵⁵ Hasonlóan jelentős munka az ugyanott névtelenül megjelent, Hormayrnak tulajdonított *Der Vendee-Krieg*,⁵⁶ mely a királyhoz és a valláshoz való hűség imperatívuszát közvetítette a rojalista francia parasztok felkelésének történetén keresztül, illetve a szintén hozzá kötött propagandisztikus szándékkal kompilált, a francia és a pápai udvar közötti levelezés (1808), mely Napóleonnak az Egyházi Állammal és a katolikus egyházzal szemben elkövetett bűneire igyekezett irányítani a figyelmet.⁵⁷ Az utóbbi kivételével e munkák a forradalom-, illetve Napóleon-ellenes populáris ellenállás példáinak felelevenítésével a kormányzat, s különösen a János főherceg által Napóleonnal szemben előmozdítani kívánt népi-nemzeti háború koncepcióját igyekeztek alátámasztani. A Cevallos-féle röpirattal, illetve a *Wiener Zeitung* vonatkozó hírein keresztül az udvar a spanyol gerillaháború hadisikereinek instrumentalizálására törekedett egy, a közeljövőben Napóleonnal és szövetségeseivel vívott háború ideológiai és hadszervezeti megalapozásában.⁵⁸

Az 1809-es háború és a magyar nemesi felkelés propagandája

A polgári lakosságra, illetve az inszurrekcióra és a polgárőrségekre irányuló magyarországi hivatalos propaganda szerkezete az osztráknál csökevényesebb volt, s általában véve a centralizáció alacsonyabb szintje

54 Cevallos 1808. A Cevallos röpirat sorsához részletesen lásd: Wohlfeil 1962–63. Wohlfeil szerint a szövegnek több német fordítása is forgalomban volt, amelyek közül az F. A. Bran-féle változat futotta be a legnagyobb karriert. Cevallos a központi junta államminisztereként maga is felismerte, hogy a Napóleon-ellenes felkelés sikerre vitelében s a francia propagandairatok által sugallt képpel szemben szükséges a szélesebb európai nyilvánosság megnyerése is. 1808 végén – 1809 elején Európa-szerte ismertté vált röpirata, melyet egyéb propagandaszövegek (manifesztumok, proklamációk stb.) követtek, ezt az elvet ültette át a gyakorlatba.

55 Actenstücke 1808, I–IV.

56 Vendee 1809. Vö. Arnold–Wagner 1909, 285.

57 Correspondenz 1808. A szerzői attribúcióhoz lásd az Österreichische Nationalbibliothek katalógusát.

58 A spanyol fejleményeknek az osztrák propagandára gyakorolt hatásához részletesen lásd: Wohlfeil 1965; Redl 1971, 19–25; Reinalter 2010.

jellemezte. A hivatalos és félhivatalos propagandába beiktatódott a vármegyék közép szintje, ahogy a központi rendelkezések foganatosítása, adott esetben a propagandisztikus értéket is hordozó központi rendelkezések végrehajtása szintén rájuk hárult. A francia háborúk következtében, ahogyan arra Vörös Károly rámutatott, az európai fősodortól elzárt, félperiferikus helyzetű magyarországi társadalom számára is kitágult, „hirtelen ingergazdaggá” vált a világ, amit információs robbanás, a széles értelemben vett „irodalmi termelés gyors kibővülése” kísért. A nemesi csapatok (de)mobilizációja, katonai működése önmagában is sajátos kommunikációs helyzetet teremtett, „melynek során a legtávolabbi megyék nemesi is összetalálkozhattak egymással”, ami lehetővé tette, hogy „a nemesség minden rétegének szintjén megismerkedjék más megyék hasonló viszonyaival és ottani nemestársainak véleményével”.⁵⁹

A propaganda igen jelentős hányadát különféle műfajú, nem hivatalos buzdító szövegek tették ki, melyekkel itt csak érintőlegesen foglalkozhatunk. Ezek között egyaránt találhatunk a szűkebb alkalmisághoz (zászlószentelőkhöz és szemlékhez, inszurgens főtisztek személyéhez, megyei alakulatokhoz) kötődő egyházi és világi szónoklatokat, verseket, a szűkebb okkazonalitástól már eloldódó prózai röpiratokat és költészetet, a felkelő alakulatok általi használatra szánt, az inszurrekció nyilvánosságában variálódó közköltészethez sorolható szöveges marsokat, de kuriózumként előadásra szánt alkotásokat, színdarabot, énekes vitézi játékot, illetve zenedarabokat is ismerünk.⁶⁰ Az osztrák esethez hasonlóan az 1809-es magyarországi propaganda az ország rendi és ennek alapján létrejött hadszervezeti tagoltságához (nemesi felkelés, szabad királyi és bányavárosok, illetve egyes mezővárosok polgárőrségei) igazodva alapvetően szegmensenként működött. Ritkábbak voltak azok a szövegek, melyek a privilegiált országlakosok szélesebb kollektívumát szólították meg, de ezekben az esetekben is specifikus üzenetek fogalmazódtak meg – a patriotizmus és az uralkodóhoz való lojalitás diktálta általános kötelességek tudatosítása mellett – a különböző rendi állású csoportjai számára. A propaganda nyelve jelentős részben már magyar, illeszkedve a megyéket kézben tartó,

⁵⁹ Vörös 1987, 448–449.

⁶⁰ Ezek áttekintéséhez mindenekelőtt lásd: Császár 1909. Költészetéhez: Weber 1915; Porkoláb 2013, 2014. A közköltészetéhez: Medgyessy S. 2012; Csörsz–Küllös 2013. A korszak rendi költészetéről, ahová az inszurrekciós poézis is tartozik, lásd: Vaderna 2017, 53–58.

jómódú birtokos nemesség nemzetiesítő törekvéseihez, kisebb részben, az ország többnyelvűségéhez igazodva, latin és – különösen a polgárságra irányuló szövegek esetében – német.

A hivatalos inszurrekciós propaganda egyik kulcstényezője Magyarország nádoraként a felkelés fővezére, József főherceg (valamint az ő katonai és értelmiségi bizalmasainak, beosztottainak köre) és a nádori kancellária, a másik pedig a helytartótanács, amelyen keresztül az egyes vármegyék körlevelek formájában megkapták a különféle végrehajtandó rendeleteket, utasításokat. Az osztrák mechanizmust, amelyben az egyes cs. és kir. hadseregek élén álló fővezérek mellé a hadseregre és a művelti területek lakosságára irányuló propagandatevékenység ellátására egy-egy „hivatásos” írástudó került, bár némileg más formában, de a magyarországi szisztéma is követte. A nádor köreiből mindenekelőtt két író, Kisfaludy Sándor, illetve Verseyhy Ferenc emelkedik ki. Amíg Kisfaludy katonai, addig a József főherceg magyarnyelv-tanáraként kormányzati szolgálatba szegődő Verseyhy civil oldalról vett részt az 1809-es magyarországi propaganda előállításában.⁶¹

Miután 1808 végén az inszurrekciót megajánló diéta ürügyén Kisfaludy szolgálatra jelentkezett a nádornál, József főherceg főhadsegédjén, gróf Beckers Józsefen keresztül egy hazafias felhívás elkészítésével bízta meg. Beckers egy, a magyar nemességhez írandó röpirat tervét vázolta fel, arra hivatkozva, hogy elérkezett az ideje, hogy minden egyes magyar nemes beteljesítse „magasztos hivatását”. Az „elévült kiváltságok” gyakorlása szerinte nem szorul buzdításra, pusztán röpiratokra, melyek felhívják az érintettek figyelmét ezen előjogok értékére anélkül, hogy ezáltal ellenséges szándékot keltenének. A gróf úgy vélte, hogy az ilyen röpiratokat minden hazafi örömmel fogadná, ezért remélve, hogy Kisfaludy hajlandó ilyesfajta munkára, egy ilyen szöveg elkészítését kérte tőle, melyet aztán „nagy örömmel” a nádor elé terjeszthet, és tőle „alázatosan kérheti” magyar nyelven való megjelentetését.⁶²

A nádor Beckers gróf 1809. május 28-án kelt utasításán keresztül szabályozta a szárnysegédek, köztük Kisfaludy feladatait, melyben egyebek

61 Verseyhy szerepére már Császár Elemér felhívta a figyelmet: Császár 1909, 309–310. Az udvari propagandista szerepe beleillik a fogságból való szabadulást követően az aulikus irányba forduló Verseyhy karrierútjának ívébe, lásd: Doncsecz 2016, 16–17.

62 Gr. Beckers József Kisfaludy Sándorhoz, Buda, 1808. december 11. In Viszota 1909, 406–407.

mellett három feladatkört jelölt meg Kisfaludy számára: 1. a felkelés napkönyvének („*Journal*”) vezetését attól a naptól fogva, hogy az uralkodó összehívta a felkelést (az utasítás szerint április 14-ével), és ennek napi utánkövetését a jegyzőkönyvben, 2. a nádori főkvártéllyal kapcsolatos „rendészeti” feladatok ellátását („*Policey des Hauptquartiers*”), 3. végül tulajdonképpen a felkeléshez kapcsolódó központi propagandával kapcsolatos teendőket.⁶³ A felkelés propagandáját illetően a nádor feladatul szabta számára a) az inszurrekciót érintő összes proklamációk („*Proclama*”), hirdetések („*Kundmachungen*”) és hadparancsok („*Armee Befehle*”) megfogalmazását magyarul, illetve b) szükség esetén ezek magyarra fordítását, amihez Csohányi József százados segítségét is igénybe vehette.

Kisfaludy 1809. február 11-én küldte meg Beckersnek a készülő röpirat német kivonatát, amit február 26-án a magyar nyelvű tisztázati példány követett.⁶⁴ A nádor a német kivonaton és a magyar tisztázaton is számos javítást végzett. Egyebek mellett törölte a röpirat Napóleon hadseregszervezési és hadvezéri tehetségét és a francia katonák vitézségét méltató, illetve az 1808-as törvények nyomán zömmel a nemességből kiállítandó inszurgensek motivációját és honvédelemre való alkalmasságát a minőségileg a javarészt parasztokból toborzott-sorozott magyar ezredek fölé állító sorokat.⁶⁵ A röpirat valamikor 1809 áprilisának elején, a szerző nevének feltüntetése nélkül jelent meg *Hazaifüi Szózat a' Magyar Nemességhez* címmel.⁶⁶ Hamarosan követte német fordítása, melyet a pesti egyetem tanára, Schedius Lajos készített.⁶⁷ A magyar röpiratot igen nagy valószínűséggel a nádor költségén az Egyetemi Nyomdában nyomták néhány ezer példányban (a németet feltehetően néhány százban), de a pesti Hartleben Adolf Konrád volt rajta kiadóként feltüntetve.⁶⁸

Verseghy, Márton Józseffel együtt, a „tudós rend” tagjaként működött közre a nemesi felkelők számára készített magyar nyelvű szabályzatok

63 Másolatát lásd Kisfaludy inszurrekciós iratai között: MTA KIK Kt. K 770, f. 53r–v, „Instruction”, gr. Beckers József Kisfaludy Sándornak, Buda, 1809. május 28.

64 Lásd: Viszota 1909. A röpirat kiadástörténetével és filológiájával doktori disszertációmban részletesen foglalkozom.

65 Fenyő 1957.

66 Kisfaludy 1809a.

67 Kisfaludy 1809b.

68 A röpirat kiadásának pénzügyi háttere jelenlegi ismereteink alapján nem tisztázható megnyuugatóan.

munkálataiban, illetve Pedro Cevallos Napóleon-ellenes röpiratát a spanyolországi ellenállással kapcsolatos egyéb hivatalos dokumentumokkal együtt németből magyarra ültette át. Emellett – nyilvánvalóan nem hivatalos megbízásból – „szabadon” lefordított egy propagandaértékkel rendelkező énekes vitézi játékot is „Vitéz Sorz Oberster Úrnak verseiből”, melynek zenéjét Pacha Gáspár szerezte, s melyet március 18-án a budai Várszínházban, majd egy héttel később a pesti Városi Színházban elő is adtak.⁶⁹ Az irodalomtörténész Császár Elemér szerint a Cevallos-fordítás „ép úgy véres kardként szerepelt, mint Kisfaludy *Szózata*, s Verseghy is ép úgy a nádor fölszólítására hordozta végig az országon, mint költőtársa”.⁷⁰ Amíg azonban a Kisfaludyhoz köthető hivatalos propagandisztikus anyagok jelentős része azonosítható, addig Verseghy közreműködésének mértékéről – a központilag megrendelt Cevallos-fordítást leszámítva – csak sejtéseink lehetnek.⁷¹

1. A hivatalos propaganda legfontosabb médiumát az osztrák esethez hasonlóan azok a magyar és német nyelven megjelent proklamációk jelentették, melyek a nádor, illetve az uralkodó neve alatt a tulajdonképpeni politikai közösséget, a magyar nemesi nemzetet és a törvény értelmében döntően annak kebléből kiállított inszurgenseket célozták meg. A mobilizáció szakaszához kapcsolódó, a nádor nevében Budán április 27-ével németül és magyarul kibocsátott két röpíves kiáltvány szerzőjének és fordítójának kiléte ismeretlen.⁷² Kisfaludy Sándort adatolhatóan csak a nemesi felkelést búcsúztató nyomtatványok szerzőjeként, illetve fordítójaként azonosíthatjuk. Az I. Ferenc nevében kibocsátott hadparancs 1809. november 24-ére, míg a nádor neve alatt megjelent szöveg december 18-ára volt keltezve.⁷³ Ezek magyar változatát több tízezer példányban nyomtatták ki, hogy minden felkelő ellátható legyen velük. Kisfaludy készítette annak a nádor nevében 1809. december 18-i dátummal a vármegyékhez megküldött hosszabb kéziratós levélnek a fordítását is, mely a megyék és a felkelők teljesítményét méltatva nagy sikert aratott a megyegyűléseken. A nádor megbízásából Kisfaludy fogalmazta a Napóleon

69 Doncsecz 2014, 368–370, 459–463.

70 Császár 1909, 310.

71 Ehhez részletesen lásd: Doncsecz 2019.

72 Magyar változatuk: József nádor 1809a és b. Ezekhez lásd: Soós 2010, 117–118.

73 Magyar változatuk: Ferenc, I. 1809 és József nádor 1809c.

Bécs megszállását követően, 1809. május 15-én a „Magyarok”-hoz (azaz a nemesi nemzethez) intézett francia–latin–magyar, illetve francia–német–magyar ún. „schönbrunni kiáltványára” válaszul kibocsátani kívánt proklamációt.⁷⁴ Mivel azonban a hatóságok sikeresen akadályozták meg a nyomtatványok terjesztését, az ellenproklamáció okafogyottá vált, Kisfaludy fogalmazványa pedig töredékben maradt.⁷⁵

A Gentz által fogalmazott hadüzenetnek két magyar fordítása is forgalomban volt. Az egyiket Bécsben, Anton Pichlernél nyomtatták, Márton József, a bécsi egyetem magyarnyelv-tanára ültette át magyarra,⁷⁶ a másik névtelenül Budán, az Egyetemi Nyomdában jelent meg *A' Haború Okának Ki Nyilatkoztatása* címmel.⁷⁷ Az ilyesfajta hivatalos proklamációk és az egyéb háborús hirdetések kinyomtatásáról központilag intézkedtek. A hazai hivatalos propaganda előállításának központja a budai privilegizált Egyetemi Nyomda volt, amellyel a dikasztériumok is folyamatosan dolgoztattak. Az Egyetemi Nyomda vagy közvetlenül az illetékes kormányzervektől (és költségvetésükből) kapta a nyomtatáshoz szükséges pénzt, vagy a hivatalosság látszatát leplezni kívánó propagandaszöveg esetében feltehetően valamely közvetítőn keresztül.

A megrendelőket és megrendeléseket a faktorok által készített, a kinyomtatandó oldalak számára vonatkozó kalkulációkat tartalmazó kimutatásokból deríthetjük ki.⁷⁸ A nyomda havi rendszerességgel készített kimutatásaiban az egyes munkákra utaló rövidített címek mellett a kinyomtatandó ívek teljes lapszámára, méretére, valamint ívekben kifejezett terjedelmére és példányszámára is találhatunk adatokat. A nyomda kimutatásai egyfelől elkülönítették az egyes dikasztériumok (helytartótanács, Magyar Királyi Kamara, Magyar Udvari Kancellária) hivatalos megrendeléseit (zömükben körleveleket, mellékleteket, tabellákat), a saját kiadásokat (nagy részt a számos alkalommal utánnymott tankönyveket),

74 A téma kiterjedt szakirodalmát kritikailag áttekinti: Kosáry 1977.

75 Az utóbbi két szöveg, illetve Kisfaludy kisebb inszurrekciós munkáinak hátteréhez lásd a következő szövegkiadást: Nagy 2018. A demobilizációs propaganda kontextusába ágyazva továbbá: Nagy 2020, 61–65.

76 Manifestum 1809.

77 Manifestum 1809.

78 A könyvek forgalma a jegyzőkönyvekből, a nyomda és a bizományosok inventáriumából, megbízásokból, illetve egyéb feljegyzésekből (például az Egyetemi Könyvtárnak átadott munkák felsorolásából stb.) rekonstruálható. Az 1809-es évre vonatkozó adatok forrása a következő: MNL OL (Z 715) X 10290, 47025, 10/c.

végül a magánmunkákat („*Fremde Partheyen*”, „*Private*”, a pesti újságoknak végzett munkákat külön cím alatt tüntették föl). Az utóbbiaknál csak a legritkább esetben jegyezték fel a konkrét megbízó személyét, ugyanakkor idesorolták például a nemesi felkelés hivatalos – propagandisztikus és adminisztratív – nyomtatványainak jelentős részét is. Ezek természetesen hivatalos szövegek voltak, ám nem kormányzások megbízására és költségével készültek.

A nádor nevében megjelent proklamációk, illetve a helytartótanácsi rendeletek egy része nyomtatott, más része kéziratos formában jutott el a vármegyékhez. A lakosságot érintő, alkalmanként propagandisztikus értéket is hordozó rendeleteket a törvényhatóságok „currentáltatták” a szolgabírák által, illetve a templomokban kihirdették a helyi papsággal is. Egy-egy megye – legtöbbször reprezentatív vagy technikai okokból különösen fontosnak tartott dokumentumok esetében – dönthetett úgy, hogy saját felelősségére egy-egy hivatalos kéziratot (latin szöveg esetén fordítást) kinyomtatattat a helyi nyomdában (már ahol volt ilyen), és szétosztat az érintettek között. Így történt például több vármegyében a nádor 1809. december 18-i, Kisfaludy által fordított kéziratos levelével is.

2. Az osztrák esethez hasonló, a háborút ideológiailag közvetetten előkészítő hosszabb, félhivatalos jellegű pamfletek közül eddigi tudásunk szerint Kisfaludy Sándor *Hazaifüi Szózatán* kívül egyedül a Verseghy által fordított Cevallos-röpirat született a nádor megbízására: ezt leplezendő azonban koholt nyomdahely alatt és névtelenül jelent meg. Verseghy anonim fordításához – ahogyan azt Rainer Wohlfeil valószínűsítette – az F. A. Bran-féle kiadást és az *Actenstücke* III. kötetét használta fel, valamint a szöveget egy, a magyar nemzethez intézett Napóleon-ellenes előszóval látta el.⁷⁹ Időközben Erdélyben is felmerült a központi kormányzat részéről a röpirat magyarra ültetése: ifjabb Cserey Farkas 1809 májusában vetette fel Kazinczynak, hogy Cevallos munkáját magyarra fordítaná. Kazinczy Rummy Károly Györgyhez írott leveléből kiderül, hogy Csereyt az erdélyi kormányzó, gróf Bánffy György bízta meg a feladattal, valamint azzal, hogy „ő is a' jó fejek közzé számíttatván, írjon valamit az Ő Fels. parancsolatjára kiadandó Patriotisches Blattba [azaz a *Vaterlandische Blätter*

79 Lásd: Wohlfeil 1962–63. A magyar fordítás keletkezése, filológiája, recepciótörténete a nyomtatvány jelentőségére tekintettel alapos vizsgálatot igényelne.

című lapba]. Cserei a' Zilajtt inneplett Ő Felsége születése napja ceremoniája napját írta le.”⁸⁰

Kazinczy – a műfajból adódóan – a szövegről olvasatlanul is lesújtóan nyilatkozott, igyekezve lebeszélni levelezőpartnerét a fordítás elkészítéséről: „Cevallosnak fordításával ne töltsd haszontalanul idődet, mert leveddel együtt érkező újságomból (Hazai Tudósítások) tudom, hogy már ki is jött. Nem tudom mi van benne. A' Fő-Ispán [gróf Eszterházy József] asztalkáján láttam a' minap [...]”⁸¹ Kazinczy a hozzá 1809. május 30-án megérkezett lapszámból szerzett tudomást arról, hogy Cevallos anonim magyar fordítása megjelent.⁸² A Napóleon-ellenes spanyol röpirat hazai terjesztésére irányuló felsőbb szándék arra utal, hogy az udvari körök a spanyol felkelés pozitív hatásait Magyarországon is megpróbálták kiaknázni. A bécsi német újságban a spanyol helyzetről szóló híreket a budai német újság, a *Hazai és Külföldi Tudósítások*, illetve a *Bétsi Magyar Kurir* is átvette, ami az *Actenstücke* és Cevallos német és magyar nyelvű fordításának kiadásánál kevésbé direkt módját jelentette a közvélemény befolyásolásának.

3. A hivatalos propagandaanyagok terjesztésének fontos médiumát képezték a referáló hírlapok. A háború alatt működő magyarországi német nyelvű újságok közül a legjelentősebbek a pozsonyi *Preßburger Zeitung*, illetve a pest-budai *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* voltak. Az elsősorban az értelmiségnek és a klasszikus iskolázottsággal rendelkező nemességnek szóló latin lapok közül a Pozsonyban Belnay György Alajos által szerkesztett *Ephemerides Statistico – Politico – Oeconomico – Litterariae* emelkedik ki. 1809-ben mindössze két magyar nyelvű lap volt a hazai piacon. A Bécsben Decsy Sámuel és Pánczél Dániel által szerkesztett *Magyar Kurir* és Kultsár István pesti újságja, a *Hazai és Külföldi Tudósítások*. A korszak más referáló hírlapjaihoz hasonlóan mindkettő elsődleges feladatának a hírek ismertetését, és nem a vitatkozást, szerkesztői véleménynyilvánítást tekintette, ami – különösen a műveltebb olvasók körében – nem kevés kritikát is kiváltott.⁸³ A mozgósítás, majd a háború

80 Kazinczy Ferenc Rummy Károly Györgynek, Sátoraljaújhely, 1809. május 30. In *KazLev* VI, 397.

81 Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, Sátoraljaújhely, 1809. május 30. In *KazLev* VI, 398.

82 Lásd Váczy János jegyzetét: *KazLev* VI, 575. Az említett hirdetést: HKT, 1809, I, máj. 20., 40. sz., 319.

83 A magyar nyelvű lapok a már megjelent hírek összegyűjtésén és szelekcióján alapultak,

idején a *Kurir* szerkesztői inkább háttérbe húzódtak, míg Kultsár a híreket felvezető affirmatív szerkesztői megjegyzésein keresztül is involválódott a háborús propagandába.

Wertheimer Ede szerint míg a magyarországi és bécsi német lapok többnyire franciaellenes szellemben írtak, addig a *Kurirt* és a Stephan Rosenmann udvari ágens szerkesztette latin nyelvű *Europát*,⁸⁴ s időnként a *Prefßburger Zeitungot* Napóleon- és franciabarát érzelmek lengték át. Úgy tűnik azonban, hogy ezt leszámítva az *Europa* lényegében ugyanazokat a híreket közölte latinul, mint a korabeli bécsi és magyarországi lapok (természetesen a specifikusan magyarországi vonatkozású híreket nem tekintve).⁸⁵ Gróf Eszterházy Mihály 1809-ben jelezte a nádornak fenntartásait Decsyék lapjával szemben, József főherceg az ügyet az uralkodó elé terjesztette, aki beható vizsgálatot rendelt el. E jelentés talán némileg túlzó módon utalt e hírlapoknak a magyar szellemi-politikai életet illető jelentőségére is: „az összes honorácziórok, a papság és köznemesség tagjai szorgalmasan olvassák széles Magyarországon a magyar és latin nyelven szerkesztett hírlapokat és jogosan elmondhatni, hogy ezeknek az újságoknak választása és írásmodora dönti el, hogy minő újdonságok és mily hangban terjedjenek el Magyarországon és Erdélyben és hogy végül mily benyomások keletkezzenek ugyanott”.⁸⁶ A lapot Márton József igyekezett megszerezni, bevádolva Decsyt a *Polizeihofstellénél* azzal, hogy Károly főherceg április 6-i tábori parancsát franciabarát hangnemben fordította le.⁸⁷

Decsy kijárta, hogy az időközben Pest-Budára menekült udvar által vizsgálat alá vont lapja kiadását a megszállás alatt is folytathassa.⁸⁸ A *Ma-*

így hatványozottan merült fel szerkesztőik felelőssége. Dessewffy József a korszakra már meghaladott referáló hírlapok bevett szerkesztési gyakorlatát és a Kultsár által alkalmazott szelekciós eljárást tette kritika tárgyává: „Ez az ember vagy a' hijába valóságoknak tzifrázója, vagy tsupán által író szokott lenni. Soha semmi gyökeres idea nem termett pennája alatt, és fél mindegyiktől, a' melly másnak tolla alatt serdül.” Gróf Dessewffy József Kazinczy Ferencnek, Eperjes, 1808. december 14. In *KazLev* VI, 149,

84 D'Ester 1926, 366.

85 Legalábbis Kazinczy Ferenc erre panaszkodik egyik levelében: „A' Bécsi Annálisokért fizetett 12 Rftomat az *Europa* nevű deák politicus Bécsi újságért küldötte-fel, azt gondolván, hogy az a' tudós újság, mivel *deák*, és így 12 fntom annyi mint elveszett, mert én *Európából* semmit sem tanúlok sőt meg sem olvasom, fel lelvén azt a' *Kurirban* 's a Kulcsár újságaiban.” Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, Széphalom, 1809. február 21. In *KazLev* VI, 246.

86 Idézi: Wertheimer 1897, 14–17.

87 Decsy és Márton az ügyben Kazinczyhoz írott leveleit közli: Busa 1984, 354–359. A parancsolathoz lásd: MK, 1809. április 7., 418–421.

88 Wertheimer 1897, 17–18.

gyar *Kurir* szerkesztői jegyzete szerint 1809. május 9-től augusztus 22-ig „a’ Frantzia hadi seregeknek, a’ múlt Pünköst Havának 10ik napján ezen Csász. Rezydentziába lett bé jöveletek, és a’ Frantzia Kormányshéknek parantsolattya szerént minden posta utaknak bé zároltatások miatt” szünetelt.⁸⁹ Augusztus 22-től október 17-ig a francia hatóságok felügyelete alatt működött, egy ideig egyedül Decsy szerkesztésében, aki nemcsak a háború miatt megemelkedett papírárakkal, de a cenzúra mechanizmusának változásával magyarázta, hogy lapja egy ívre rövidült: „mivel a rendes Censor Úr jelen nem lévén a’ most itt lévő Fr. Kormányshéknek parantsolatja szerént újságjainkat Német nyelvre által fordítani, ’s azokat nyomtatásban a’ mostani Policia Minister szoros censuraja alá botsátani kentelenek vagyunk, e’ pedig kettős munkát kíván”.⁹⁰ A *Kurir* csak 1810. június 5-én indulhatott újra, miután Decsy tisztázta magát a vádak alól, és megszerezte I. Ferenc engedélyét lapja kiadására.⁹¹

A mozgósítás és a háború ügyét illetően a magyar nyelvű lapok külpolitikai híreiket alapvetően a bécsi udvari újságból (*Wiener Zeitung*) közölték újra általában bármiféle kommentár nélkül, illetve egészítették ki az olvasók által az ország különböző részeiből beküldött tudósításokkal, amelyek jelentős részben a mozgósítással kapcsolatos megyei és városi hírek voltak. Mindezen kívül folytatásokban megjelentették a hivatalos propagandaanyagokat, különféle nem hivatalos nyomtatott munkák egészét vagy egyes részleteit, nemegyszer a lokális nyilvánosságok előtt elhangzott buzdító beszédek leiratait is. A hivatalos inszurgens szabályzatok hirdetési mellett mindkét lap különféle propagandanyomtatványok (közte Kisfaludy *Hazaifüi Szózata*) hirdetéseinek is helyet adott. E lapok, különösen Kultsár folyamatosan működő újságja tehát fontos csomópontjai voltak a háborús információáramlásnak is, ugyanakkor a hivatalos, félhivatalos vagy nem hivatalos propagandaanyagok közlésén, s esetenként a szerkesztői kommentárokon keresztül a háborús propaganda hatékony eszközeinek bizonyulhattak. Természetesen mindezek mellett kisebb súllyal más jellegű cikkek (hirdetések, tudományos írások stb.) továbbra is megjelentek bennük.

⁸⁹ MK, 1809, III, szeptember 19., 5. sz., 79.

⁹⁰ MK, 1809, III, szeptember 19., 5. sz., 80.

⁹¹ MK, 1809, III, június 19., 9–10. sz., 78–80.

4. Adódott rá példa, hogy a hivatalos német nyelvű napihírek új sorozatának (*Tags-Berichte*) nyomtatványait a nádor irodáján keresztül megküldték a megyéknek is. A május 21–22-i győztes asperni csatát követően új erőre kapó osztrák propagandatevékenység részeként 1809. május 23-án a marchfeldi főparancsnokságról a napihírek 6-os számú folytatásaként haditudósítást adtak ki Károly főherceg fényes győzelméről. Ezt a főherceg magyar, német és cseh nyelven (*Hadi Tudósítás, Tags-Berichte, Bogowné Oznámenj*) egy utasításokat tartalmazó latin levél kíséretében megküldte a megyéknek is.⁹² Magyar nyelven Kultsár István lapjába illesztve, majd nyomtatványonként, valamint külön gyűjteményes formában közölte a sorozat magyar fordítását, kiegészítve az inszurrekcióra vonatkozó hivatalos tudósításokkal, illetve egyéb szövegekkel is (proklamációk, kabineti levelek, hadparancsok stb.). A *Gyűjteményben* Kultsár újrászámozta a tudósításokat, így összesen 48 darab „Tábori Tudósítás” jelent meg. Az utolsó szám, mely Komáromból 1809. július 7-én kelt (s amely tartalmazott még egy Pestről július 9-ére datált további tudósítást is a gróf Gyulay Ignác horvát bán parancsnoksága alatt álló csapatok hadmozdulatairól), így a hivatalos osztrák számozás szerint a 33. folytatása volt „az újabb Hadi Történeteknek”. Ezeket feltehetően az egyetemi nyomdában nyomták, és Kultsár, úgy tűnik, maga fordította őket, ugyanis a nádor által a megyékhez küldött magyar nyomtatvány és Kultsár sorozatának szövege eltérő.⁹³

Az eredeti nyomtatványoknak, illetve utánközléseiknek mint hivatalos információforrásoknak nagy hitelességet tulajdonítottak a kortársak. Ahogyan az 1805-ös harmadik koalíciós háború esete mutatja, a külön röpipés sorozatok vagy újságtoldalékok arra a helyzetre válaszul születtek, hogy a táborokból induló tudósítások a posta akadályoztatása miatt sokszor a hivatalos bécsi újság kiszedése és kinyomtatása után érkeztek csak be, így valamilyen eszközzel igyekeztek korrigálni az információáramlásban emiatt beállt csúszást.⁹⁴ A hivatalos és központilag ellenőrzött német nyelvű tudósítások esetében a gyors információáramlás és a megbízhatóság zálogát tehát az jelentette, hogy azokat közvetlenül a csapatoktól érkező hírek alapján, illetve a hivatalos proklamációkat és egyéb szövegeket első kézből közölve röpipés sorozatban terjesztették. Értelemszerűen

92 MNL ZML IV. 1i. 31. dob. 472. pall. 231. sz. 1809. jún. 5.

93 Gyűjtemény 1809.

94 Busa 1960.

ezek – a francia fél bulletinjeihez hasonlóan – az egyes hadieseményekkel, csatákkal, ütközetekkel, visszavonulásokkal stb. kapcsolatban a saját szempontokhoz igazodva, az olvasók tájékoztatása mellett egyúttal befolyásolásuk céljával alakították az egyes hadihírek narratíváját. Vitkovics Mihály erre, a tudósításoknak a háborús információáramlásban betöltött kiemelt szerepére utalt egyik, közvetlenül a konfliktus kitörését követően Kazinczynak írott levelében: „Mi Hadi mozgások történnek kint és bent a Hazában, Kultsár Úr Gyűjteményé váltt Újságibúl érthedd. Mint farol vissza Táborunk, azt az utolsó Tábori Tudósításokból értsd.”⁹⁵

5. A háborús mozgósításban az írásbeliség mellett az oralitás szerepe azonban továbbra is igen jelentékeny, bizonyos szegmensekben szinte kizárólagos maradt. A még mindig túlnyomó többségében illiterátus népesség csak élőszóban tájékozódhatott a megyei hatóságok rendelkezéseiről, melyeket a polgári tisztviselők és az alsópapság feladata volt a helyi közösségekben birtokolt tekintélyükre hagyatkozva a nyilvánosság elé tární. A különféle rendelkezéseket, köztük az önkéntesek toborzása érdekében kibocsátott propagandaüzeneteket a törvényhatóságok kéziratossal, illetve egyes megyékben – mint például Veszprémben – már nyomtatott körleveleken (*currens*) keresztül közvetítették a megyei tisztviselők, mindenekelőtt a járások élén álló szolgabírák, illetve a helyi véleményvezérek, s rajtuk keresztül a lakosság tömegei felé.⁹⁶ A helytartótanács és az ennek rendelkezéseit végrehajtó vármegyék mediális szempontból kifejezetten figyelembe vették azt a speciális kommunikációs helyzetet, amely a mozgósítással és a háborúval kapcsolatos üzeneteknek a jelentős részben még analfabéta, az orális kultúrában élő kisnemesség, még inkább a parasztság felé történő közvetítéséből adódott.⁹⁷

A szószékről folytatott hivatalos propaganda megint másik szintjét jelentette a fegyverképes férfilakosság toborzását szolgáló üzenetek közvetítése. 1809 nyarán erőgyűjtés céljából az uralkodó július második felében további katonák kiállítását követelte meg a vármegyéktől.⁹⁸ A rendelet értelmében a vármegyék hamarosan elkezdték toborozni, ennek sikertelen-

95 Vitkovics Mihály Kazinczy Ferencnek, Pest, 1809. április 28. In *KazLev* VI, 350.

96 Hudi 2009, 26.

97 Bár a mezővárosokban és nemesi *communitas*okban magasabb volt az írni és olvasni tudók aránya. Hudi 2009, 84–87.

98 MNL VeML, IV. 1a. 1809. júl. 27. 284. sz., 329.

sége híján erőszakkal sorozni (*tyro*) az újoncokat a reguláris hadseregbe, továbbá az ún. „szabad” lovas alakulatokba.⁹⁹ A mozgósításnak ez a háborús krízishelyzet szülte formája a korábnál szélesebb kört, a felkelések mobilizációjában addig nem érintettek, továbbá a földesúri függésben élő rétegeket is igyekezett a propaganda által megszólítani. Az uralkodó mindenekelőtt anyagi ösztönzőkkel, a háború végéig tartó csökkentett szolgálati idővel, a katonai elismerést jelképező kitüntetésekkel (arany és ezüst vitézségi érem, Katonai Mára Terézia-rend), valamint a nemesség ígéretével próbálta motiválni az önként jelentkezőket, amit a vármegyei hatóságok, illetve a földesurak további juttatásokkal, kedvezményekkel egészíthettek ki. A körlevelek ugyanakkor nem csupán a materiális javakkal, privilégiumok kilátásba helyezésével és a társadalmi mobilitás oldaláról ösztönözték a szolgálatra jelentkezőket, de – hasonlóan a propaganda mindenekelőtt a nemességet felkelésre szólító üzenetéhez – a tágabb közösséget megtettesítő uralkodó és haza, illetve a háznép védelmének imperatívuszát megfogalmazó patriotizmus érvrendszerével is.¹⁰⁰ Az újabb csapatok felállításának sikere érdekében a mozgósító propagandának a hadra fogható megyei férfilakosság lehető legszélesebb körét kellett minél rövidebb idő alatt elérnie. Egy Bihar vármegye közgyűlése által 1809 júliusában az önkéntesek toborzásának ügyében kibocsátott hirdetmény ennek érdekében a következőképpen fogalmazott: „Rendeltetik pedig, hogy ezen serkentő Meghívás valamint Szolgabíró Urak, úgy minden Hit Sorosinak Lelki-Pásztorai által is a' Prédikáló-Székből hirdettessen ki a' Nép előtt, sőt hogy az ehez alkalmaztatott Prédikátziók által is buzdíttasson a' Lelki-Pásztorok által.”¹⁰¹

* * *

Az ausztriai és magyarországi hivatalos és félhivatalos propaganda működésének vázlatos bemutatásából is kitűnik, hogy 1809-ben az új típusú háború sikerének érdekében a kormányzati körök milyen jelentős erőfeszítéseket tettek arra, hogy a háborúnak kedvező hangulat kialakítása és a minél szélesebb körű mobilizáció érdekében befolyásolják a közvéle-

99 Lásd: Veress 1987, 249.

100 Lásd például az erre való felhívást Veszprém vármegye nyomtatott körlevelei között: MNL VeML V. 102. d. 4. dob. B. 1. 1809. aug. 29. „Buzdító Irás a' fegyver fogásra.”

101 Hirdetés 1809.

ményt, meggyőzzék az érintetteket. Az osztrák birodalomfelet illetően az 1809-es hivatalos háborús propaganda innovatív volta szorosán összefüggött a kormányzati körökben a háborúk jellegének megváltozásáról alkotott elképzelésekkel, a hadsereg reformjával és ennek következtében a mozgósítás tömegessé válásával. Újdonsága és rendkívülisége egyrészt a kormányzatilag vezérelt intézmény- és eszközrendszerben, másrészt, ideológiai vonatkozásait tekintve, a német nemzeti eszme, az osztrák birodalmi és a tartományi patriotizmus széles körű hivatalos és félhivatalos propagálásában ragadható meg. A francia háborúk időszakának későbbi osztrák mozgósítási eszközkészletüket és ideologikumukat tekintve jóval óvatosabbak voltak a tömegek mobilizációját illetően. Magyarországon az 1809-es háború és különösen az ekkor igen jelentős részben valóban nemesekből kiállított inszurrekció hivatalos propagandáját a fentiekhez hasonlóan a nádornak köszönhetően központilag irányították és hangolták össze (a lapszerkesztők esetében és megyei szinten ugyanakkor tér nyílt bizonyos fokú autonómiára is), eszközkészletében megtalálhatóak voltak a kor innovatív megoldásai is. Ideológiai szinten – az igen kiterjedt nem hivatalos propagandával együtt – az utolsó csúcspontját jelentette a rendi patriotizmus és a nemesi nacionalizmus katonai, mobilizációs céllal történt tömeges alkalmazásának.¹⁰²

Levéltári és kéziratári források

Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, Veszprém (MNL VeML)

IV.1.a. Veszprém vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyvei

V. 102. d. Veszprém Város Tanácsának iratai, Körrendeletek (Currensek)

Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára, Zalaegerszeg (MNL ZML)

MNL ZML IV. 1i. Inszurrekciós iratok

Wienbibliothek im Rathaus, Handschriftensammlung, Bécs (WBR HS)

H.I.N.-25772, Bd. I, Mathias Franz Perth, Tage-Buch, Pars XIX, Begebenheiten meines Lebens nebst andern Merkwürdigkeiten, Vom 7ten April bis 12ten May 1809.

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár, Budapest (MTA KIK Kt.)

K 770 Kisfaludy Sándor: Az insurrectio történetéhez.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest (MNL OL)

(Z 715) X 10290 A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda iratai 1781–1947.

102 Vö. Vaderna 2017, 442.

Nyomtatott források

HKT: *Hazai és Külföldi Tudósítások*

MK: *Bétsi Magyar Kurir*

DW: *Der Wanderer*

Actenstücke 1808 I–IV: *Sammlung der Actenstücke über die spanische Thronveränderung*. I–IV. Germanien, [k. n.].

Bemerkungen 1809: *Bemerkungen eines österreichischen Patrioten über verschiedene, in fremde Zeitungen eingerückte Artikel*. [H. n.], [k. n.].

Cevallos, Pedro 1808: *Authentische Darstellung der Begebenheiten in Spanien von dem Ausbruch der Unruhen zu Aranjuéz bis zum Schluß der Junta von Bayonne*. Germanien, [k. n.].

Cevallos, Pedro 1809: *Hiteles előadása a' Spanyol történeteknek az Aranjuézi nyughatatlanságoknak fellobbanásátúl fogva a' Bajóni Juntának befejezéséig*. [Ford. Verseghy Ferenc]. Magyar Országban, [k. n.].

Correspondenz 1808: *Correspondenz zwischen dem römischen und französisch-kaiserlichen Hofe*. Germanien, [k. n.].

Ferenc, I. [magyar király] 1809: *A' Magyar Nemes Felkelő Sereghez. Költt Posonyban 24dik Novemberben 1809*.

Gyűjtemény 1809: *Gyűjtemény mellyben Az Austriai Fő Ármádiánál és a' Magyar Nemes Felkelő Seregnél ki jövendő Tábori Parantsolatok, Hirdetések, Buzdítások, Tábori Tudósítások 's a' t. foglaltnak*. [H. n.], [k. n.].

József nádor 1809a: *Ő Császári Királyi Fő Herczogsége Károly Fő Vezér [...] az Ellenség nagyobb ereje ellen megsűnés nélkül nagy vitézséggel viaskodott [...]*. Buda, 1809. április 27.

József nádor 1809b: *Ő Tsászári Királyi Fő-Herczogsége a' Nádor-Ispány a' Nemes Magyar Felkelő Hadakhoz, Budán, Szent György' Havának 27-dikén 1809*.

József nádor 1809c: *Magyar Nemes Hazafiak! Költt Budán Karácson Hava' 18kán 1809*.

[Kisfaludy Sándor] 1809a: *Hazafiúi Szózat a' Magyar Nemességhez*. Pest, Hartleben.

[Kisfaludy Sándor] 1809b: *Patriotische Worte an Ungarns Adel*. [Übers. Schedius Lajos]. Pest, Hartleben.

Manifest 1809: *Manifest*. Wien, Kaserl. Königl. Hof- und Staats-Druckerey.

Manifestum 1809: *Manifestum, azaz: A' Felséges Ausztriai Udvarnak a' Háborút megelőzőtt Nyilatkoztatása*. Ford. Márton József. Bécs, Pichler Antal.

Manifestzum 1809: *A' Haború Okának Ki Nyilatkoztatása*. Ford. [N. N.] Buda, Magyar Királyi Universitás.

Observations 1809: *Observations d'un patriote Autrichien sur divers Articles insérés dans les Gazettes étrangères*. [H. n.], [k. n.].

Sammlung 1809: *Sammlung aller Tags-Berichte von der Kais. Königl. Armee*. [H. n.], [k. n.].

Sombori József 1809b: *A' Haza' szeretete egy beszédben*. Marosvásárhely, Reform. Kollégyom betűivel Fiedler Gottfried által, 1809.

Vendee 1809: *Der Vendee-Krieg*. Germanien, [k. n.].

Irodalom

Arnold, Robert F.–Wagner, Karl (hrsg.) 1909: *Achtzehnhundertneun. Die politische Lyrik des Kriegsjahres*. Wien, Verlag des Literarischen Vereins in Wien.

- Bleyer, Alexandra 2013a: *Auf gegen Napoleon! Mythos Volkskriege*. Darmstadt, Primus.
- Bleyer, Alexandra 2013b: „... man dachte diesen Krieg zu einem Volks- und Meinungskriege zu erheben!“. *Die österreichische Propaganda zum „Nationalkrieg“ von 1809*. Klagenfurt, Alpen-Adria Universität. [Doktori disszertáció, gépirat, Österreichische Nationalbibliothek, Bécs].
- Busa Margit 1960: A Vereinigte Ofner und Pester Zeitung röplapsorozat-melléklete Napoleon 1805. évi háborújáról. *Magyar Könyvszemle*, (76) 1. 37–39.
- V. Busa Margit 1984: Adatok a Magyar Kurír szerkesztésének történetéhez. *Magyar Könyvszemle*, (100) 4. 354–359.
- Császár Elemér 1909: Az utolsó nemesi felkelés a magyar irodalomban. In R[ugonfalvi] Kiss István (szerk.): *Az utolsó nemesi felkelés századik évfordulója emlékére*. I. Budapest, Benkő, 297–338.
- Csörsz Rumén István–Küllös Imola (szerk.) 2013: *Közköltészet. A társadalmi élet költészete. 3/A. Történelem és társadalom*. Budapest, Universitas.
- Doncsecz Etelka 2019: „Mivel én nem olly ártatlanul viseltem a' fogságot...”. Verseghy Ferenc és az udvari propaganda. In Bódi Katalin–Bodrogi Ferenc Máté (szerk.): *„köztünk a' Mester”. Tanítványi köszöntőkötet a 60 éves Debreczeni Attila tiszteletére*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 189–196.
- Fenyő István 1957: Kihagyott részletek Kisfaludy Sándor „Hazafiúi Szózat”-ából. *Irodalomtörténeti Közlemények*, (61) 3. 275–279.
- Gálos Rezső 1931: Húsz év története Kisfaludy Sándor életéből. In Gálos Rezső (szerk.) *Kisfaludy Sándor hátrahagyott munkái*. Győr, Kisfaludy Irodalmi Kör, 1–62.
- Gergely András–Pajkossy Gábor 2005: A Habsburg Birodalom és Magyarország 1848 előtt. In Gergely András (szerk.) *Magyarország története a 19. században*. Budapest, Osiris, 11–25.
- Gyalóky Jenő 1925: A magyar nemes insurrectio reformtervei 1797-től 1809-ig. *Századok*, (59) 4–6. 126–159.
- Hagemann, Karen 2002: *„Mannlicher Muth und Teutsche Ehre”. Nation, Militär und Geschlecht zur Zeit der Antinapoleonische Kriege Preußens*. Paderborn–München–Wien–Zürich, Ferdinand Schöningh.
- Hagemann, Karen 2006: „Be Proud and Firm, Citizens of Austria!”. Patriotism and Masculinity in Texts of the „Political Romantics” written during Austria's Anti-Napoleonic Wars. *German Studies Review*, (29) 1. 41–62.
- Hammer, Helmut 1935: *Oesterreichs Propaganda zum Feldzug 1809. Ein Beitrag zur Geschichte der politischen Propaganda*. München, Zeitungswissenschaftliche Vereinigung.
- Hissmann, Franz 1987: *Von der „Abrichtung” des Soldaten zur „inneren Führung”. Untersuchungen zur Besserstellung des Soldaten in den militärischen Reformen vom Österreich d. Befreiungskriege <1808/09> bis zur Konzeption des Grafen v. Baudissin <1951/56>*. Graz, Universität Graz. [Doktori disszertáció, gépirat, Österreichische Nationalbibliothek, Bécs.]
- Hochedlinger, Michael 2007: *Streffleurs (Österreichische) Militärische Zeitschrift 1808–1914. Teilregister*. Wien, Österreichisches Staatsarchiv. <http://www.oesta.gv.at/DocView.axd?CobId=23150> (letöltve: 2018. szeptember 27.).
- Hudi József 2006: Közigazgatás és honvédelem 1809-ben. *Pápai Múzeumi Értesítő*, (11) 199–209.
- Hudi József 2009: *Könyv és társadalom. Könyvkultúra és művelődés a XVIII–XIX. századi Veszprém megyében*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár–Gondolat.
- KazLev VI: Váczy János (kiad.) 1895: *Kazinczy Ferencz levelezése*. VI. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Kosáry Domokos 1977: *Napoleon és Magyarország*. Budapest, Magvető.
- Langsam, Walter Consuelo 1930: *The Napoleonic Wars and German Nationalism in Austria*. New York, Columbia University Press.

- Medgyesy S. Róbert 2012: „Akkor jöhetett és örvendhett, hogy Insurgeáltál”. A Napóleon elleni magyar nemesi felkelések indulói, énekei kéziratok gyűjteményekben (1790–1825). In Bana József–Katona Csaba (szerk.): *Franciák Magyarországon*. II. Budapest–Győr, Győr Megyei Jogú Város Levéltára–Magyar Országos Levéltár–Mediawave Közalapítvány, 123–165.
- Molnár András 1992: Polgárőrségek Magyarországon a napóleoni háborúk idején. *Hadtörténelmi Közlemények*, 105/3. (105) 3. 94–119.
- Nagy Ágoston 2016: Az 1809-es háborús információáramlás és a propaganda megítélése a Kazinczy-levelezésben. In Fekete Norbert–Porkoláb Tibor–Rostás Édua (szerk.): *Műhelyszeminárium. A hatvanéves Gyapay László köszöntése*. Miskolc, Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 72–82.
- Nagy Ágoston 2018: Kisfaludy Sándor fogalmazványai az 1809-es inszurrekció idejéből. *Lymbus. Magyarástudományi forrásközlemények*. 513–532.
- Nagy Ágoston 2020: Törekvések az utolsó nemesi felkelés kultuszának kialakítására. In Szívós Erika–Veress Dániel (szerk.): *Örökség, történelem, társadalom*. Budapest, Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület (Rendi társadalom – polgári társadalom, 32), 44–86.
- Ódor Imre 1987: A „vérrel adózás” illúziója. Nemesi felkelés és adómentesség a felvilágosodás és a francia háborúk korában. *Levéltári Közlemények*, (58) 1. 159–173.
- Ódor Imre 1992: A magyar nemesi felkelés modernizálásának kérdése a napóleoni háborúk korában. In Veress D. Csaba (szerk.): *A napóleoni háborúk és a magyar nemesség. Emléklülés az 1809. évi francia háború 180. évfordulójának alkalmából*. Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum, 79–91.
- Poór János 2003: *Adók, katonák, országgyűlések 1796–1811/12*. Budapest, Universitas.
- Porkoláb Tibor 2013: „Ode ad Hungaros”. Az 1797. évi magyar nemesi felkelés költészetéről. In Czibula Katalin–Demeter Júlia–Pintér Márta Zsuzsanna (szerk.): *Szín – játék – költészet. Tanulmányok a nyolcvanéves Kilián István tiszteletére*. Budapest–Nagyvárad, Partium Kiadó–Protea Egyesület–Reciti, 73–81.
- Porkoláb Tibor 2014: Szempontok a francia háborúk inszurrekciós költészetének textológiai és filológiai vizsgálatához. In Czifra Mariann–Szilágyi Márton (szerk.): *Textológia, filológia, értelmezés. Klasszikus magyar irodalom*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 191–215.
- Redl, Elisabeth 1971: *Flugblätter und Flugschriften gegen Napoleon. Ein Beitrag zur österreichischen Propaganda 1805–1809*. Wien, Universität Wien. [Doktori disszertáció, gépirat, Österreichische Nationalbibliothek, Bécs.]
- Reinalter, Helmut 2010: „Spanien und Tirol tragen keine Fesseln”. Der Einfluss des spanischen Unabhängigkeitskampfes auf die Erhebung Tirols 1809. In Helmut Reinalter–Florian Schallhart–Eva Lavric (hrsg.): *Außenperspektiven. 1809. Andreas Hofer und die Erhebung Tirols*. Innsbruck, Innsbruck University Press, 65–76.
- Rink, Martin 2010: Idee und Wirklichkeit einer deutschen Guerilla. Der österreichische Krieg 1809 und der „Volkskrieg” in Deutschland. *Österreichische Militärische Zeitschrift*, 5. <https://www.oemz-online.at/pages/viewpage.action?pageId=10357306> (letöltve: 2019. 08. 15.).
- Rössler, Hellmuth 1940: *Österreichs Kampf um Deutschlands Befreiung. Die deutsche Politik der nationalen Führer Österreichs, 1805–1815*. I–II. Hamburg, Hanseatische Verlagsanstalt.
- Soós István 2010: József nádor és a győri csata. In Bana József–Katona Csaba (szerk.): *Franciák Magyarországon*. I. Budapest–Győr, Győr Megyei Jogú Város Levéltára–Magyar Országos Levéltár–Mediawave Közalapítvány, 117–130.
- Vaderna Gábor 2017: *A költészet születése. A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben*. Budapest, Universitas.
- Veress D. Csaba 1987: *Napóleon hadai Magyarországon*. Budapest, Zrínyi.

- Viszota Gyula 1909: Kisfaludy Sándor és az 1809-iki insurrectio. *Akadémiai Értesítő*, (20) 8–9. 405–433.
- Vizi László Tamás 2014: „Kövess példájokat vitéz eleidnek...”. *A magyar nemesi felkelés a francia háborúk időszakában, különös tekintettel Székesfehérvár és Fejér vármegye insurrekciós szerepére*. Székesfehérvár, Városi Levéltár és Kutatóintézet.
- Vörös Károly 1981: A magyar nemesi felkelés a napóleoni háborúk korában. *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*, (7) 93–101.
- Vörös Károly 1987: Kisfaludy Sándor világa. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, (18) 447–450.
- Weber, Arthur 1915: Zur politischen Lyrik des Kriegsjahres. *Ungarische Rundschau für Historische und Soziale Wissenschaften*, (4) 1. 218–246.
- Wertheimer Ede 1897: Adalékok a „Magyar Kurir” történelméhez. *Századok*, (31) 1. 14–25.
- Wohlfeil, Rainer 1962–63: Die Flugschrift des Don Pedro Cevallos. Ein Beitrag zur politischen Propaganda der Spanier im Kampf gegen Napoleon. In Consejo de Investigaciones Científicas–Görres-Gesellschaft zur Pflege der Wissenschaft (hrsg.): *Festschrift für Johannes Vincke zum 11. Mai 1962*. Madrid, Consejo de Investigaciones Científicas, 713–750.
- Wohlfeil, Rainer 1965: *Spanien und die deutsche Erhebung 1808–1814*. Wiesbaden, Franz Steiner.
- Zehetbauer, Ernst 2017: *Die Landwehr und der Krieg von 1809. Österreichs Milizexperiment zwischen Altem Reich und moderner Nationsbildung*. Hamburg, Tredition.
- Zitterhofer, [Karl] 1908: *Streffleurs Militärische Zeitschrift 1808–1809*. Wien, L. W. Seidel & Sohn.

KISS BALÁZS – SZABÓ GABRIELLA

Közös nosztalgiák

Magyar múltba vágyódás a közösségi médiában*

Absztrakt

Habár a politika a jövőre irányul, mégis mintha engedne korunk nosztalgikus érzületének, és egyre többet foglalkozna a múltnak a jelennél boldogabbnak érzett korszakaival: amikor nő volt a nő, és férfi a férfi, amikor nem jobboldaliak kormányoztak, és mindenki a Nyugatra vágott. Vajon tényleg sokat nosztalgiáznak a politikusok? S ha igen, akkor vajon azért teszik-e ezt, mert így tehetnek szert nagyobb népszerűsége? Ennek az ellenőrzésére vállalkozik ez a tanulmány, éspedig olyan módon, hogy megvizsgálja azt a helyet, ahol együtt van és egymásra reagál politikus és állampolgár, vagyis a közösségi médiát. Az alábbiakban először a nosztalgia mibenlétét tárgyaljuk, majd bemutatjuk a saját nosztalgiafogalmunkat, valamint azt, hogyan tartjuk detektálhatónak és mérhetőnek a politikai nosztalgiát a közösségi média felületein. Végül ismertetjük a kutatás eredményeit és a következtetéseinket.

Nosztalgikus korban élünk. Nehéz lenne ezt tagadni látva, hogy a *Bosszúállók: Végjáték*,¹ a nyugati kultúrkörben minden idők legnagyobb bevételét hozó mozifilm nem másról, mint arról szól, hogyan lehet múltba ugrással visszafordítani azt az eseménysort, ami kataklizmához vezetett. Ráadásul a film beéri a nagy pusztítás előtti világ visszaállításával, és nem foglalkozik azzal, hogyan lehetne egy jobbat építve legközelebb elkerülni a kataklizmát. Hasonlóképpen nosztalgikus Quentin Tarantino *Volt egyszer egy... Hollywood* című, szintén nagy sikert aratott 2019-es filmje, amely még meg is szépíti, mégpedig radikálisan, azt a kort, amelyikbe visszatekint. És ne felejtjük 2019 hatalmas várakozással játszott sorozatzárását, a *Trónok harca* nyolcadik évadát, mely stilizált középkori környezetben játszódó munka, tehát a populáris kultúra nosztalgikus vonulatának újabb változata. És ez csak egyetlen év és egyetlen művészeti ág. De vannak jelei a nosztalgiának az állampolgári kommunikációban is. Kutatások szerint az

* A kutatás a „Politikai kommunikáció az expresszivitás korában. Mi jellemzi az affektív, expresszív és vulgarizálódó politikai kommunikációt Magyarországon?” című projekt keretei között jött létre (kutatásvezető: Szabó Gabriella). Támogató: NKFIH, témaszám: NKFIA_FK 131990.

¹ Russo–Russo 2019.

emberek igenis gyűjtenek digitális emlékeket, olvasgatják korábbi posztjakat, és szívesen emlékeznek a megszólalásaikban is.²

Demokráciákban a politikusok mindig is azt hirdették, hogy egész tevékenységük a valós állampolgári igények képviselésében áll. Néha ezeket érdekeknek hívták, máskor értékeknek, hol életformáknak, hol ügyeknek, de állítólag mindig az vezette őket, hogy mit akar a nép, mit akar elérni, és mit akar elkerülni. Arra számíthatunk tehát, hogy a nosztalgikus kor mind a politikusok, mind az állampolgárok körében nosztalgikus gondolatokat és kommunikációs gesztusokat szül, annak ellenére, hogy a politika a természete szerint a jövőre irányul.

És valóban: a politika terén is könnyű felfedezni a visszavágyódás jeleit és logikáját. A jobboldal olyan korokba vágyik vissza, amikor nő volt a nő, és férfi a férfi,³ amikor uralkodott a keresztény értékrend, létezett közösség, és nem csak individuumok, a dolgok önmaguk voltak, és nem konstrukciók. A baloldal pedig olyan korba vágyik, amikor nem a jobboldal uralkodott, amikor Obama volt az amerikai elnök, és nem Trump,⁴ amikor Nagy-Britannia tagja volt az Európai Uniónak,⁵ amikor a fiataloknak nem arra kellett számítaniuk, hogy még felnőttkoruk előtt vége lesz a világnak a környezeti kataklizma miatt, amitől lehet, hogy valóban csak egy Thanos-projekt tudja megmenteni a Földet, de úgy meg minek.

Vajon egybeesik-e a politikusi és az állampolgári nosztalgia; számít-e a politikában mégiscsak aktívabb politikus arra, hogy a nosztalgikus megnyilvánulásai révén népszerűsége tehet szert? Ennek az ellenőrzésére vállalkozik ez a tanulmány, és pedig olyan módon, hogy megvizsgálja azt a helyet, mai szóval platformot, tehát felületet, ahol együtt van és egymásra reagál politikus és állampolgár, vagyis a közösségi médiát. Az alábbiakban először a nosztalgia mibenlétét tárgyaljuk. Mi az, és eddig hogyan kutatták a politikatudományban és másutt? Ezt követően bemutatjuk a saját nosztalgiafoglalmunkat, amelyet a mérhetőség alapján alakítottunk ki, valamint magát azt, hogyan tartjuk mérhetőnek, detektálhatónak a politikai nosztalgiaát a közösségi média felületein. Végül leírjuk a kutatás eredményeit és a következtetéseinket.

2 Bowena–Petrelli 2011; Davalos et al. 2015; Kalnikait–Whittaker 2011.

3 <https://www.dailymotion.com/video/x25r2i4>

4 <https://www.bostonglobe.com/2020/05/19/opinion/its-trump-vs-obama-2020/>

5 <https://www.resetera.com/threads/uk-politicsera-ot1-strong-and-stable-government-no-coalition-of-chaos-part-2.572/page-36>

Nosztalgia a tértől az időig

Hogy a nosztalgiának nincsen bevett meghatározása, jelzi a szó szótári jelentésére való hivatkozások gyakori volta, valamint az, hogy a szakírók sokszor említik a fogalom 17. századig visszanyúló történetét.⁶ Összességében a vonatkozó írások közös elhatárolási irányai azt sugallják, hogy a nosztalgia elvágyódás a jelenlegi helyzetből valahová máshová, ahol jobb, boldogabb az élet.

A mai elmélettörténetek szerint a nosztalgia a 19. század közepéig-végéig a honvágygal volt azonos, és kizárólag egyéni érzelmenek tekintették, ennek megfelelően pszichológusok foglalkoztak vele. A nosztalgikus egyén a maga mögött hagyott otthona után vágyakozott, és sokszor meg is szépítette az otthon képét, ami még fájdalmasabbá tette a vágyakozást. A nosztalgia tehát már ekkor is összetett érzelmek és érzések, ami szintén nehezíti a közös definíció megszületését: amíg az egyén visszagondol a hazájára, addig örömet érez, de ezt mindig követi a szomorúság, hogy nem juthat el oda, és hogy mennyire boldogtalan a jelenlegi helyzetében, mert nem vágyakoznék vissza, ha nem lenne az. Eszerint az érzelmi mechanizmus a jelenre vonatkozó elégedetlenséggel indul. A nosztalgia tehát eltér a szakirodalomban amúgy általában tanulmányozott és a pszichológiában elsődleges, ha úgy tetszik, elemi érzelmenek tekintett érzésektől, affektusoktól, mint a harag, az öröm vagy az undor.

A 19. század második felétől a fogalom egyre inkább időbelivé vált, vagyis kevésbé a honvágyat jelenti, mint inkább valamilyen múltbeli időszak felidézését, amikor szebb volt élni. Persze a honvágnak is van időkomponense, mert ha honvágyunk van, akkor nem most, hanem korábban voltunk otthon, tehát amire vágyunk, az nemcsak térben, hanem időben is korábbi állapot. Ami azonban fontosabb, az a történeti tudat létrejötte, az, hogy az egyén a saját korát és körülményeit a korábbiaktól radikálisan eltérőnek látja. Ekkortól válik a nosztalgia egyre inkább kollektív érzelmé, immár tömegek érezhetnek egyszerre ugyanazok iránt a korok iránt vágyat. Ha pedig a nosztalgia elválik az egyéntől, akkor szükségképpen elválik a saját életút korábbi szakaszaiba való visszavá-

⁶ Davis 1979; Pintér 2014, 90; Kenny 2017.

gyódástól is, és egyre gyakoribb lesz az, hogy akár évszázadokkal korábbi korokra is irányulhat.

Ennek oka és következménye a szakírók szerint⁷ a nemzeti érzések megszületése. Ettől kezdve az alany számára van valami, tudniillik a nemzet, ami évszázados folytonossággal bír, és a múltbeli állapota sokszor minősül különbnek, mint a jelenlegi. A nemzetnek öröksége van, mely a múltban keletkezett, egy, a mainál dicsőbb, bátrabb és emelkedettebb időszakban, s ha másban nem, ennek az örökségnek a birtoklásában képzelhető el manapság is a közösség egysége, mely közösség valaha – általában tisztázatlan, hogy mikor – tartósan fennállt, és nagyszerű szellemi és anyagi alkotásokat hozott létre.

Ismerős ez a logika a társadalomtudományok művelői számára is, hiszen ezek a tudományok is a nosztalgiából születnek meg – nem véletlenül a 19. század folyamán. Akár Marxig, akár Weberig menjünk vissza, mindig azt találjuk, hogy valaha lett volna egy közösségi társadalom, nevezzük ezt öskommunizmusnak, tradicionális társadalomnak, *Gemeinschaft*nak vagy bármi másnak, amelyben egyenlőség és közös értékrend uralkodott. Aztán érkezett az árutermelés vagy a modernitás, ki hogy nevezi, és az emberek az iparosítás meg a modernizáció miatt elszakadtak egymástól, az ekkortól társadalomnak nevezett⁸ népesség atomizálódott, és uralkodóvá vált az elidegenedés.

A kapitalizmus az egyént kiszakította az eredeti közösségeiből, és mindmáig a maga kénye-kedve szerint helyezi különböző pozíciókba, lakhelyekre, fogyasztói státusokba és ízlésvilágokba. Ez a töredezettség túl megterhelő lelkileg, ezért kialakul az emberekben a vágy valami állandóság, folytonosság iránt. Ezt a vágyat a politika és persze a piac is kihasználja, és elkezd felkínálni azokat az eszméket, mozgalmakat és politikusokat, tárgyakat és szolgáltatásokat, amelyekből az egyén folytonosságot építhet magának. Így jött létre a nemzet mellett a nép, a kultúra stb. folytonossága, és így jöttek létre az archaizáló városközpontok,⁹ a köztéri emlékművek, a múzeumok, de a történelmi filmek vagy a dinoszaurusz játékok is.

⁷ Boym 2001.

⁸ Martuccelli 2012.

⁹ Farrar 2011.

A társadalom tehát szétesett, funkcionálisan differenciálódott, és csak kereskedelmi reklámmal, erőszakkal vagy politikai propagandával lehet összetartani.¹⁰ A kritikai és más normatív felfogások pedig megint ez alapján a valaha állítólag létezett kohézív mintatársadalom alapján elemzik a jelen állapotait, tudniillik vagy azt vizsgálják, hogyan szűnt meg a régi egység, vagy azt feltételezik, hogy megint eljöhet és el is kellene hogy jöjjön egy politikai és egyéb konfliktusoktól mentes, közösségi és boldog berendezkedés.¹¹ Ilyenformán nehéz úgy társadalomtudományt, benne politikatudományt művelni, hogy ne legyen jelen már a fogalmak és a kérdésfeltevések szintjén a nosztalgia, a visszavágyódáson alapuló elvágyódás onnét, amit éppen elemzünk.

Az általános kulturális alapokon túl koronként voltak specifikus tényezők is, amelyek a kutatók érdeklődését a nosztalgia témájára irányították. A nagyobb átrendeződések általában is vonzzák a múltba révedést, egyszerűen azért, mert a fordulat következtében a viszonyok kezdetben kialakulatlanok, s ehhez képest a megelőző idők a biztonság és az otthonosság honának tűnnek, hiszen nagyon sokan szenvedték meg az átalakulást. Akár a magánember, akár a közbeszéd lezártnak kezdi tétélezni a fordulat előtti világot, ahogyan tette ezt a francia forradalom az általa megkonstruált *ancien régime*-mel,¹² vagy a kelet-európai átalakulások az 1990 előtti időkkel.¹³ De érdekelt lehet a nosztalgia felkeltésében a piac is, ahogyan ez megtörtént a kilencvenes évekbeli Egyesült Államokban. A *baby boom* különösen nagy létszámú korosztálya, mely tehát sosem látott méretű vásárlóerőt jelent, ekkor érkezett el az ötvenes éveibe, nézett először tömegesen szembe a halál gondolatával, és gondolt mind gyakrabban örömmel vissza a gyermek-, de főleg a tinédzser éveire, ráadásul közeledett a század-, sőt ezredforduló, ami mindig félelmeket és nosztalgiákat kelt.¹⁴ Erre aztán ipar és szolgáltatás épült, filmgyártás,¹⁵ utóbb politikai kommunikáció is.¹⁶

10 Bernays 1928.

11 Így válik Ober 1989 Athén-képe Barber 1985 „erős demokráciájának” a megerősítőjévé.

12 Boym 2001.

13 Ekman–Linde 2005.

14 Stern 1992a és b.

15 A már említett Quentin Tarantino szinte egész életművére jellemző a korábbi filmes stílusok eszközeinek a felvonultatása.

16 Holbrook–Schindler 2003.

Mindezek nyomán széles körben indultak a nyolcvanas évektől kutatások először a szociológia¹⁷ és a marketing,¹⁸ majd a pszichológia¹⁹ és a politikatudomány²⁰ területén. Az utóbbi diszciplína főleg azt követően fordult a nosztalgia felé, amikor explicitté vált a múltba fordulás a vezető politikusok megnyilvánulásaiban. Szemben Tony Blair valahai jelszavával (*Forward, Not Back*), a Brexit mellett megszólalók egyik jelszava az volt, hogy vegyük *vissza* az ellenőrzést/irányítást (*Take Back Control*), hasonlóképpen Barack Obama jövőre irányuló „*Yes, We Can*”-jével szemben Donald Trump a tegyük Amerikát újra nagygyá (*Make America Great Again*) szlogenjével győzött.²¹

A kritikai társadalomtudományi megközelítések többnyire negatívnak tekintik az explicit nosztalgiát, mert a progresszió jegyében minden káros, ami retrográd, ami visszafelé tekint, ami tehát nem a jelen és a még szebb jövő üdvözlését hirdeti.²² Ugyanakkor a nosztalgia érzése láthatólag azok körében is jelen van, akik a progresszió társadalmi bázisát alkotják, ezért egy idő után a szakma a negatív mellett pozitív nosztalgiát is definiál.²³

Módszer és források

Definíció

A tanulmány alapját képező kutatás nosztalgia alatt kollektív jelenséget ért, valamely csoport visszavágyódását egy korábbi, boldogabb időszakba, vagy azért, mert az egészében kedvezőbb volt, vagy azért, mert voltak a jelenleginél pozitívabb vonásai. Annak ellenére kollektív érzelmenek tekint-

17 Davis 1979.

18 Havlena–Holak 1991.

19 Sedikides et al. 2009; Iyer–Jetten 2011.

20 Például: Goldman 2016; Kenny 2017.

21 Steenvoorden–Harteveld 2018. Lásd még: C. Mudde, Can we stop the politics of nostalgia that have dominated 2016? *Newsweek*, 2016. december 15., <https://europe.newsweek.com/1950s-1930sracism-us-europe-nostalgia-cas-mudde-531546?rm=eu>

22 Lowenthal 1985.

23 Jameson 1970; Loveday 2014; Smith–Campbell 2017.

jük a nosztalgiát, hogy a közösségi médiában, ahonnan a forrásaink származnak, egyének nyilatkoznak meg. Azért tesszük ezt, mert a politikusok, az aktívabb megnyilatkozók minél szélesebb csoport számára kínálnak fel nosztalgiatárgyakat, tehát olyan múltbeli objektumokat, amelyek iránt a csoport tagjai esetleg lelkesedni tudnak. Az állampolgárok pedig a politikusi közösségimédia-oldal nyilvánossága előtt nyilvánítják ki a maguk nosztalgikus érzéseit, tehát egy közösségnek szánják ezeket a kinyilvánításokat, de legalábbis arra számítanak, hogy a közösség elfogadja, türelemmel veszi körül őket. Ilyenformán az egyéni nosztalgiázások is a kollektív múltidézésre irányulnak, nem pusztán múltó egyéni enyhülést céloznak.

Módszer

A sokféle nosztalgiakutatás sokféle nosztalgiafogalmat és elemzési megközelítést alkalmaz. Most ezek közül azokat az elhatárolásokat mutatjuk be, amelyeket magunk is alkalmaztunk, további három megkülönböztetést pedig mi dolgoztunk ki az anyag feldolgozásához.

Egyéni és kollektív

Ahogy feljebb írtuk, a nosztalgiát lehet kizárólag egyénekre nézve vizsgálni,²⁴ és lehet sok-sok ember, társadalmi csoport közös nosztalgiáját keresni.²⁵ Az egyénivel általában a pszichológus foglalkozik, és ezért intim jelenség, még akkor is, ha közvélemény-kutatások alkalmával a megkérdezett vall róla. A kollektív nosztalgia lehet azonos a sokak által egyszerre kinyilvánított nosztalgiák összességével, amennyiben azok azonos tárgyra irányulnak, jöllehet ezt inkább összegyűjtött (*collected*) nosztalgiának nevezik. De lehet az a nosztalgia, amit valamilyen szervezet – például gazdasági vagy politikai – kísérel meg felkelteni minél szélesebb fogyasztói vagy választói körben, és a kísérlet nem sikertelen, tehát az emberek a vásárlásaik, a választásaik vagy más kommunikációs gesztusuk révén kinyilvánítják a felkínált tárgy iránti nosztalgiájukat.²⁶

24 Például: Davis 1979, 9–10; lásd még Louyest–Roberts 2015, 3.

25 Boym 2001; Olick 1999.

26 Hibbing–Hayes–Deol 2017.

Vannak, akik a kollektív nosztalgia fogalmát kifejezetten a Szovjetunió felbomlását követő időkhöz és a kelet-európai régióhoz kötik,²⁷ jóllehet Durkheim és Halbwachs óta, valamint általában az antropológiában teljesen általánosnak tekintik a kollektív múltfelidézés létezését.

Személyes és történelmi

A személyes nosztalgia a saját élettörténet korábbi időszakához nyúl vissza, ez pedig általában a tinédzser kor szokott lenni. A történelmi az egyén vagy a korosztály születését megelőző időszakot célozza.²⁸ Ez jobbra az adott nemzet legdicsőbb korszakát szokta jelenteni, például Nagy-Britannia esetében a Tudor-kort és a 19. századot, esetleg a 20. század első felét az első világháború megnyerésétől a gyarmati rendszer megroppanását megelőző időkhöz.²⁹ De tetten érhető a stilizált középkor iránti nosztalgia az olyan munkák népszerűségében, mint a *Trónok harca* vagy a Robin Hood-filmek. Nosztalgikus lehet a visszaemlékezés olyan időszakra, amelyik az idősebbek számára személyesen átélt, míg a fiataloknak történelem. Alighanem ebbe a mintába illeszkedett a *Csinibaba*³⁰ című film sikere is.

Testi és szellemi

Nietzsche³¹ óta fel-felbukkan a testiesség gondolata, tudniillik az, hogy a leginkább szelleminek gondolt tartalmak is nem kis részben testiek, testiessé váltak, testi nyomokat hagytak és hagynak maguk után. Ez a gondolat jelentős támogatásra talált a társadalomtudományok úgynevezett érzelmi fordulatát követően, hiszen az érzelmek alapvetően testi, lelki folyamatoknak tűnnek, amelyeket aztán az egyén vagy meg akar és meg képes fogalmazni, vagy nem.

A nosztalgiaipar különösen nagy jelentőséget tulajdonít a testi megélésnek, ezért kínál számos olyan tárgyat a nosztalgiára vágyóknak, ame-

27 Louyest–Roberts 2015.

28 Stern 1992a és b.

29 Az ilyen témájú filmeket a *heritage film* megnevezés alá szokás sorolni.

30 Tímár Péter 1997.

31 Például: Nietzsche 1996.

lyekkel fiatalkori élményeiket élhetik meg újra.³² De testies nosztalgiának mondható az emlékhelyek, múzeumok, turisztikai zarándokhelyek felkeresése, mert az alany ilyenkor testileg is átélheti a nemzet, Európa vagy a világ kulturális örökségének egy darabját; elmegy egy hasonló helyre, egy helyre, ahol a régi dolgokhoz hasonló objektumokkal találkozhat.³³ Például ellátogat Erdélybe, és pedíg avégett, hogy valami nosztalgikus magyarságélménye legyen, az igazi magyar voltot tapasztalja meg.

Globális és specifikus

A globális nosztalgia egy múltbeli korszak egészét értékeli nagyra, míg a specifikus csak egy-egy részletét. A megszólaló emlékezhets nosztalgiával az 1990 előtti teljesnek gondolt foglalkoztatásra, de ez nem azonos az egész Kádár-rendszer elfogadásával, az ugyanis globális nosztalgia volna.³⁴ A politikai erők gyakran vádolják egymást e két szint összekeverésének a segítségével: mivel előfordulhattak a korábbi korszakban szörnyűségek, vagyis a rendszer nem akadályozta meg ilyenek előfordulását, ellenkezőleg: hozzátartoztak a rendszer lényegéhez, a trauma a rendszer globális elutasítását kell hogy maga után vonja, tehát tulajdonképpen lehetetlenné teszi azt, hogy belőle bármi nosztalgiatárggyá váljék. A második viszont ezzel ellentétes: minthogy akkor is lehetett élni, nincsen értelme globálisan elutasítani, ugyanakkor csak részlegesen válhat a nosztalgia tárgyává.³⁵

Visszaállító és reflektív

Az irodalomban leggyakrabban alkalmazott megkülönböztetést Svetlana Boym³⁶ dolgozta ki. A két típus nem abszolút, hanem tendenciák, azok a módok, ahogyan formát és jelentést adunk a vágyakozásnak. A visszaállító, restauráló (*restorative*) azt javasolja, hogy építsük fel újra az elveszett otthont, és foltozzuk be az emlékezés lyukait. A reflektív (*reflective*)

32 Holbrook–Schindler 2003.

33 Farrar 2011.

34 Ekman–Linde 2005.

35 Mitroiu 2018.

36 Boym 2001.

a vágyódásra figyel, a veszteségre, az emlékezés tökéletlen folyamatára. A visszaállító nem tekinti magát nosztalgikusnak, azt gondolja, hogy az igazságról szól. Ez jellemzi a nemzeti és nacionalista feléledéseket szerte a világban. Ezek modernitásellenes történelmi mítoszgyártással vannak elfoglalva, a nemzeti szimbólumokhoz és mítoszokhoz való visszatérés és néha az összeesküvés-eleméletek révén. A restauráló nosztalgia a múlt emlékműveinek (*monuments of the past*) a totális rekonstrukcióiban mutatkozik meg. A reflektív viszont a romokkal foglalkozik, az idő és a történelem patinájával, a más időkről és más helyekről szőtt álmokkal.

A visszaállító nosztalgia tehát modernitás- és progresszióellenes, ezzel szemben a reflektív nem adja fel a jelenbe és a jövőbe vetett hitet, ellenkezőleg: tulajdonképpen erőt merít a múltbeli példákra reflektálásból. Az újabb irodalom rendre ehhez a megkülönböztetéshez fordul akkor, amikor az állampolgárok mintegy alulról jövő, tehát a politikai manipuláció által teljesen meg nem magyarázható nosztalgikus megnyilvánulásait akarja értelmezni.³⁷

A szakirodalom megkülönböztetéseit a következő saját kódpárokkal egészítettük ki.

Boldog és szomorú

A nosztalgia tehát összetett érzelem, tartalmaz kellemes és kellemetlen összetevőt is: a felidézés örömet okoz, a visszatérés lehetetlensége, valamint a jelen pedig szomorúságot, esetleg haragot. A kutatás során boldognak tekintettük azokat a megnyilvánulásokat, amelyek a visszaemlékezésnek, a felidézett időknek csak a pozitív vonásait említették, tehát kritika nélkül viszonyultak a nosztalgia tárgyához. Szomorúnak értékeltük azokat a nosztalgikus megszólalásokat, amelyek kitértek a jelen negatív elemeire, tehát szembeállították a szomorú jelent a boldogabb múlttal.

Aktív és passzív

Aktívnak tekintettük azokat a közösségimédia-posztokat, amelyek a múltba nézést kiegészítették valamilyen cselekvésre való felhívással.

³⁷ Horvath 2018.

Passzív nosztalgiát kódoltuk ott, ahol a poszt beérte a múlt örömteli felidézésével, és nem foglalkozott azzal, hogy mi a teendő például a visszaállítás érdekében.

Mentális és vezérközpontú

A megkülönböztetés az aktív-passzív pár alá rendelhető. A mentális nosztalgia olyan posztban található, amelyik arra szólít fel, hogy vegyünk át szellemi, érzelmi vagy értékelési kritériumokat és eszméket a múltból. Ez aktivitásra, jóllehet közvetlenül kizárólag mentális aktivitásra buzdít. A vezérközpontú nosztalgia olyan posztra jellemző, amelyik a régi korok politikai vezetőit várja vissza, szeretné, ha a maiak hasonlítanának hozzájuk, mert akkor tőlük várhatnánk azt, hogy jobbra forduljon a maiak sora. Nem az egyszerű állampolgárok akár mentális, akár fizikai cselekvése hozza el a múlthoz hasonlatos boldog viszonyokat, hanem azok a politikusok, akik a régi szép idők megteremtésében főszerepet játszókra hasonlítanak.

Nosztalgiatárgyak

Külön figyelmet érdemelnek azok a szempontok, amelyek szerint csoportosíthatók a nosztalgiatárgyak, vagyis az, hogy a visszaemlékezőket a saját bevallásuk szerint mi ösztökéli a boldogabb múlt felidezésére, mire emlékeznek vissza szívesen, milyen pozitív oldalait említik annak, amit kitüntetnek ezzel az érzéssel. Említenek érzéki élményeket, tehát például a valahai tárgyak tapintását, illatát, melegségét; valamilyen *helyet*, például a régi otthont, ami biztonságérzetet és stabilitást nyújtott; egy *időszakot*, amikor a jelenbelinél sokkal jobban érezték magukat; egy *eseményt*, például a megszabadulás pillanatát, amikor kitörtek egy kellemetlen élethelyzetből; egy *személyt* vagy személyeket, akiknek sokat köszönhetnek, és akik meghatározóvá váltak egész életükre nézve.

Az irodalom áttekintése és a saját megfontolásaink alapján a következőképpen foglalhatók össze táblázatos formában a nosztalgia fajtái és elemzésük mikéntje:

1. táblázat. Az elemzési kategóriák és kódolásuk

<i>Fajták</i>	<i>Elemzési módszer</i>
Egyéni –	A posztoló saját magáról ír –
Kollektív	„Mirólunk” vagy nagyobb csoportról ír
Személyes –	Saját korábbi életszakaszára utal –
Történelmi	A születése előtti történelmi időre utal
Testi –	Említ testi jeleket –
Szellemi	Csak szellemi történéseket említ
Globális –	A nosztalgiatárgy egészében pozitív –
Specifikus	Csak egy-egy része az
Visszaállító –	Vissza kellene építeni a múltbeli állapotot a maga egészében –
Reflektív	A jelen és a jövő formálásához ötletek meríthetők a múltból
Boldog –	A felidézés végig jókedvű –
Szomorú, lemondó	A múlt jobb volt, a jelen rossz
Aktív –	Felhívás a múlt jegyében cselekvésre –
Passzív	A múlt pusztá felidézése
Mentális –	A feladat tudati tartalmak újra elsajátítása –
Vezérközpontú	A múltbeliekhez hasonló politikusok fognak cselekedni
Nosztalgiatárgy	Hely Idő Személy Esemény Anyagi tárgy Érzéki élmény

A feltáró kutatás a következő kérdésekre kereste a választ:

1. Mennyire volt jelen a nosztalgia a 2019-es európai választási kampány során és a három nemzeti ünnep (március 15., augusztus 20. és október 23.) alkalmával a magyar politikai vezetők közösségimédia-megnyilvánulásaiban?
2. Milyen módon jelent meg a nosztalgia a politikusok Facebook-profilján?

Mivel logikus, hogy a nemzeti ünnepek különösen vonzzák a nosztalgikus megnyilvánulásokat, a választási kampány időszakán túl megvizsgáltuk a nosztalgia jelenlétét az ünnepek alkalmával is.

Források: A kérdések megválaszolása végett összegyűjtöttük a legfontosabb magyar politikusok Facebook-profilján május 16-át, a választás napját megelőző hét héten át megjelent összes posztot, valamint azokat, amelyek a három nemzeti ünnep napján kerültek a nyilvánosság elé. A legfontosabb politikusok alatt azoknak a pártoknak a vezetőit értettük, amelyek jelöltek indíthatnak a választásokon. Ezt a 2. táblázat összegezi. A posztok összegyűjtéséhez a Sentione szoftvert használtuk, kivéve a táblázatban jelzett eseteket.

2. táblázat. A minta összefoglalása

<i>Politikus</i>	<i>Párt és tisztség</i>	<i>A párt eredménye a választáson (%)</i>	<i>A Facebook-posztok száma</i>
Orbán Viktor	Fidesz – elnök	52,5%	90
Gyurcsány Ferenc	DK – elnök	16%	70
Fekete-Győr András	Momentum – elnök	9,9%	67
Karácsony Gergely	Párbeszéd – társelnök	6,6%	82
Szabó Tímea*			68
Tóth Bertalan**			1
Keresztes László Lóránt	LMP – társelnök	2,1%	65
Demeter Márta***			52
Sneider Tamás	Jobbik – elnök	6,3%	185
Toroczkai László****	Mi Hazánk – elnök	3,2%	111
–*****	Magyar Kétfarkú Kutyapárt	2,6%	160
ÖSSZESEN			951

* Szabó Tímea posztjait manuálisan gyűjtöttük össze.

** A Párbeszéd és az MSZP közös listán indult.

*** Demeter Márta posztjait manuálisan gyűjtöttük össze.

**** Toroczkai László oldalát a Facebook 2019. május 17-én törölte. A kutatás során a Sentione szoftver archívumának segítségével lehetőségünk volt a fiók megszüntetése előtt megjelent szöveges tartalmaknak és azok időpontjának a megszerzésére. Azóta a posztok szövege, a képi anyagok, illetve a posztokra mutató linkek nem érhetők el, ezért nem áll módunkban a bejegyzések online hivatkozását közölni.

***** Mivel a párt vezetőjének nem volt hivatalos Facebook-oldala, a párt oldaláról gyűjtöttük a posztokat.

A posztokból korpuszt képeztünk az elemzéshez, ahol is az egyes posztok képezték az elemzés egységét.

Az elemzés során kvantitatív, de főleg kvalitatív módszert alkalmaztunk: a fentiekben bemutatott párok és a lehetséges nosztalgiaobjektumok szerint kódoltuk a megszólalásokat. Ennek megfelelően hét kategóriapárt és hat objektumtípust különítettünk el.

Fontos volt megkülönböztetni a visszaemlékezést a nosztalgiától, hiszen csak az utóbbi érdekelt bennünket. Csak azokat a posztokat tekintettük nosztalgikusnak, amelyek érzelmi összetevőt is tartalmaztak, és pedig olyan módon, hogy a múltat szépnek minősítették, de legalábbis olyannak, ahonnan tanácsot és ihletet kapni a jövőre nézve.

A kódolást a szerzők végezték el. Az egyezés 90%-os volt a nosztalgikus posztok kiválasztására nézve, és 71%-os a kategorizálásukat illetően. A tesztet követően a szerzők megbeszélték az eltéréseket, finomítottak a kódolási utasításon, hogy növeljék az adatbázis-építés és a kódolás konzisztenciáját.

Eredmények

Az összesen 951 darab poszt között 27 olyat találtunk, amelyik nosztalgikusnak volt minősíthető, vagyis nemcsak említett valamit a múltból, hanem azt jónak, szépnek, dicsőnek értékelte, különösen a jelenhez képest. 23 darab a választási kampány alatt született, 4 pedig a nemzeti ünnepek idején. A 27 az összes posztnak a 3 százaléka.

Ha tehát a fentiekben megjelölt kutatási kérdéseink közül az elsöre akarunk választ adni, akkor azt mondhatjuk, hogy a visszavágódás nem uralkodó vonása a magyar politikai kommunikációnak sem egy választási kampány, sem a nemzeti ünnepek idején. Mondhatnánk tehát azt, hogy a vezető magyar politikusok nem érzik úgy, hogy sűrű nosztalgikus gesztusokkal érdemes megszólítaniuk a közösségi médiabeli követőiket.

Adhatunk azonban más interpretációt is a háromszázalékos aránynak, és hangsúlyozhatjuk, hogy még választási kampány idején is jelen van a nosztalgia a politikusi megnyilvánulásokban. Ez azért releváns, mert ilyenkor a kommunikációs erőfeszítések két fő célt szoktak szolgálni: a választás tétjének a bemutatását és a buzdítást a választáson való

részvételre. A választás tétje ebben az esetben az Európai Unió jövőbeli alakulásához kapcsolódott: merre haladjon az unió, és azon belül mi az adott párt és politikus elképzelése a regionális együttműködést illetően. Ez sem, ahogyan a részvételre ösztökélés sem igényli a múltba fordulást, ellenkezőleg: kifejezetten a hosszabb-rövidebb távú jövőre vonatkozik.

Tegyük hozzá, hogy a nosztalgia összetett érzelem – ahogyan ezt igyekeztünk érzékeltetni fentebb. A közösségi média pedig inkább a rövid, egyszerű megnyilvánulásoknak kedvez a maga rövid szövegeivel, filmjeivel és néhány fényképével. Példaként említjük ehelyütt, hogy Orbán Viktor szinte sosem posztol hosszabb szöveget egyetlen kifejezésnél, esetleg félmondatnál és annak angol fordításánál. Mégis, a politikusok – ha csak három százalék erejéig is – szerét ejtik annak, hogy nosztalgikusak legyenek.

Ha megvizsgáljuk a posztok tartalmát, akkor igazoltnak látjuk a szakirodalom korábbi megállapításait, melyek szerint van korreláció a politikai ideológia és a nosztalgikus politizálás között.³⁸ Adataink szerint a jobboldali politikai vezetők, éspedig Orbán Viktor és Toroczkai László voltak a legaktívabbak a nosztalgikus politikai megnyilvánulások megosztásában. A magyar miniszterelnök Facebook-profilján a választási kampány időszakában hét ilyen tartalmú poszt jelent meg, a Mi Hazánk elnöke pedig nem kevesebb mint tizenegyet jelentetett meg. Különösen az utóbbi figyelemre méltó, hiszen ez a tizenegy a profil törlése okán kilenc nappal rövidebb idő alatt jelent meg, mint a többi politikusé. Látható az is, hogy a pozitív múltidézés a legsikeresebb és a legkevésbé sikeres párt vezetőjénél bizonyult a leggyakoribbnak.

A Jobbik, tehát egy további jobboldali párt vezetője több ízben is közölt megemlékező posztokat, így világháborúban elesett magyar katonákról, múltbeli erőszakos cselekmények áldozatairól, és felidézte azok emlékét, akiket meghurcoltak a kommunista uralom idején, de ezek nem minősíthetők nosztalgikusnak, mivel a dolog természeténél fogva nem állították be a múltbeli történéseket visszavágyódásra érdemesnek. Nála tehát csak két nosztalgikus posztot találtunk. Akár azt is mondhatjuk, hogy a választási kampány idején talán túl soknak tűnhetett volna a politikusnak, ha a visszaemlékezéseken túl még számos nosztalgiával telített megszö-

38 Gervais–Morris 2018; Harrison–Bruter 2011.

lalással is előáll. A múltidézésben számára fontosabbak voltak a negatív, mint a pozitív emlékek.

A már említett szokásos korreláció ismeretében nem meglepő, hogy a baloldali politikusok kevesebb múltbeli dolgot találtak pozitívan fellevenítendőnek, mint a jobboldaliak. Egyáltalán nem játszott szerepet a nosztalgia az LMP oldalán. Mivel a párt 2009-ben jött létre, tehát nem tekinthetett vissza hosszú múltra, továbbá a neve és a törekvései is a politika megváltoztatására irányultak, aligha idézhetett volna fel pozitív politikai példákat a történelemből. A zöld, deliberatív és alternatív szakpolitikai, általános politikai és identitás politikai erőfeszítések – különösen Magyarországon – szinte kizárólag a jövőre irányulhattak 2019-ben is. Az LMP tehát nem rendelkezett olyan aranykorral, amelyet mint referenciapontot romantizálhatott volna.

Ettől némileg eltér az, amit a Párbeszéd esetében látunk. A nosztalgia jelen volt Karácsony Gergelynek, a párt társelnökének a közösségi média-oldalán, még ha nem is jelentős intenzitással. Karácsony azonban akkor is arra törekedett, nem szem elől tévesztve az év őszén esedékes önkormányzati választásokat, hogy minél több olyan ember rokonszenvét megnyerje, aki elégedetlen a jobboldali kormányzással, a miniszterelnök teljesítményével és személyével. A legnépszerűbb baloldali politikus volt, a leginkább látszott képesnek a kormánykritikus tábor integrálására. Stratégiailag tehát érthető, hogy nemcsak az elitben csalódottakat akarta megnyerni, hanem a hagyományosan a balközépre szavazókat és a liberálisokat is, ez a csoportosulás pedig vélhetően szívesen gondolt vissza a rendszerváltozás környékének történéseire, az akkori politikusokra, a magyar demokrácia baloldali-liberális alapító atyáira.

Fekete-Győr András, a Momentum elnöke egy vadonatúj párt élén állt ugyan, de már volt mire pozitívan visszaemlékeznie és emlékeztetnie a követőit, hiszen a szervezet a létrejöttékor, alig két évvel korábban, meglepetésszerű sikert ért el az olimpiarendezés jobboldali kezdeményezésének a megtorpedozásával. A pártelnök három posztot is szentelt a múlt dicső pillanatainak, hogy ezzel is mozgósítsa az aktivistákat és a híveket. Hasonló gesztust láttunk a Magyar Kétfarkú Kutypárt egyetlen nosztalgikus megnyilvánulásában is.

Gyurcsány Ferenc, a Demokratikus Koalíciónak, tehát a legnépszerűbb baloldali liberális pártnak az elnöke egyetlen alkalommal posztolt nosztalgikus tartalmú üzenetet, mégpedig október 23-án. A forradalmat

példának állította a 2019-es politikusok és állampolgárok elé, merthogy annak idején az emberek minden további megfontolás, egymás iránti gyanakvás nélkül összefogtak a diktatúra ellen, ahogyan manapság is kellene tenniük.

3. táblázat. A nosztalgikus posztok száma

<i>Politikus</i>	<i>Párt</i>	<i>A nosztalgikus posztok száma</i>
Toroczkai László	Mi Hazánk	11
Orbán Viktor	Fidesz	7
Fekete-Győr András	Momentum	3
Sneider Tamás	Jobbik	2
Karácsony Gergely	Párbeszéd	2
Gyurcsány Ferenc	Demokratikus Koalíció	1
–	Magyar Kétfarkú Kutyapárt	1

Ha most még közelebbről vizsgáljuk a kifejezetten nosztalgikus posztok tartalmát, akkor azt mondhatjuk, hogy a politikusok többnyire a kollektív emlékezetre apelláltak (21 poszt). Más szóval: a nosztalgia sugallt alanya vagy a magyar nemzet egésze volt, vagy az adott politikai párt támogatói közössége. Nem meglepő az, hogy jobbára kollektív nosztalgiát találunk, hiszen a politikusok éppen arra használják a kommunikációs gesztusaikat, hogy politikai közösséget hozzanak létre, vagy a meglévőt erősítsék meg. Ennek egyik eszköze a közös emlékek felidézése vagy emlékek, hagyományok, örökségelemek közösnek minősítése, és pedig abban a reményben, hogy ez valóban megéri a közösségi médiabeli követőket. Például Gyurcsány Ferenc a Demokratikus Koalíció október 23-i megemlékezésén arról beszélt, hogy 56-ban az is jelentős érték volt, hogy az emberek a vallási, etnikai és kulturális háttérük különbözősége ellenére össze tudtak fogni. Erre lenne szükség manapság is.³⁹ Vagyis a jelen ellenzéki megosztottságával szemben a nemzeti egység múltbeli fennállását említette.

39 <http://www.facebook.com/187301974635606/posts/2788634651147409>

„[Az ellenzék] ne késlekedjen létrehozni, megformálni az Orbán világgal szembenálló hazafias ellenzékot. Ez a hazafias ellenzék a természeténél fogva éppen olyan színes lesz, mint '56 felkelőinek sokasága.”

Hat posztban a pártelnökök egyéni érzéseiket osztották meg, vagyis a nosztalgia alanyai maguk a politikusok voltak. Ennek egyik legjobb példáját a Momentum elnökének közösségimédia-oldalán találjuk – ő volt a baloldalon az egyetlen, aki nemcsak kollektív nosztalgiára apellált. A bejegyzés révén a politikus arra biztatta híveit, hogy vegyenek részt egy nemskára esedékes kérdezz-felelek interakcióban:

„BÁRMIT megkérdezhetsz tőlem!

Kíváncsi vagy, hogy hogyan érintett a füstbombázós ügy, hogy milyen az Orbán-rendszerben egy új politikai közösséget szervezni, vagy hogy a Momentummal pontosan mivel készülünk az európai parlamenti választásra? Esetleg más dolog érdekel?

Akkor tedd fel a kérdésed itt kommentben, amire szerda este 20 órától egy élő Q&A keretében fogok válaszolni!”⁴⁰

Látjuk azt, ahogyan az egyéni múltidézés valójában kollektív nosztalgiává válik: a pártelnök a saját érintettségét említi, ugyanakkor nem látja szükségét annak, hogy megmagyarázza, mi a füstbombázós ügy, amivel azt sugallja, hogy az ügy a követőivel közös emléke.

Miközben a politikusok többsége elválasztotta egymástól az egyéni és a kollektív emlékezést, Orbán Viktor és Toroczkai László kombinálta őket egy-egy poszton belül. Egy példa Toroczkai Lászlótól:

„23 éve veszek részt alulról építkező mozgalmak létrehozásában, és ezt mindig saját erőből, hittel, hazánk iránti szeretettel tettem, tettük. Most is szükségünk van az Önök támogatására. Csak összefogással tudjuk Magyarország feltámadását, megerősödését elérni.”

Toroczkai tehát egyszerre említi egyéni és közös hősi múltat, tapasztalatot, példaadó élményt.

Személyek (10 poszt) és *korok* (9 poszt) bizonyultak a leggyakoribb nosztalgiatárgyaknak, vagyis olyan objektumoknak, amelyeket szívesen idéznek fel a megszólalók.

A jobboldali politikusok elsősorban *személyeket* találtak referenciapontként említendőnek a múltban. Orbán Viktor Miloš Zeman va-

40 <http://www.facebook.com/128573907819549/posts/306927186650886>

lahai cseh miniszterelnököt és Helmut Kohl valahai német kancellárt említette, mint olyan politikusokat, akik példát mutatnak a jelen számára. A baloldalon talákoztunk Göncz Árpád és Nagy Imre említésével, de a legtávolabbi dicső múltba azok a bejegyzések nyúltak, amelyek Szilágyi Mihályt, az ostrom idején Nándorfehérvár parancsnokát, valamint Zrínyi Miklóst, a 17. századi költő-hadvezért idézték fel.

Az *időszakot* illetően 1956 indított nosztalgiára politikust, de szó esett a 19. század végéről és – Toroczkai László esetében – a középkorról, illetve a második világháború előttről is. A Mi Hazánk elnöke számára a kaloda, tehát egy középkori büntetőeszköz bizonyult annyira fontos nosztalgia-tárgynak, hogy a modern replikáját fel is állíttatta az általa vezetett település központjában.

„KALODA – újra üzembe helyezve Magyarországon. Tavalyi ígéretemhez híven elkészült hazánk első 21. századi köztéri kalodája. Turisztikai célok mellett, idekerülnek mostantól azoknak a bűnözőknek a tettei és ismertetőjelei, akik meglopják embertársaikat, akik betörnek más házába, udvarába, vagy bármilyen bűncselekményt követnek el, kezdve a környékünkre kóborló, kreol bőrű idegenektől a tősgyökeres fehérgalléros bűnözőkig. Ki kell vetnünk őket a közösségünkéből, saját érdekünkben távol kell tartanunk magunkat tőlük, ezért ismernünk kell őket és tetteiket. Természetesen maradhat előttem rejtve bűntény, ezért kérem a lakosságot, ha ilyesmiről értesül, jelezze nekünk a kalodainfo@gmail.com címen.”

Ambivalens nosztalgiával találkozunk itt: a kalodát egyfelől életnagyságban állították fel, ráadásul arra szolgál, hogy a régi, fegyelmezettebb és rendezettebb időkre emlékeztessen, ugyanakkor csak megszégyenítésre, és nem fizikai büntetésre kívánják használni, vagyis a két középkori funkciójából csak az egyiket alkalmazzák, azt viszont ténylegesen. Ilyen módon ez valóban visszaállító nosztalgiának nevezhető.

Események is fontosnak bizonyultak a múltidézés számára, de itt nem találtunk különbséget a két oldal között. *Helyek és érzéki élmények* nem mutatkoztak lényegesnek a nosztalgiázásban.

A magyar vezető politikusok egyaránt fordultak nosztalgiával a saját életük korábbi szakaszai és jóval korábbi történelmi időszakok felé. Orbán Viktor többféleképpen használt visszatekintő retorikát: említett évtize-

dekkel korábbi időket, például évtizedes barátságát Miloš Zemannel,⁴¹ és történeti múltat, így például a száz évvel korábbi időket⁴² is. Hasonlóképpen a visszaállító és a reflektív nosztalgiát is megtalálni a politikusok megnyilvánulásaiban. A jobboldali politikusok, főleg Orbán Viktor és Toroczkai László által érzékeltetett visszaállító nosztalgia azt sugallja, hogy hittek a társadalom történelmi folytonosságában, vagy legalábbis abban, hogy ilyen folytonosságnak lennie kell, azt meg kell teremteni. A reflektív nosztalgia jelenléte pedig jelezte, hogy a megszólaló a múltat a jövőformálás ötletadó, tanulságos forrásának tekinti.

A nosztalgikus posztok többsége, 15 darab a *szellemi* típusba sorolható, és nem a *testibe*. Hasonlóképpen nem kevesebb mint 25 bejegyzés *specifikus*, és nem *globális* volt, tehát ha pozitívan említette is a múltat, nem sugallta azt, hogy egészében volt szebb és jobb, mint a jelen, hanem inkább csak bizonyos, jól körülírható részleteiben. Ez nem meglepő, hiszen a politikus alapvetően a saját jövőre irányuló elképzeléseit akarja kommunikálni, és ennek rendeli alá a nosztalgiát, következésképpen a múltból egy-egy elemet lesz hajlamos említeni, azt, ami alátámasztja, történetileg is igazolja a saját programját.

Gyűjtésünk posztjai rendszerint a *boldog* nosztalgia kategóriájába sorolhatók, tehát a múltbeli elemeket kritikától mentesen és a kedvezőtlen jelenre való közvetlen utalások nélkül említették. Ez megint visszavezethető a politika természetére: a negatív, még inkább a lehangoló érzelmek, például a szomorúság csökkenti az alany cselekvési kedvét, passzivitásra készítet, márpedig ez aligha lehet a szándéka egy politikusnak, különösen választási kampány idején. Ezzel szemben a vidám, boldog érzések optimizmust kelthetnek, ami növelheti a politikai részvételt és a közösségi aktivitást, például a közösségimédia-oldalra való visszatérés vágyát a követők oldalán. A politikusok tehát ritkán érdekeltek szomorúság keltésében.

Az *aktív* felidézés, ami a politikai nosztalgia erős változata, 14 esetben fordult elő. Választási kampány idején aligha meglepő, hogy a politikus tette hívja híveit. Az aktivitás, a cselekvés összeköti a múltat, a jelent és a jövőt: cselekednünk kell, hogy a politikai közösség viszonyai a múltbeli értékek alapján rendeződjenek újra. A bátorság, a lojalitás, a bajtársiasság,

41 <https://www.facebook.com/watch/?v=328380597767195>

42 <https://www.facebook.com/watch/?v=643921502700159>

a hősiesség, a kockázatvállalás és a szolidaritás jelent meg a posztokban ilyen történeti súllyal rendelkező értéként. Továbbá múltbeli közös vagy egyéni cselekvések, ezek sikerei kerültek elő mint olyan példák, amelyek követendők a jelen számára is, például mert erőt adnak a ma élőknek. Orbán Viktor felidézte⁴³ a Fidesz 2018-as választási győzelmének estéjét, mintegy arra ösztökélve, hogy a követők segítségével és támogatásával elérhető legyen ugyanaz a siker, mint ami egy évvel korábban következett be. Toroczkai László a török invázió elleni 15. századi sikert, a nándorfehérvári győzelmet idézte fel, hogy a követői támogassák a határ menti migrációellenes intézkedéseket. Gyurcsány Ferenc az 1956-os forradalmat elevenítette fel,⁴⁴ hogy így mutasson irányt a jelenbeli ellenzéki erők teendőivel kapcsolatban. Fekete-Győr András múltbeli sikert idéző minden nosztalgikus posztja arra irányult, hogy cselekvésre, a jelen és jövő formálására hívja fel a híveit.

Passzív visszaemlékezést 12 posztban találtunk, ezt a típust tekintjük a politikai nosztalgia gyenge változatának. A politikusok ezekben nem hívtak tettekre, csupán felidéztek pozitív emlékeket, és feltehetően azt remélték, hogy ezek a nosztalgikus gesztusok hasonló érzéseket keltenek majd a Facebookon őket követőkben. Toroczkai László a régi értékekről szóló verset posztolt, Orbán Viktor egy fényképet,⁴⁵ melyen együtt látható Helmut Kohllal, Karácsony Gergely pedig Göncz Árpádot idézte, és szomorúan állapította meg, hogy manapság hiányoznak a volt köztársasági elnökhöz hasonlóan közszeretnek örvendő politikusok.⁴⁶

A *mentális és vezérközpontú* posztok gyakorisága között nem volt különbség, mindkettőből hetet találtunk. A jobboldali politikusok a nemzeti büszkeség és önbecsülés újra elsajátítására hívtak fel, amely értékek szerintük valaha természetes módon képezték részét a magyar önazonosságnak. A baloldaliak szerint ezzel szemben olyan értékeknek kellene jellemezniük a magyar politikai életet, mint az egység, az odaadás és a szabadság. A vezérközpontú nosztalgia inkább a jobboldali politikusok

43 <https://www.facebook.com/orbanviktor/photos/egy-%C3%A9ve-ezen-a-napon-a-year-ago-on-this-day/10156965821156093/>

44 https://www.facebook.com/watch/live/?v=2788634651147409&ref=watch_permalink

45 <https://www.facebook.com/orbanviktor/posts/10157080847826093/>

46 <https://www.facebook.com/karacsonygergely/posts/2767143543318474/>

közösségimédia-megnyilvánulásaira volt jellemző. Főleg Toroczkai László kínált fel történelmi személyiségeket politikai szerepminta gyanánt:

„A történelem első Szilágyi Mihály-szobrát állítjuk fel július 10-én Ásotthalmon, a déli határ mindenkori őrzői előtt tisztelegve. Szégyen, hogy az egész világ által ismert és tisztelt nándorfehérvári diadal vezetőjének, a vár rendíthetetlen, hős kapitányának, Magyarország kormányzójának még sohasem állítottak köztéri szobrot. Mellesleg az ükanyámon, (székelyföldvári) Szilágyi Izabellán keresztül magam is a horogszegi Szilágyi család leszármazottja vagyok (akit érdekel, erről bővebben itt olvashat: <https://toroczkailaszlo.hu/#csaladtortenet>), így különösen fontos számomra, hogy ezt a történelmi igazságtalanságot rendbe tegyük.”

Orbán Viktor Helmut Kohlra emlékezett vissza nosztalgiával.

„Mi Helmut Kohl Európájának a hívei vagyunk, aki mindig figyelt a kisebb országok érdekeire is.”

Összefoglalás

Ahogy írtuk, a nosztalgia jelen van a magyar vezető politikusok közösségi mediabeli kommunikációjában. Ugyanakkor sem a jobb-, sem a baloldalon nem magas az ilyen tartalmú üzenetek aránya. Annak ellenére nem az, hogy mind a kor, amelyben élünk, mind a hazai politikai helyzet elvileg vonzaná a nosztalgikus megnyilvánulásokat.

A hazai politikai helyzet a jobboldalon azért vonzaná, mert a nemzeti történelem folytonossága és dicső történései, eredményei akár több említésre is ösztökélhették volna azokat a politikusokat, akik szerint az Európai Unió éppen azon van, hogy felszámolja a nemzeti sajátosságokat és identitást, sőt még az európaiakat is. Nem lenne tehát meglepő, ha a jobboldali politikusok azzal is meg akarnák nyerni az állampolgárokat, hogy ezeknek a veszélyeztetett hagyományoknak és identitásoknak a fenyegettségére hívják fel lépten-nyomot a figyelmet.

A baloldali politikusok pedig amiatt érezhetnének még több nosztalgiát, és próbálhatnának illet még többször kelteni a híveikben, hogy az általuk populistának nevezett erők előretörését akarnák megállítani. Az antipopulizmus jegyében olyan korokra utalhatnának lelkesedéssel vissza, amikor a liberális demokrácia uralkodott és ért el jelentős felszaba-

dító eredményeket, vagy amikor a szintén a populizmussal összekötött Brexit még nem dúlta fel az Európai Unió életét, stabilabb és kiegyensúlyozottabb belső hatalmi elrendeződést biztosított. Ha már az Európai Parlament összetétele a választási kampány tétje.

Ezzel szemben azt látjuk, hogy mindössze három százalék a nosztalgia súlya az összes poszton belül. Lehet persze ennek az oka az, hogy a politikusok úgy veszik: a közösségimédia-oldalaikat leginkább a saját híveik látogatják, akikkel ezek az előbbi értéktételezések amúgy is közősek, elegendő őket hébe-hóba megerősíteni. Ennek azonban ellentmond az, milyen sűrűn találkozni a politikusi profilok kommentszekcióiban el-lenséges beírásokkal, tehát a látogatók csoportja messze nem csak a saját híveket foglalja magába. Meglehet ugyanakkor, hogy a politikusok és stábjaik szerint a látogatók vagy már meg vannak győzve, vagy úgyszem-lehet őket meggyőzni. A meggyőzhetőkhöz pedig nem a közösségi média oldalain lehet megpróbálni eljutni, hanem inkább a televízió vagy a köz-téri plakátok segítségével.

Irodalom

- Barber, Benjamin 1984: *Strong Democracy*. Berkeley–Los Angeles, University of California Press.
- Bernays, Edward 1928: *Propaganda*. Routledge.
- Bowen, Simon–Daniela Petrelli 2011: Remembering today tomorrow: Exploring the human-centred design of digital mementos. *International Journal of Human-Computer Studies*, 69 (5), 324–337.
- Boym, Svetlana 2001: *The Future of Nostalgia*. Basic Books, New York.
- Davalos, Sergio–Altaf Merchant–Gregory M. Rose–Brenton J. Lessley–Ankur M. Teredesai 2015: „The Good Old Days”: An Examination of Nostalgia in Facebook posts. *International Journal of Human-Computer Studies*, 83. 83–93 <http://dx.doi.org/10.1016/j.ijhcs.2015.05.009>
- Ekman, Joakim–Jonas Linde 2005: Communist nostalgia and the consolidation of democracy in Central and Eastern Europe. *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, September.
- Farrar, Margaret E. 2011: Amnesia, Nostalgia, and the Politics of Place Memory. *Political Research Quarterly*, 64(4).
- Gervais, Bryan T.–Irwin L. Morris: 2018: *Reactionary republicanism: How the Tea Party in the House paved the way for Trump's victory*. Oxford, Oxford University Press.
- Goldman, Samuel 2016: The Legitimacy of Nostalgia. *Perspectives on Political Science*, 45:4, 211–214, DOI: 10.1080/10457097.2016.1206787
- Harrison, Sarah–Michael Bruter 2011: *Mapping extreme right ideology: An empirical geography of the European extreme right*. London, Palgrave MacMillan.

- Hibbing, Matthew V.–Matthew Hayes–Raman Deol 2017: Nostalgia Isn't What it Used to Be: Partisan Polarization in Views on the Past. *Social Science Quarterly*, Vol. 98, No. 1.
- Holbrook, Morris–Robert M. Schindler 2003: Nostalgic bonding: Exploring the role of nostalgia in the consumption experience. *Journal of Consumer Behaviour*, Vol. 3, 2.
- Horvath, Gizella 2018: Faces of nostalgia. Restorative and reflective nostalgia in the fine arts. *Jednak Książki*, 9.
- Iyer, Aarti–Jolanda Jetten 2011: „What's Left Behind: Identity Continuity Moderates the Effect of Nostalgia on Well-Being and Life Choices” *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 101, No. 1.
- Kalnikait, Vaiva–Steve Whittaker 2011: A saunter down memory lane: Digital reflection on personal mementos. *International Journal of Human-Computer Studies*, 69 (5), 298–310.
- Kenny, Michael 2017: Back to the populist future? Understanding nostalgia in contemporary ideological discourse. *Journal of Political Ideologies*, 22:3, 256–273, DOI: 10.1080/13569317.2017.1346773
- Louyest, Anna–Graham H. Roberts 2015: Guest editors' introduction: Nostalgia, Culture and Identity in Central and Eastern Europe. *Canadian Slavonic Papers*, 57:3–4.
- Loveday, Vik 2014: „Flat-capping it”: Memory, nostalgia and value in retroactive male working-class identification. *European Journal of Cultural Studies*, Vol. 17(6).
- Martuccelli, Danilo 2012: Elemzések és gondolatok az individuumszociológiákról. Interjú Danilo Martuccellivel. *Replika*, 2.
- Mitroiu, Simona 2018: Literary Narratives of the Past: Generations of Memory and Everyday Life Under the Romanian Communist Regime. *Slavonica*, Vol. 23, No. 2.
- Nietzsche, Friedrich 1996: *Adalék a morál genealógiájához*. Budapest, Holnap Kiadó.
- Norocel, Ov Cristian–Anders Hellström–Martin Bak Jørgensen (szerk.) 2020: *Nostalgia and Hope: Intersections between Politics of Culture, Welfare, and Migration in Europe*. Cham, Springer.
- Ober, Josiah 1989: *Mass and Elite in Democratic Athens*. Princeton, Princeton University Press.
- Olick, Jeffrey K. 1999: Collective Memory: The Two Cultures. *Sociological Theory*, Vol. 17, No. 3. Nov.
- Pintér Judit Nóra 2014: *A nem múlt jelen. Trauma és nosztalgia*. Budapest, L'Harmattan.
- Prusik, Monika–Maria Lewicka 2016: Nostalgia for Communist Times and Autobiographical Memory: Negative Present or Positive Past? *Political Psychology*, Vol. 37, No. 5.
- Sedikides, Constantine–Tim Wildschut–Clay Routledge–Jamie Arndt–Xinyue Zhou 2009: Buffering Acculturative Stress and Facilitating Cultural Adaptation. Nostalgia as a Psychological Resource. In Wyer, Robert S.–Chi-yue Chiu–Ying-yi Hong (szerk.): *Understanding culture: Theory, research, and application*, 361–378. New York, Psychology Press.
- Smith, Laurajane–Gary Campbell 2017: „Nostalgia for the future”: memory, nostalgia and the politics of class. *International Journal of Heritage Studies*, 2017, Vol. 23, No. 7.
- Steenvoorden, Eefje–Eelco Hartevelde 2018: The appeal of nostalgia: the influence of societal pessimism on support for populist radical right parties. *West European Politics*, Vol. 41, No. 1.
- Stern, Barbara B. 1992a: Nostalgia in Advertising Text: Romancing the Past. *Advances in Consumer Research*, Vol. 19.
- Stern, Barbara B. 1992b: Historical and Personal Nostalgia in Advertising Text: The Fin de siècle Effect. *Journal of Advertising*, Vol. XXI, No 4.

GYULAI ATTILA

A realizmus retorikája

Absztrakt

A tanulmány a politikai realizmust mint politikai érvelési módot vizsgálja, és azt a kérdést teszi fel, hogy a politikában lehetséges-e nyíltan és őszintén realista beszédmódot követni. Hogyan viszonyul a realista politikafelfogás a realista retorikai gyakorlathoz, nem ássa-e alá a realista törekvéseket az „őszinte” realizmus? A realizmus retorikájának e problémáját a tanulmány két politikaelméleti problémán keresztül elemzi, egyfelől a reálpolitika és a kortárs realista elmélet viszonyát, másfelől a leírás és előírás közötti politikafilozófiai különbséget vizsgálva. A tanulmány e problémák megjelenését a meggyőzés és kényszer határán mozgó klasszikus realista szövegekre utalva, majd részletesebben Carl Schmitt egy 1954-es dialógusának elemzésén keresztül mutatja be, amely arra világít rá, hogy a hatalomról szóló beszéd nem kerülheti el, hogy egyben a hatalom retorikája is legyen.

Bevezetés

A *Realpolitik* fogalmának történetéről szóló könyvében John Bew felidéz egy beszélgetést, amely Walter Weyl, a 20. század első évtizedeiben megjelenő amerikai „újrealizmus” egyik képviselője és egy német professzor között zajlott le Berlinben még azelőtt, hogy az Egyesült Államok belépett volna az első világháborúba. Weyl visszaemlékezése szerint a német professzor a hangjában némi irigységgel arról panaszkodott, hogy bár ők, németek vaskos könyveket írnak a reálpolitikáról, és mégsem értik jobban, mint egy csecsemő, addig az amerikaiak túlságosan is jól értik ahhoz, hogy beszéljenek róla.¹ A fogalommal – legalábbis elterjedt használatával – kapcsolatban általában véve is kritikus Max Weber hasonlóan fogalmazott, amikor 1916-ban úgy írt, hogy míg más nemzetek művelik a reálpolitikát, a németek csak fecsegnek róla és frázisként pufogatják.² Bew azonban azt is kimutatja, hogy a korabeli angol külpolitika hazai kri-

¹ Bew 2016, 114–115.

² Weber 1971, 169.

tikusai, sőt Friedrich Meinecke szerint is a német megközelítés legalább őszinte a nyers hatalmi érdekeket idealizált képek mögé rejtő ellenfeivel szemben.³

Bár ezek a példák tanulságos mozzanatai a realista politikafelfogás történetének, a kérdés itt most nem az, hogy ki mennyire gondolta komolyan, képviselte őszintén vagy hatékonyan a reálpolitikai megközelítést, hanem az, hogy lehetséges-e egyáltalán realista retorikát alkalmazni. Mit jelent realista módon érvelni és mit realista tartalommal érvelni, illetve mi a kapcsolat ezek között? Lehet-e realistának maradni a realizmusról beszélve? Lehet-e politikai és/vagy retorikai pozíció a realizmus?

Ezen a kérdésen csak látszólag lép túl a politikai gyakorlat, amikor számtalan – történeti és kortárs – bizonyítékát kínálja a realista pozíciónak. A politikai gyakorlatban és a politikaelméletben mindig is volt realista érvelés, de legalábbis nem volt olyan értelmezés, amely legalább ellenpozícióként ne adott volna teret a realista érvelés lehetőségének. A kortárs politikai gyakorlatból világszerte számos olyan példa sorolható, amelyek a realista érvek jól észrevehető szerepére utalnak a politikai vitákban, és ez nemcsak a nemzetközi politikára, az államok közötti viszonyokra igaz, hanem a belpolitikai konfliktusokra is. A szuverenitástól a biopolitikán vagy az „igazságon túli” politikán keresztül a népakaratra mint kifejezett tömegere való hivatkozásig, valamint az olyan témáig, mint a migráció vagy 2020-ban a koronavírus-járvány, széles terepe nyílt a realista érvek alkalmazásának, illetve a realista érvek politikaelméleti elemzésének. A realista érvek jelenléte azonban nem teszi magától értetődővé a realista retorika lehetőségét, mert magában a realista megközelítésben és a realista érvek alkalmazásában is több olyan pont van, ami a realizmus és retorika összekapcsolásának esetlegességére mutat rá. Ez a tanulmány ezekkel a részben a realista politikaelméletből, részben pedig a realista érvek alkalmazásából származó szempontokkal foglalkozik.

A realizmusról való beszéd és hallgatás, az „őszinte” realista pozíció politikai alacsonyabb- vagy magasabbrendűsége sűrítve jelenik meg Carl Schmittnél, aki az 1950-es években több helyen is utalt arra, hogy a bűnbakként kezelt Machiavelli, ha valóban machiavellista lett volna, bizonyosan nem *A fejedelem* című munkáját írta volna meg, hanem olyan

³ Bew 2016, 104–105, 110.

könyveket, amelyekben a békés politikát dicséri, és élesen elítéli a politikai gonosztevőket. Vagyis, ha Machiavelli machiavellista lett volna, Schmitt szerint ő lett volna az első anti-Machiavelli szerzője.⁴ Schmitt megjegyzése azért tanulságos, mert azt sugallja, hogy a realizmus abban a pillanatban, amint „őszinte realizmusként” politikai pozícióvá válik, saját magát leplezi le, hiszen – a politikai gyakorlatban – olyan érvelést alkalmaz, amely valójában nem cselekszi, csupán leírja azt, amiről beszél, ezzel azonban elkerülhetetlenül távolságot teremt a politika megértése és művelése között, az előbbi feltáró (leleplező) eljárásaival akadályozva az utóbbit. Az alábbi tanulmány középpontjában az a kérdés áll, hogy a realizmus politikaelméletként, gyakorlatként és retorikaként valóban alátámasztja-e ezt a feltevést.

Az eddigiekben persze meglehetősen pontatlanul jelentek meg a realizmussal kapcsolatos különféle kulcsfogalmak. Még az sem állítható feltétlenül, hogy reálpolitika, machiavellizmus és a hasonló kifejezések valóban egyaránt a realizmus alá sorolhatók lennének – legalábbis a kortárs realista elmélet határozottan vitatja, hogy szorosan összekapcsolódó megközelítésekről lenne szó. Ezért a tanulmány következő részében szükséges lesz pontosítani a fogalomhasználatot, és megadni a realizmus egy olyan fogalmát, amely kellően tág ahhoz, hogy a jelzett problémát tárgyalni lehessen, de eléggé lehatárolt ahhoz, hogy még mondani legyen képes valamit a politikáról (vagy a realista a problémafelvetés szerint: még a politikáról mondjon valamit). Ezt követően térek át néhány olyan példára, ahol a realizmus retorikája mint probléma megjelenik, bemutatva a realista beszédmód sokféleségét. Végül egyetlen szövegre, Carl Schmitt 1954-es hatalomról szóló dialógusára koncentrálni mutatom be a realizmus retorikájának egyszerre leíró és előíró jellegét, azt, hogy miként lehetséges és lehetetlen egyszerre realista retorikát alkalmazni.

⁴ Schmitt 1991, 124; Schmitt 1995, 153.

Realizmus és/vagy reálpolitika

Az a felfogást, amely szerint a politikát elsősorban politikai értelemben és politikai módon, tehát önmaga sajátosságai felől kell megragadni, realizmusnak nevezhetjük. Az így értett realizmus mindenekelőtt politika és moralitás egymással való kapcsolatának egy lehetséges értelmezése a politikáról való gondolkodásban és a politikai gyakorlatban. A realizmusnak persze számos további eleme és jellemvonása van, és természetesen nem mindegy az sem, hogy realista politikai cselekvőkről vagy realista politikaelméletről beszélünk. Mindezeket mégis összeköti az a megfontolás, hogy a politika nem írható le és nem művelhető, ha arra rajta kívül kidolgozott morális elvek megvalósításaként, gyakorlatba való átültetésésként tekintünk, például olyan módon, hogy a politikai filozófia racionális eljárással kidolgozza a moralitás elveit és követelményeit, majd azt várja – előírja –, hogy a politikai gyakorlat ezeknek engedelmesskedjen.

Ez a meglehetősen tág megközelítés általában véve nem elfogadható, de legalábbis kevés a kortárs realista politikaelmélet főáramának, amely igyekszik elválasztani a realizmust a reálpolitikától. Míg az előbbi alatt tényleges politikai cselekvést, legitimitással rendelkező uralmat értenek, addig az utóbbi legfeljebb sikeres hatalomgyakorlás lehet, amelyet önmagán kívül – egyfajta „*might is right*” gyakorlatként – nem igazol semmi, a *Realpolitik*-felfogás pedig nem, vagy csak túlságosan tág keretek között fér össze a realizmussal.⁵ Megalapozottan lehet ugyanakkor érvelni amellest, hogy a kortárs realista politikaelméletnek ez az elhatárolása pontatlan, és alá is ássa azokat az előfeltevéseket, amelyek mentén a realizmus igyekszik magát a moralizmustól megkülönböztetni. Nem arról van szó, hogy nem létezik határ a nyers erőszak és a politikai cselekvés között, csupán arról, hogy ez a határ jóval képlékenyebb és esetlegesebb, mint ahogy azt a mai mainstream realizmus feltételezi.

A fogalom eredetét tárgyalva Duncan Kelly (2018) hívja fel például a figyelmet arra, hogy a *Realpolitik*-felfogás elutasítása a mai realistáknál jórészt a nemzetközi kapcsolatok elméletéből való felületes átvételből következik, és ugyancsak ő mutat rá részletesen a fogalom sűrű, de kihasználatlan kapcsolódási lehetőségeire is a mai elméletalkotók szempontjára.

⁵ Sleat 2014; Sleat 2018, 5–6.

ból. Reálpolitikáról először Ludwig August von Rochau beszélt 1853-ban megjelent, majd 1869-ben kiegészített *Grundsätze der Realpolitik* című művében. Rochau nem elméleti szöveget írt, hanem a német egyesítés lehetőségeivel foglalkozott, politikafelfogásának középpontjában pedig a politikai cselekvés hatalomkötöttsége és történeti kontextusba ágyazottsága volt. A politika lényege az az egyszerű tény, hogy csak a hatalom képes uralkodni, az uralom hatalomgyakorlást jelent, hatalmat gyakorolni viszont csak az képes, aki a hatalmat birtokolja – írta az állami lét dinamikus törvényszerűségeiről szóló bevezetésében.⁶ Rochau szerint a politikában az erő törvénye érvényesül, de ez nem azonos az erősebb jogával – ezek összekeverése vezetett a hatalom természetének félreértéséhez. Rochau a hatalom megkerülhetetlenül szükséges voltában gondolkodott, és kitartott az államra vonatkozó moralitás sajátos jellege, a politika sajátos mércéi mellett, de nem állította, hogy a reálpolitika önigazoló erőszakot jelentene.⁷ Mindezt figyelembe véve a következőkben nem teszünk különbséget realizmus és reálpolitika között, aminek részben tehát történeti és genealógiai, részben viszont fogalmi okai vannak, amennyiben a kortárs realista elmélet által alkalmazott határvonás nem megoldásnak, hanem a realizmus lényegét érintő, továbbra is megoldatlan kérdésnek tekinthető.

A realista megközelítés további lényegi vonásai – a leggyakrabban említettek sorolva: a politika konfliktusos felfogása, a kontextuskötöttség, a negatív antropológia, a megismeréssel kapcsolatos szkepszis – ugyanakkor csak még inkább megerősítik a fentiekből talán már kirajzolódó képet, hogy a realizmus nem mondja meg, mi legyen a politika tartalma, legfeljebb azt, hogy miként lehet és érdemes megismerni és művelni a politikát, ha egyszer felismertük, hogy sajátos szabályait figyelmen kívül hagyva semmilyen cél nem érhető el. A politika nem alkalmazott moralitás – szól a kortárs realista elmélet kulcsszerzője, Bernard Williams által megfogalmazott elhatárolás.⁸ A kortárs realista szerzők hol azt hangsúlyozzák, hogy a feladat ebből következően nem más, mint a politikai normativitás kidolgozása, és például az igazságosság elvei helyett a legitimitáció problémájának középpontba állítása, hol azt, hogy a realizmus

6 Rochau 1972, 25.

7 Bew 2016, 32–33.

8 Williams 2005a, 2.

valójában nem is elmélet, amelytől ilyen tevékenység elvárható lenne. Az is felvethető, hogy a realizmusnak nincs elméletileg rögzíthető magja, és nem áll rendelkezésre olyan elvkészlet, amelyet szisztematikus elméleti vizsgálatnak vethetnénk alá, ahogyan ez a nem realista politikai filozófiában bevett eljárásnak számít, a kortárs realizmus így *ateoretikusnak* is nevezhető.⁹ Amennyiben pedig az elmélet nem előíró, mert elméletként nem állhat előíró viszonyban a politikával, vagy nem előíró, mert nincs specifikus tartalma, amit a politikától megkövetelhetne vagy elvárhatna, úgy a kortárs realista politikaelmélet legfontosabb problémája nem is önmagában politika és morál viszonya, hanem elmélet és gyakorlat, illetve más szinten leírás és előírás viszonya. Mint majd látható lesz, a retorika problémája ezen a ponton kap sajátos szerepet a realizmusban.

A realizmusra a kortárs elmélet alapvetően módszertani innovációként tekint,¹⁰ ami azonban közel sem jelent problémátlan megoldást az elmélet és gyakorlat közötti kapcsolat kérdésére. A politikai realizmus azt ígéri, hogy jobb leírást ad a politikáról, mert képes megérteni annak sajátos logikáját ahelyett, hogy felül akarná írni, ahogyan a realisták szerint a moralizmus vagy a Kant és Rawls nyomán haladó politikai filozófia – sikertelenül, eleve kudarcra ítélt – próbálkozik vele (bár szorosabb olvasatok mind Rawls, de különösen Kant kapcsán szembeötlő realista mozzanatok is megfigyelhetnek).¹¹ A realizmus tehát politikaibb megközelítés abban az értelemben, hogy jobban ismeri és jobban érti a politikát, illetve közelebb áll hozzá, mint politikaelméleti alternatívái. Ezen az alapon a kortárs realisták közül néhányan – részben Bernard Williams, részben a tőle különböző Raymond Geuss nyomán – úgy érvelnek, hogy a moralizmussal szemben éppen azért alkalmasabbak arra, hogy a politika számára irányt mutassanak, mert realizztikus felfogásuk kevésbé ideologikus, és jobban illeszkedik a politika szabályaihoz, aminek befolyásolására törekednek.¹² Ez a megközelítés tehát politikailag relevánsabb, de kevésbé ideologikus előírásban látja a realista politikaelmélet sajátosságát és értelmét.

9 Szücs 2018.

10 Rossi 2016; Jubb 2017.

11 Vö. Ujlaki 2016; Walla 2017.

12 Rossi–Sleat 2014, 689.

A realiztikusabb politikafelfogás alapján azonban amellett is lehet érvelni, hogy az elméletnek nem lehet célja és feladata, hogy a politikai gyakorlat számára előírásokat fogalmazzon meg. A politika jobb leírása nem feltétlenül jelent egyben előírást is: az interpretatív realizmus nem törekszik megmondani, hogy a politikának milyennek kellene lennie.¹³ Sőt, éppen azért, mert a realista politikaelmélet jobban érti a politikát, mint a moralizmus, fel is kellene hagynia azzal a törekvéssel, hogy befolyásolni próbálja a politikai gyakorlatot, mert ha ez meg is történik, az teljességgel esetleges az elmülethez képest, és végső soron a politikai cselekvéstől függ.¹⁴ Ettől azonban a realizmus még nem nélkülözi a normativitást (sőt, az ideologikusságot sem),¹⁵ csupán arról van szó, hogy ebből nem következik az elmélet kognitív vagy gyakorlati autoritása a politikai cselekvés felett.¹⁶ Vagyis ebben a megközelítésben a realista politikaelmélet – ha komolyan veszi saját belátásait, akkor – kénytelen feladni politikavezérlő törekvéseit, mert bármilyen befolyása a politikai gyakorlat felett csakis a politikai cselekvés következménye lehet, de ez nem következik magának az elméletnek a moralizmushoz képest politikaibb voltából. Attól, hogy a realista elmélet jobban érti a politikát – szól ez a második megközelítés –, még nem képes azt irányítani, és az sem biztos, hogy helyes, ha erre törekszik.

Látható, hogy a bevezetőben feltett kérdés – képviselhető-e „őszintén” a realista pozíció? – nem egyszerűen politikai probléma, azaz a politikai gyakorlaton belüli kérdés, amelyet el lehetne dönteni a pozíció tartalmának tisztázásával és rögzítésével. A kérdés ugyanis éppen az, hogy ami a leírás szintjén a realista pozíció rögzítésének tűnik, az egyrészt képes-e nem előírássá válni, másrészt meg tudja-e védeni magát mint elméletet a politikai gyakorlattól, azaz nem válik-e politikai gyakorlattá, amint érvként és „retorikai erőforrásként” elérhetővé válik a politika számára. A realista politikafelfogás sajátossága abban a kettős viszonyrendszerben ragadható meg, amely egyrészt leírás és előírás, másrészt elmélet és gyakorlat, illetve leírás és gyakorlat, valamint elmélet és előírás között húzódik. Mint látható lesz, a közöttük lejátszódó átmeneteket a realizmus retorikája fedi fel.

13 Freeden 2012; Horton 2017.

14 Horton 2017, 497–498.

15 Vö. Freeden 2008, 198.

16 Horton 2017, 495.

Realizmus, kényszer, meggyőzés

A realizmus retorikáján azt a problémát értem, hogy a realizmusról szóló beszéd egyben realista beszédmód, és ezért roppant nehéz megkülönböztetni a realizmusról szóló leírást a realista módon való cselekvéstől, ami – ahogyan ezt az alábbi példák segítségével igyekszem bemutatni – a realista politikafelfogásból következik. Ez a megközelítés átfogja a leírás és előírás közötti kapcsolatnak a kortárs realista politikaelmélet által felvetett problémáját, és láthatóvá teszi azt a sajátos helyzetet is, amelyben a realizmusról szóló beszéd potenciálisan realista beszéd is egyben. Retorikáról az alábbiakban abban a leegyszerűsítő és sok szempontból nem problémátlan szempontból lesz szó, hogy az valamiképpen meggyőzésre irányuló beszédhelyzetre utal.

A realizmus által bírált moralista megközelítések az ilyen értelemben vett retorika számára csak korlátozott teret hagynak. Saját felfogásának kidolgozásakor Bernard Williams például egy olyan modell bírálatából indul ki, amely szerint a politikaelmélet feladata azoknak az elveknek, fogalmaknak, ideáloknak és értékeknek a kidolgozása, melyeket a politika ezt követően törekszik kifejezni például meggyőzéssel vagy az erő alkalmazásával.¹⁷ A moralizmusnak ez a törvényhozás-végrehajtás viszonyra emlékeztető eljárása (Williams *enactment* modellnek nevezi) tehát azt feltételezi, hogy a politika normatív szabályainak megformálása meggyőzés- és kényszer előtti térben történik, és lényegében éppen ez az, amit a realisták elutasítanak. Ha a politika az egyet nem értés terepe a realisták szerint, akkor a politika normái is csak ebben formálódhatnak ki. Ez persze azt is jelenti, hogy a meggyőzés és a kényszer szerepe is tágabb annál, amit a moralisták a „szabályalkalmazás” terén tulajdonítanak nekik.

A realizmus retorikája két értelemben is leírás és előírás, elmélet és gyakorlat viszonyának problémájához vezet vissza. Első megközelítésben pusztán arról van szó, hogy a realizmus módján beszélő cselekvők retorikájukban láthatóvá teszik a realista pozíciót. Ezekben a szituációkban a cselekvők nem leírják a realista pozíció mibenlétét, nem reflektálnak rá elméleti szinten, nem is formálnak ideológiát belőle, viszont művelik. A bevezetőben említett szempontokra utalva azt lehet mondani, hogy

¹⁷ Williams 2005a, 1.

őszintén, azaz valóban realisták, amennyiben nem beszélnek arról, hogy realisták. A másik megközelítés hasonlít az amerikai beszélgetőpartnerének panaszkodó német professzor esetéhez: őszintén képviseli és tanítja a realista pozíciót, előírásá teszi, de kétséges, hogy miközben a realizmusról beszél, képes-e egyúttal realista módon is beszélni. Ebben a szakaszban az előbbi szemponthoz köthető néhány jól ismert példát mutatok be röviden azzal a céllal, hogy a realista retorika felismerhető legyen, aminek viszonya a realizmusról való beszédhez végső soron ennek a tanulmánynak a központi kérdése.

A példák párbeszéddek, pontosabban párbeszéddekről szóló beszámolók. Olyan esetek, ahol a meggyőzés és kényszer szempontjai átlépik az elmélet és a gyakorlat határát. A példák státusza nem azonos: tágan értelmezve filozófia, történelem és irodalom körébe tartoznak. Platón *Államában* a filozófus és a szofista folytat jól ismert diskurzust a hatalomról. Hérodotosznál Themisztoklész az androsziakat akarja rávenni az adófizetésre. La Fontaine meséjében pedig a Farkas a Bárány előtt igyekszik megindokolni a vele szembeni erőszakot. A realista irodalomban hasonló összefüggésben Thuküdidész itt nem elemzett méloszi dialógusa merülhet még fel, amiről Illés Gábor (2015) elemzése azt mutatja ki, hogy mérsékelt realista álláspontként illeszthető a kortárs elméleti diskurzusba.

Platón *Államában* nem Thraszümakhosz híres-hírhedt tétele – „Az igazságos nem más, mint ami az erősebb számára előnyös”¹⁸ – az első olyan pont, ahol a realistának meg kellene mutatnia, hogy a hatalom önmagában nem igazol. A mű nyitójelenete, bár általában kevesebb figyelmet kap, és könnyed felvezető társalgásnak látszik a súlyos témák előtt, olyan párbeszédet elevenít fel, ami a legnyersebben realista hatalomgyakorlás módját villantja fel. Ünnepségről a város felé visszafelé haladva Szókratészt és kíséretét Polemarkhosz tartóztatja fel:

„Ha jól sejtem, Szókratész, már indultatok vissza a városba.

Valóban jól sejtet – feleltem.

De látod-e, hogy milyen sokan vagyunk? – kérdezte.

Hogyne látnám!

Vagy legyőztök bennünket – mondta –, vagy itt maradtok.

18 Platón 338c.

Az nem lehetséges – kérdeztem –, hogy meggyőzzünk benneteket, és utunkra engedtek?

De meg tudtok-e győzni – kérdezett vissza –, ha oda se hallgatunk?

Nem – felelte Glaukón.

Hát akkor vegyétek tudomásul, hogy nem fogunk rátok hallgatni.¹⁹

A jelenetről szóló ritka elemzések egyikében Alexander Sesonske hívja fel a figyelmet arra, hogy mielőtt Szókratész okos érvelésével cáfolná Thraszümakhoszt, Platón finoman szembesít minket azzal az egyszerű, de brutálisan nyers ténnyel, hogy az erő: erő (*„might is might”*), és ha alkalmazzák, felül is kerekedik.²⁰ Polemarkhosz nyers hatalmi érvelése leírás. Rámutat a fizikai fölényre, amellyel Szókratész és társai fölért rendelkeznek anélkül, hogy ezt arra használná, hogy valamilyen álláspontot támasztana alá, legalább a látszat kedvéért. Amikor pedig felkínálja az ellenfél győzelmének – eleve nem reális – lehetőségét, valójában nem ad semmilyen opciót, hiszen a küzdelemre már előbb sor került, és eredményt is hirdettek a létszám megállapításával. Sesonske elemzése azonban az utolsó vitapontra koncentrál, szerinte ugyanis az egész beszélgetést, Szókratész minden egyes vitagyőzelmét keretezi (és leírja, egyben magyarázza Szókratész kudarcát bírái előtt), hogy hiába minden érv, ha nincs, aki odahallgat, pontosabban, ha az, akihez beszélnek, elzárkózik attól, hogy meggyőzzék. Az első és az utolsó érv ebben a valójában kezdetől fogva felesleges párbeszédben tulajdonképpen ugyanaz: aki elzárkózik attól, hogy meggyőzzék, el is hallgattathatja azt, aki meggyőzni szeretne. Polemarkhosz pseudoérvelésében a legérdekesebb az, hogy pusztán leírja, mi következik a nyers erő alkalmazásából, legyen az a létszámbeli fölény érvényesítése vagy a meggyőzés elutasítása. Az érvek kényszerré változnak anélkül, hogy ténylegesen érvényesítenék az erő kilátásba helyezett alkalmazását. Polemarkhosz ebben az értelemben sokkal pontosabban – és politikailag hatékonyabban – mutat rá a politika – realista politikaelméleti értelemben vett – határára, mint a Szókratész számára könnyű célpontot jelentő, nagyszájú és felületes elméletalkotó Thraszümakhosz.

¹⁹ Platón 327c.

²⁰ Sesonske 1961, 33.

A következő példa Hérodotosztól származik, retorikai eljárásként anynyiban pedig hasonló az előbbihez, hogy itt is az erőviszonyok leírására épül a meggyőzés.

„A hellének pedig el akarták foglalni Androszt, ezért körülzárták a szigetet. Mert a szigetlakók közül az androsziak tagadták meg elsőként az adófizetést, amelyet Themisztoklész rájuk rótt. Themisztoklész figyelmeztette őket, hogy az athéniak el tudnak velük bánni, mert két olyan hatalmas isten támogatja őket, mint a Meggyőzés és a Kényszer, az androsziak tehát nem úszhatják meg az adófizetést.”²¹

Bár az androsziak végül elutasították Themisztoklész követelését, és ostrom alá kerültek, és így a meggyőzési kísérlet első látásra kudarcot vallott, az érv szerkezete tanulságos abból a szempontból, ahogyan a leírás megalapozza a cselekvést. Themisztoklész realiztikus módon mutatja be azokat az erőforrásokat, amelyek segítségével az ellenfelek fölébe kerekedhet. Hérodotosztól tudjuk, hogy éppen az androsziaknak címzett fenyegetés előtt fordította a maga számára kedvező irányba azt a vitát, amely arról szólt, hogy a visszavert perzsákat tovább üldözzék-e a Helléspontoszon túlra, vagy inkább háború dúlta otthoniakat és földjeiket állítsák-e helyre.²² Themisztoklész felmérve a közhangulatot és álnok beszédet tartva az utóbbi álláspont élére állt (miközben titokban saját személyes sorsát is egyengette Xerxésznél), bizonyítva, hogy a katonai erő mellett a meggyőzés képességének birtokában van. Amikor tehát az androsziakhoz fordul, reális képet ad az erőviszonyokról, vagyis azzal igyekszik meggyőzni a megtámadott gyengébb felet, hogy vagy a meggyőzés (ami itt lényegében a retorikával egyenértékű), vagy az erő eszközével mindenképpen érvényesíteni fogja akaratát. Az érvelés tartalma és a módja igencsak jellegzetes. A két hatalmas isten közül az elsőt Themisztoklész már alkalmazza is, hiszen mi más lenne az érvelés és az erőszak eszközeit felmutató beszéd, mint érvelés. Ráadásul a megszólalás szerkezete azt is láthatóvá teszi, hogy a két isten, a két eszköz nem független egymástól, mert ha az érvelés kudarcot vall – mint ahogyan ez meg is történt, hiszen ostromra került sor –, még mindig ott a kényszer lehetősége, ami azonban az elhangzott érvnek máris része, tehát valójában nem is

21 Hérodotosz 8.111.

22 Hérodotosz 8. 109.

válik el a meggyőzéstől. Az erőviszonyokat realiztikusan bemutató leírás tehát ebben az esetben sem előzi meg a cselekvést, mert az már maga is gyakorlat, megerősítve azt, hogy a politika realiztikus megragadása nem kerülhet kívül a politikán, függetlenül attól, hogy sem Polemarkhosz, sem Themisztoklész esete nem politikaelméleti diskurzus, hanem a hatalomgyakorlásról adott beszámoló, aminek viszont – a párbeszéden kívül kerülve – lehet politikaelméleti szintje, ahogyan ez majd a tanulmány következő részében látható lesz.

Polemarkhosz és Themisztoklész retorikája arról szóló példák voltak, hogy a politikai viszonyok realiztikus felmérése és leírása milyen módon jelölheti ki a politikai cselekvés kereteit. Nehéz lenne azonban azt állítani, hogy ebben már láthatóvá válik realiztikus leírás és az ebből következő normatív előírás problémája. Ennek az összefüggésnek a határ esetét, a politika és a sikeres hatalomgyakorlás közötti választóvonalat teszi láthatóvá *A Farkas és a Bárány* című mese La Fontaine-féle változata. A szöveg megismerési-nyelvi és etikai szintjének kapcsolatáról a filozófus és szemiotikus, Louis Marin írt politikaelméletileg is alapvető fontosságú elemzést, az alábbiak az ő munkájának főbb pontjait követik és egészítik ki. Marin szerint a mese tétje annak megértése, hogy a ténybeli állítások miként fordulhatnak át előírást megfogalmazó értékállításokká, vagy másképpen az a konfliktus, amely az objektív módon adott és az etikai-ideális között húzódik.²³ A Farkas és a Bárány találkozásának kimenetele egy pillanatig sem lehet kétséges, bár a korábbi példákkal ellentétben itt már nem az erőviszonyok leírása adja a párbeszéd tartalmát, hanem az elkerülhetetlenül bekövetkező erőszak igazolása. A kérdés persze éppen az, hogy a Farkas hatalmának mindenképpen bekövetkező érvényesítése miért szorul igazolásra, és mennyiben lehet egyáltalán igazolásnak tekinteni a Farkas mondvacsinált, és a Bárány által egy pontig empirikusan cáfolt érveit.

Marin arra hívja fel a figyelmet, hogy A Farkas és a Bárány esetében a mese morális tanulsága megelőzi magát a történetet. Mielőtt ugyanis a szereplők közötti párbeszédre és meggyőzési kísérletekre sor kerülne, a La Fontaine-féle változat – szemben például az Aiszóposz által írt verzióval – nem a cselekménnyel, hanem a tanulság levonásával kezdődik.

²³ Marin 1989, 61.

„Minden érv oly erős, mint a képviselője: bizonyítom, tanulj belőle.” (*„La raison du plus fort est toujours la meilleure: Nous l’allons montrer tout à l’heure”* – Szabó Lőrinc fordításában a *bizonyítom* némileg mást sugall, mint a francia *montrer* – megmutatni, demonstrálni – ige, amire Marin is építi az elemzését.) Ahelyett, hogy az olvasó a szokásos módon egy moralizáló történetet olvasna, ahol a történet erkölcsi tanulságra oktat, itt az erkölcsi tanulság narrativizálása történik meg.²⁴ A kérdés Marin nyomán végső soron az, hogy a tanulság demonstrálása után mi a szereplők közötti párbeszéd értelme. A Farkas érveket vonultat fel, igazolni igyekszik a Bárány előtt azt, ami nem egyszerűen ténybelileg szükségszerű, de az előre lefektetett tanulságból is következik. A legerősebb érve a legjobb azt jelenti, hogy a legerősebb érve a legerősebb, ennek megmutatásához meggyőzésre biztosan nincs szükség, ennyiben tehát a leírás és a meggyőzés közötti viszony hasonló a korábbi példákhoz. Marin elemzése szerint a szereplők közötti diskurzus számos határátlépést valósít meg tény és érték, természet és kultúra között, a Farkas a diskurzusban pedig a gyengébb fél által elismert – de tulajdonképpen intézményesített és normativizált – hatalommá válik („Nagyuram – szolt amaz –, kérem Felségedet”). Végül a Farkasról bebizonyosodik, hogy ugyan bármilyen érveléssel érvényesíti akaratát, de éppen ez az „üres” meggyőzés igazolja, hogy olyan viszonyról van szó, amellyel a politika határára értünk. Az a tanulság, hogy az erősebb érve a legjobb, már nem pusztán sikeres hatalomgyakorlás, hanem annak belátása, hogy a moralitásnak mindig a hatalom lesz az alapja, és a törvényt mindig az erőszak garantálja.²⁵

A három példa közül a Farkas és a Bárány esetében a leginkább meghatározó a meggyőzési szituációról szóló beszámoló szerepe, ahol nem a történetből levont következtetésen van a hangsúly, hanem egy politikaelméleti állítás belátásán. A leírás és előírás közötti kapcsolat nem egyszerűen a retorikai szituáció szereplői között jön létre, hanem azon kívül, és a szöveg státusza és szerkezete is arról árulkodik, hogy a tanulságot saját magán kívülré kívánja közvetíteni. A meggyőzés célpontja ugyanis nem a szereplők egyike vagy másika, hanem az olvasó, ezt a helyzetet La Fontaine története nyilvánvalóvá teszi, és éppen ez a történet lényege.

²⁴ Marin 1989, 61.

²⁵ Marin 1989, 82.

ge. Amikor pedig a Farkas a meggyőzést arra használja, hogy a kényszert elfogadtassa a Báránnyal, akkor jóval őszintébben tanúskodik a realista felfogásról, mintha saját pozícióját – erőfölényét – tette volna meg narratívája témájává, ahogyan ezt Polemarkhosz vagy Themisztoklész tették.

Beszélgetés a hatalomról

Az utolsó, részletesebben is tárgyalt példa több szempontból is eltér az előzőektől. Carl Schmitt 1954-es, eredetileg rádiójátékként bemutatott dialógusának²⁶ szereplői nem ellenfelek, mint Polemarkhosz és Szókratész, Themisztoklész és az androsziak vagy a Farkas és a Bárány. A nem megnevezett kérdező fiatalember és a C. S. monogram mögé rejtőző válaszó beszélgetésében nem két szembenálló álláspont jelenik meg, amelyek közül az kerül ki győztesen, amelyik a politika valóságos természetéből indul ki. A beszélgetés nem beszámoló egy konfliktusról, legalábbis nem a benne megjelenő álláspontok lehatárolt küzdelméről van szó, első látásra nincs szó meggyőzési szituációról. Bár a válaszó autoritása világosan kiderül a szövegből, és olykor a kérdező politikai naivitása is tetten érhető, a szöveg tétje a realizmus szempontjából nem itt található, hanem a hatalomgyakorlásról adott leírásnak a gyakorlattal való ütköztetésében.

A kortárs realista politikaelméletben Carl Schmitt realizmusa részben annyira magától értetődő, hogy csak ritkán foglalkoznak részletesebben is a munkáival ebből a szempontból, másrészt azonban távoli és sok szempontból túlságosan ellentmondásos elődnek számít ahhoz, hogy a kánon stabil szereplője legyen (miközben az is igaz, hogy a kortárs realista elmélet saját pozícióját a John Rawls által dominált angolszász politikafilozófiához képest határozza meg, innen nézve pedig nem tekinti meghatározónak a korábbi realizmusok részletes elemzését). Schmittet mindenekelőtt a politika konfliktusos felfogása miatt szokás a realisták

²⁶ A szöveg *Beszélgetés a hatalomról* címmel az egyik legelső magyar Schmitt-fordításként már 1991-ben megjelent. A következőkben alapvetően erre a változatra támaszkodom, de ahol szükséges, az idézeteket és az elemzést kiegészítem a 2008-as német nyelvű újrakiadásra való hivatkozással. Fontos különbség, hogy a magyar változathoz képest az eredeti szöveg címe a beszélgetés témájaként nem csupán a hatalmat, hanem – a Schmitt által dialektikusnak nevezett problémára utalva – a hatalom birtokosához való bejutást, bejárást, átjárást (*Zugang*) is megjeleníti.

közé sorolni, ebben az összefüggésben bukkan fel Bernard Williamsnél is, aki Schmittre hivatkozva írja, hogy a politika lényege a politikai különbség, ami mindenekelőtt az állami autoritás alkalmazásával kapcsolatos ellentétben fejeződik ki, de ami nem morális vagy értelmi nézeteltérés.²⁷ Schmitt ellentmondásos pozícióját a kortárs realista elméletben jól mutatja, hogy Williams ebben az összefüggésben beszél arról, hogy a modernitás kontextusában a liberalizmus rendelkezik legitimációs erővel, és Williams kapcsán formálódik ki a liberális realizmus pozíciója is, miközben mások Schmittet alkalmatlannak tartják arra, hogy a pusztá hatalomgyakorlással, azaz a réalpolitikával szembeállított realista politikafelfogás kiindulópontja legyen.²⁸ Megkockáztatható, hogy Schmitt pozíciója annak ellenére realistának nevezhető, hogy lényeges pontokon nem kapcsolható össze a kortárs realista politikaelmélet felfogásával, mert túllép annak a politika autonómiájára építő keretein.²⁹ Amint látható lesz, Schmitt hatalomról szóló párbeszéde egyszerre hordoz „hiperrealista”, réalpolitikai, de a kortárs realista elmélettel összeegyeztethető elemeket is. Az ambivalencia pedig éppen a leírás és előírás, illetve elmélet és gyakorlat viszonyaiban, azaz a hatalomról szóló beszéd sajátos retorikájában mutatható ki.

Ernst Jünger beszámolója szerint Carl Schmitt egy 1941-es párizsi előadását követően, Melville *Benito Cereno* című elbeszélésére utalva és saját magát a történet foglyul ejtett főszereplőjéhez hasonlítva idézte a következő mondást: „*Non possum scribere contra eum, qui potest proscribere*”.³⁰ Feltételezhető, hogy Schmitt kijelentése, vagyis saját maga által tételezett képtelensége arra, hogy azokkal szemben írjon, akiknek megvan a képessége, hogy őt törvényen kívül helyezték, a kontextusból kiindulva pontosan magyarázható: 1938-as Hobbes-könyvéből tudhatóan Schmitt védelem és engedelmesség kölcsönösségének felmondásaként értelmezte, hogy a hatalmon lévő nemzetiszocialisták (pontosabban az SS propagandagépezete) ellenségként fenyegették meg. A kontextustól eltávolodva azonban, további szövegekre figyelve realizmus és retorika összefüggése is láthatóvá válik. A „valaki ellen írás” Schmittnél jól ismert

27 Williams 2005b, 77–78.

28 Williams 2005, 9; Sleat, 2014; Scheuerman 2018, 278.

29 Gyulai 2018.

30 Jünger 2019, 26.

módon politika, *A politikai fogalmából* tudható, hogy ez nem egyszerűen a beszéd címzettjét jelenti, hanem a választott szavakat is, amelyek politikai kifejezésként már eleve polemikus jellegűek: politikai jelentésük találja el az ellenfelet.³¹

Vajon kit, vagy ami még fontosabb, hogyan és mivel talál el a hatalomról szóló beszélgetés? Ahogy említettem, a korábbi példákhoz képest ebben a párbeszédben nem adódik már első látásra a meggyőzési helyzet, de legalábbis nem egyértelmű, hogy azt elsődlegesen a beszélgetők között kellene megtalálni. A fiatal kérdező és az idősebb válaszadó között olykor előforduló ellentmondások inkább szólnak eleve felkínált korrigálási, tanítási lehetőségről, mint ténylegesen felmutatott és védett – polemikus – álláspontok összeütközéséről. Nem mellékes az sem, hogy a beszélgetésnek valójában három szereplője van, mert a szöveget kettéosztó Bismarckról és Posa márkiról – egy történeti és egy irodalmi példáról – szóló intermezzo a dramaturgiai utasítás szerint egy – nem megnevezett – harmadik beszélőé. A szövegbeli beszélők tehát nem cselekvők, miközben természetesen a hatalom természetéről szóló leírás nem kerülheti el, hogy potenciálisan polemikussá váljon, sem abban az értelemben, hogy a hatalom különböző felfogásai eltérő politikafelfogásokkal kapcsolódnak össze, sem pedig abban, hogy a párbeszédforma ellenére a szöveg tételszerűen fogalmaz meg állítást a hatalomról. A szöveg mindeközben épp azt állítja, hogy bármilyen emberi törekvés a hatalom korlátozására – legyen az politikai, fogalmi vagy morális – már eleve kudarcra van ítélve.

A beszélgetés kivitelezhetősége, a hatalomról való – őszinte – beszéd már a kiindulópontban megbicsaklik. A fiatal kérdező az első szó: „Mielőtt a hatalomról beszélne, meg kell kérdezniem öntől valamit. [...] Önnek van hatalma, vagy nincs?”³² Az eddigiekben tárgyalt probléma lényege, hogy lehetséges-e a hatalomgyakorlásról úgy beszélni, hogy az maga még nem hatalomgyakorlás. Többről van szó annál, mint hogy aki politikáról beszél, az már politizál. A kérdés inkább az, hogy a hatalmi viszonyok leírása miként változik máris gyakorlattá, amint a legerősebb érve a legjobb tétele is ezt a határt teszi láthatóvá, de ahogyan az őszinte reálpolitikus vagy az antimachiavellista Machiavelli esetében is felmerül: a helyzet-

³¹ Schmitt 2002, 22.

³² Schmitt 1991, 116.

leírás lehet-e valaha egyáltalán reális? A hatalombirtoklásra vonatkozó kérdés és válasz lehetősége arra épül, hogy a politika megismerése és gyakorlása elválasztható egymástól, és lehetséges a politika olyan leírása, melyből a hatalomgyakorlás során egy realista kezében nem válhat előírás. A válaszadó nem utasítja vissza a hatalom retorikáját semlegesítő kérdést, sőt elfogadja a felvetést, de úgy, hogy kiélezi a láthatóvá vált ellentmondást: „Jogos a kérdés. Aki a hatalomról beszél, annak először is azt kell megmondania, hogy ő maga milyen hatalmi helyzetben van”.³³ A kérdés jogossága (*berechtigt*) éppúgy utalhat arra, hogy valóban tisztázandó szempontokról van szó ahhoz, hogy reális leírást kaphassunk a hatalom természetéről, de arra is, hogy elvárható, ha valaki a hatalomról beszél, akkor világossá tegye, neki magának milyen a viszonya a tárgyhöz, különösen abban az esetben, amikor a tárgy értelmezése nyilvánvalóan hatalmi kérdés. Ez utóbbira utal egyébként a beszélgetés folytatása is, ahol közvetlenül ez után arról esik szó, hogy a válaszadó szerint neki nincs hatalma, ami gyanút kelt, mert így elfogult lehet a hatalommal szemben, ami pedig a kérdező szerint hibalehetőség a hatalom megítélésakor. De ugyanígy problémás az ellenétes helyzet is: „A saját hatalomhoz és a hatalom megtartásához fűződő érdek persze szintén hibaforrás”.³⁴ Némileg zavarba ejtő módon és – legalábbis, amennyiben feltételezzük a párbeszéd szerzője és a válaszadó közötti közvetlen retorikai kapcsolatot – váratlanul, C. S. megoldásként az „önérdektől mentes vizsgálódás és leírás” lehetőségét veti fel, amit viszont árnyal, hogy ezt egy olyan „történelmi jelenséggel” kapcsolatban javasolja, „amit mindannyian megélünk és elszenvedünk”.³⁵ Ezzel azonban vissza is kanyarodik a beszélgetés a hatalommal kapcsolatos kérdés jogosságának ellentmondásos értelméhez, mert amikor ezúttal a válaszadó kérdez vissza, hogy kinek van joga erről beszélni, akkor a továbbiakban már a hatalomról szóló beszéd képességéről van szó, nem jogról, hanem erőről, nem a hatalomról szóló, hanem a hatalomban és a hatalom ellen való beszédről.

A beszélgetés tehát a hatalom természetéről folyik, és C. S. tétele az, hogy a hatalom mindig több a hatalom birtokosánál, túlnyúlik a hatalom birtokosán, de azokon is, akik hozzájárulásukat adják, hogy felettük ha-

33 Schmitt 1991, 116.

34 Schmitt 1991, 116.

35 Schmitt 1991, 116.

talmat gyakoroljanak. A hatalom saját jelentéssel, „értéktöbblettel” rendelkezik: „A hatalom objektív, öntörvényű erő valamennyi egyénnel szemben, aki bármikor is kezében tartja a hatalmat”.³⁶ A szöveg elkülöníthető értelmi egységei, érvei, példái más-más oldalról mind azt igyekeznek bemutatni, amellett érvelnek, hogy a hatalom nem korlátozható, mert mindig több, mint amiként éppen felfogják, azaz rögzítik és feltartóztatják. Éppen ezért a hatalomról szóló beszélgetésnek is már eleve megvannak korlátai, méghozzá mind elméleti-fogalmi értelemben, mind pedig a politikai cselekvés szempontjából. A hatalmat bizonygatni, az erőviszonyokat felmutatni, amint az a korábbi példákban látható volt, még nem meríti ki a hatalom működését. A válaszadó sem tud teljesen következetes maradni, amikor egyszerre állítja a hatalom objektív öntörvényűségét, többletét a hatalom bármilyen birtokosához vagy eredetéhez képest, valamint azt, hogy szándéka pusztán annyi, hogy objektív képet adjon az emberi hatalomról.³⁷ A felvázolt hatalomfelfogásából következik, hogy az előbbi állítás elfogadásával az utóbbira nincs lehetőség.

A szöveg lezárása előtti szakaszban a beszélgetés még egyszer visszakanyarodik ahhoz, hogy a hatalom mindig túlnyúlik a hatalom birtokosán, azaz az objektív, öntörvényű hatalom mindig hatalmasabb, mint a hatalom birtokosa. Amikor a tömegpusztító fegyverek kerülnek szóba, az, hogy valójában sokkal inkább a láncreakció cselekszik, mint az ember, aki beindította azt,³⁸ úgy tűnhet, hogy Schmittnek át kell értékelnie a politika autonómiájával (és korlátozhatatlanságával) kapcsolatos további álláspontját, ahogyan ez például megtörtént Hans J. Morgenthau esetében is, aki szerint a nukleáris háború lehetőségével a politika intenzitása elérte saját határait.³⁹ Bár Schmittnek a technológiával kapcsolatban vannak erre emlékeztető megjegyzései, mondanivalójának lényege nem ez, hanem a hatalom és a hatalom birtokosának fogalmi elválasztása, annak hangsúlyozása, hogy a hatalom „a hatalom birtokosával szemben is önálló valóság, és bevonja őt a maga dialektikájába”.⁴⁰

36 Schmitt 1991, 118.

37 Schmitt 1991, 119.

38 Schmitt 1991, 124.

39 Morgenthau 1962, 12.

40 Schmitt 1991, 124.

A hatalom belső dialektikájának a válaszdó elméleti-fogalmi értelemben a hatalom mindig fennálló értéktöbbletét, illetve hatalom és tehetetlenség viszonyát nevezi, aminek csapdájába „minden hatalmon lévő ember beleesik”.⁴¹ A beszélgetés teljes címe, Bismarck és a Don Carlos-szereplő Posa márki példái, valamint maga a „kerettörténet” a hatalomnak a hatalom birtokosán való mindenkori túlnyúlását az utóbb említett csapda sajátosan realiztikus szempontjából is megmutatja. A probléma lényege, amire a válaszdó fiatal társát rávezeti, az, hogy a hatalom birtokosának megismerőképessége mindig korlátozott és mindig közvetített azzal kapcsolatban, ami felett hatalmat gyakorol, tehát valójában sosem rendelkezik teljes hatalommal: „Harun al Rasid kalifa végül már éjjelente álruhába öltözve a bagdadi csapszékeket járta, hogy végre megtapasztalja a tiszta valóságot [*reine Wahrheit zu erfahren*]”.⁴² A hatalom birtokosának korlátozott tapasztalata azonban nem csupán az emberi korlátokból fakad. A hatalom birtokosa minden esetben rá van utalva azokra, akik számára információt adnak, akik a fülébe súgnak, akik benyomásokat közvetítenek felé, vagy akár csak indirekt módon sugalmaznak számára: „Elegendő, hogy benyomásokat és indítékokat közvetít annak az egyénnek, akinek egy pillanatra döntés van a kezében”.⁴³ Erre a jelenségre utal a párbeszéd címében szereplő *Zugang* kifejezés: „a közvetlen hatalom tere előtt minden esetben ott a közvetett befolyás és kényszer előtere, egy rejtett benyíló, egy, a hatalom birtokosának lelkéhez vezető folyosó. Ilyen előtér és ilyen folyosó nélkül nem létezik emberi hatalom” – mondja C. S.⁴⁴ Azt is világossá teszi a válaszdó, hogy ez nem csak az egyszemélyi hatalomra jellemző, a folyosó, a hatalom előtere ebben az értelemben metaforikusnak is tekinthető, mert a minden hatalmat körülvevő újabb hatalmi rétegekre utal: „Amiről itt beszélünk, azaz a folyosó apró lépésenként történő kiépítésének folyamata, nap mint nap lejátszódik, kicsiben és nagyban, mindenütt, ahol emberek hatalmat gyakorolnak mások fölött. Amilyen mértékben koncentrálódik egy hatalom, ugyanolyan mértékben máris hozzárendeződik a hatalom által elfoglalt térhez egy előtér”.⁴⁵

41 Schmitt 1991, 119.

42 Schmitt 1991, 119; Schmitt 2008, 22.

43 Schmitt 1991, 119.

44 Schmitt 1991, 119.

45 Schmitt 1991, 120.

A Schmitt által leírt párbeszédben a hatalom és a róla való beszéd közötti, korábbiakban látott viszony megváltozik, kiszélesedik, és leíró értelemben még annál is „realistábbá” válik, mint amikor – amint a korábbi példákban – a pusztá erőre hivatkozva követeli igényeinek, pozíciójának elfogadtatását. A retorika – mint meggyőzés – nem leírja a hatalmat, nem igazolja vagy ideologizálja a hatalmat, hanem a hatalomból való részesezés módja lesz. A kérdés az, hogy ki tudja meggyőzni azt, aki a kényszer alkalmazásának lehetőségével rendelkezik, mert az maga is rendelkezik ezzel a képességgel. A kezdeti kérdésre – ki az, aki jogosan és valóságosan beszélhet a hatalomról – a válasz az, hogy az, akit meghallgat a hatalommal rendelkező, de még inkább az, akinek a hangja eljut a hatalom birtokosához. Mindebből pedig az is kiderül, hogy a hatalomról beszélve C. S. az első kérdésre nem adott, nem adhatott őszinte választ, amikor a mindenkor hatalom potenciális előterében azt mondta: nekem nincs hatalmam.

A realista retorika határai

Az utolsó kérdés a hatalomgyakorlással kapcsolatos normatív mércék lehetőségét érinti. Ez az, ami állítólagosan megkülönbözteti a realizmust a reálpolitikától. Schmitt dialógusa ebből a szempontból átmenetet jelent a két lehetséges álláspont között: realista abban, hogy igényli a „politikai” normativitást, de rámutat ennek lehetetlenségére is.

A hatalomnak a fentiekben bemutatott felfogásából logikusan következhetne, hogy az önmagában se nem jó, se nem rossz, ezért a kérdés mindig az, hogy mihez kezd vele a hatalom birtokosa. Ezzel azonban C. S., a válaszadó szerint nem jutunk előbbre, vagyis közelebb a hatalom megértéséhez, ahogy azzal sem, ha azt mondjuk, a hatalom – vagy a technika – önmagában semleges (legalábbis szekuláris kontextusban nem). Az öntörvényű hatalomra nem ezek a mércék vonatkoznak, mert az „mindenkivel, magával a hatalom birtokosával szemben is önálló valóság, és bevonja őt a maga dialektikájába. A hatalom erősebb, mint a hatalomra vonatkozó

bármely akarat, erősebb minden emberi jósnál, és szerencsére minden emberi gonoszságnál is erősebb”.⁴⁶

Ezen a ponton merül fel, hogy vajon a válaszadó nem machiavellista-e, amire ő a bevezetőben idézett módon válaszol: „Ha Machiavelli machiavellista lett volna, semmiképpen sem írt volna olyan könyveket, melyek rossz fényt vetnek rá”.⁴⁷ Majd a hatalom öntörvényűségének gyakorlati alkalmazását firtató újbóli, egyre türelmetlenebb kérdésekre válaszolva C. S. maga is tanácsokat és elvárásokat fogalmaz meg, köztük a következőt: „Már az is nagy eredmény lenne, ha elérnénk, hogy a valódi hatalom nyíltan és látványosan [*öffentlich und sichtbar*] jelenjék meg a politika színterén”.⁴⁸ Ezt az előírásnak, a hatalomgyakorlással szemben támasztott normának látszó kijelentést a beszélgetés lezárása pedig csak megerősíteni látszik. Az ember ember feletti hatalma (*homo homini homo*) – mondja C. S. – nem megoldás, hanem a probléma kiindulópontja: „Ezt én kritikusan, mindazonáltal helyeslően gondolom, a remekbe szabott sorok értelmében: De embernek lenni mégiscsak döntés dolga. Ez lenne az utolsó szavam”.⁴⁹ Nehezen lehetne azt állítani, hogy a válaszadóból végül kicsikart előírások közvetlenül adódnának a hatalomról alkotott korábbi felfogásából. Csakhogy sokkal inkább van szó valamiféle „hiperrealizmusról”, mint idealizmusról, és ez összhangban áll a hatalom sokszor emlegetett objektivitásával és öntörvényűségével. Nem előírásokról van szó, hanem az előírásoknak a korábban adott leírásból fakadó lehetetlenségéről. Nincs – emberi – eszköz a hatalom megítélésére, kordában tartására, morális döntés csak a hatalmon kívüli világra lenne vonatkoztatható, de látható volt, hogy emberi viszonyok között ilyen „előtér” nem létezik. A realizmus ebben az esetben a mércéről való lemondásban áll.

A beszélgetés retorikai helyzete több szempontból is őszintétlen, és ennyiben leleplező az összes eddigiekben felsorolt példára vonatkozóan. A beszélgetés azt sugallja, hogy nem lehetséges a hatalom elé kerülve elválasztani a hatalomról szóló beszédet a hatalmon belüli beszédetől, és ennyiben a politikai valóság pontos felismeréséből, az idealizmus elvetéséből kiinduló realizmus retorikája valóban öncáfoló. Ezen túl azonban

⁴⁶ Schmitt 1991, 124.

⁴⁷ Schmitt 1991, 124.

⁴⁸ Schmitt 1991, 125; Schmitt 2008, 49.

⁴⁹ Schmitt 1991, 125.

ebben a konkrét párbeszédben az sem egyértelmű, hogy a meggyőzési szándék pontosan kitől és mire irányul. Carl Schmitt legalább egy korábbi szövegét már aláírta C. S.-ként, mégpedig éppen a szövegben leírtaktól való szatirikus távolságtartás értelmében és céljából. Az 1918-as *Buribunkent*, a naplóban rögzített tények világában élő disztópikus társadalom leírásáról szóló szatírárt Schmitt írta ugyan meg, de nem a maga nevében. Önmagában ez az összefüggés persze véletlenszerű is lehet, de egy általánosabb szempontot leírás, előírás, elmélet és gyakorlat viszonyában mégis láthatóvá tesz. A hatalomról szóló beszélgetés esetében a leírtaktól való távolságot az teremti meg, hogy bár a szerző kiléte kétségtelen, teljesen nem lehetünk biztosak abban, hogy C. S. akarja-e meggyőzni beszélgetőtársát a maga hiperrealizmusáról, vagy Schmitt igyekezett megértetni a rádiójáték hallgatóival, hogy a hatalom realiztikus leírása miként érvényesíti öntörvényűségét a beszélgetők felett is. A realizmus retorikája ugyanis mindig a hatalom előterében beszél a hatalomgyakorlásról.

Irodalom

- Bew, John 2016: *Realpolitik. A History*. Oxford University Press.
- Freeden, Michael 2008: Thinking politically and thinking about politics: language, interpretation, and ideology. In David Leopold és Marc Stears (szerk.): *Political theory: methods and approaches*. Oxford University Press.
- Freeden, Michael 2012: Interpretative Realism and Prescriptive Realism. *Journal of Political Ideologies*, 17, 1, 1–11.
- Gyulai Attila 2018: The Lesson of Carl Schmitt's Realism: The Autonomy and the Primacy of the Political. *Theoria*, 65, 155: 26–49.
- Hérodotosz: *A görög–perzsa háború*. Muraközi Gyula (ford.), Budapest, 2007, Osiris Kiadó.
- Horton, John 2017: What Might It Mean for Political Theory to Be More „Realistic”? *Philosophia*, 45, 2: 487–501.
- Illés Gábor 2015: Thuküdidész és a politikai realizmus. *Politikatudományi Szemle*, 24, 1, 111–131.
- Jubb, Robert 2017: Realism. In Adrian Blau (szerk.): *Methods in analytical political theory*. New York, Cambridge University Press, 112–130.
- Jünger, Ernst 2018: *A German officer in occupied Paris*. Columbia University Press.
- Kelly, Duncan 2018: August Ludwig von Rochau and Realpolitik as historical political theory. *Global Intellectual History*, 3, 3, 301–330.
- La Fontaine: *Mesék és széphistóriák*. Budapest, 2008, Osiris Kiadó.
- Marin, Louis 1989: The Reason of the Strongest is Always Best. In uő.: *Food for Thought*. Baltimore, Johns Hopkins University Press.
- Morgenthau, Hans J. 1962: The Intellectual and Moral Dilemma of Politics. In uő.: *Politics in the Twentieth Century Volume I: The Decline of Democratic Politics*. University of Chicago Press.
- Platón: *Állam*. Steiger Kornél (ford.). Budapest, 2018, Atlantisz Kiadó.

- Rochau, Ludwig August von 1972: *Grundsätze der Realpolitik*. Frankfurt/M–Berlin–Wien, Verlag Ullstein.
- Rossi, Enzo 2016: Can Realism Move Beyond a Methodenstreit? *Political Theory*, 44, 3: 410–420.
- Rossi, Enzo–Matt Sleat 2014: Realism in Normative Political Theory: Realism in Normative Political Theory. *Philosophy Compass*, 9, 10: 689–701.
- Scheurman, William E. 2018: Getting Past Schmitt? Realism and the Autonomy of Politics. In Matt Sleat (szerk.): *Politics Recovered. Realist Thought in Theory and Practice*. Columbia University Press.
- Schmitt, Carl 1991: Beszélgetés a hatalomról. Kurucz Andrea (ford.) *Vigilia*, 56, 2: 116–125.
- Schmitt, Carl 1995: Dreihundert Jahre Leviathan. In Günther Maschke (szerk.): *Staat, Großraum, Nomos. Arbeiten aus den Jahren 1916–1969*. Berlin, Duncker & Humblot.
- Schmitt, Carl 2002: *A politikai fogalma*. Cs. Kiss Lajos (ford.) Budapest, Osiris–Pallas Stúdió–Attraktor.
- Schmitt, Carl 2008: *Gespräch über die Macht und den Zugang zum Machthaber*. Stuttgart, Klett-Cotta.
- Sesonske, Alexander 1961: Plato's Apology: „Republic” I. *Phronesis*, 6, 1, 29–36.
- Sleat, Matt 2014: Legitimacy in Realist Thought: Between Moralism and Realpolitik. *Political Theory*, 42, 3, 314–337.
- Sleat, Matt 2018: Introduction: Politics Recovered – on the Revival of Realism in Contemporary Political Theory. In uő. (szerk.): *Politics Recovered. Realist Thought in Theory and Practice*. Columbia University Press.
- Szűcs Zoltán Gábor 2018: The a-theoretical core of political realism. *Studies in Social & Political Thought*, 28, 4, 31–43.
- Ujlaki Anna 2016: Rawls, a realizmus előfutára? *Politikatudományi Szemle*, 25, 4, 50–66.
- Weber, Max 1971: Deutschland unter den europäischen Weltmächten. In uő.: *Gesammelte Politische Schriften*. Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).
- Walla, Alice Pinheiro 2017: Global government or global governance? Realism and idealism in Kant's legal theory. *Journal of Global Ethics*, 13, 3, 312–325.
- Williams, Bernard 2005a: Realism and Moralism in Political Theory. In *In the Beginning Was the Deed. Realism and Moralism in Political Argument*. Princeton University Press.
- Williams, Bernard 2005b: From Freedom to Liberty: The Construction of a Political Value. In *In the Beginning Was the Deed. Realism and Moralism in Political Argument*. Princeton University Press.

POLITIKATUDOMÁNYI

SZEMLE

2021/2

XXX. évfolyam

KÖZPOLITIKA

- *Farkas Eszter*: Közpolitikai témák szerepe a pártválasztásban kampány előtt és után – egy longitudinális megközelítés eredményei

POLITIKAELEMÉLET

- *Illés Gábor*: Blairtól Periklészhez. A politikai ítélőképesség kortárs realista felfogása és a „görög realisták”
- *Balogh László Levente*: Hannah Arendt Platónról és a politikai filozófia hagyományáról
- *Horváth Szilvia*: A klasszikus eszméje: A kortárs politikaelmélet egyik forrásáról

KITEKINTŐ

- *Árpási Botond*: A politikai vezetés narratív konstrukciója. A magyarországi politikai vezetéskutatási munkák konstruktivista olvasata

RECENZIO

- *Laki Mihály*: A Nemzeti Együttműködés Rendszere a világjárvány előtt (*Brave New Hungary Mapping the „System of National Cooperation”*)
- *Zsiger Ádám*: A velünk maradó ellenség (*Horváth Szilvia–Gyulai Attila (szerk.): Dialógus, vita, diskurzus: Tanulmányok Szabó Márton diszkurzív politikatudományáról*)
- *Csizmadia Ervin*: Lehet-e megítélés nélkül beszélni a politikai vezetésről? (*Metz Rudolf: A politikai vezetés három arca. A vezetés értelmezési lehetőségei és gyakorlatai a demokráciában*)

KÖNYVFIGYELŐ

LÁNYI GUSZTÁV

Igazságok és i/gazságok

Politikai játszmák*

Absztrakt

Tanulmányom politikai pszichológiai elemzés. Az elemzés konkrét tárgya a 2022-es országgyűlési választás. A pszichológiai összefüggések föltárására több szinten teszek kísérletet. Egyfelől abból indulok ki, hogy a politikai kampány politikai harc: „háború” – ami majdnem azonos a „hibrid háborúval”, de mivel én a pszichológiai összefüggésekre helyezem a hangsúlyt: *posztmodern háborúról* beszélek, aminek egy interaktív metszetét *játszmának* is nevezhetjük. A választás és a kampány ilyen háború: játszma. A 2022-es országgyűlési választás is „háború” lesz: többek között a *karakterek ütközése* is jellemezni fogja. Igazi *pszichológiai mérkőzés* lesz: *politikai kommunikációs arculatépítés és arculatrombolás*. Ám másfelől ez a kampány és ez a választás minden korábbi kampánytól és választástól is különbözni fog, mert a politikai harc (a „háború”) elsősorban a vírus, a pandémia által meghatározott helyzettől függ; a győzelem és a vereség esélye is inkább ennek, s nem annyira a politikai riválisok szokásos cirkuszi mutatóványainak az eredménye lesz.

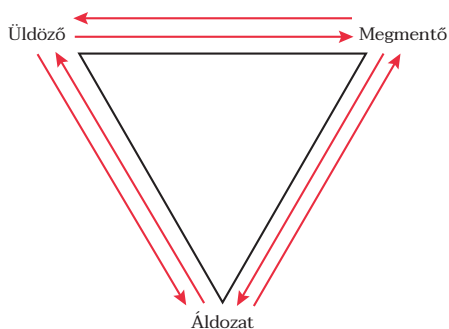
A politika: játszmák végtelen sorozata

A politikai játszmák a tematizációs küzdelmekben mutatkoznak meg; ez olyan küzdelem, aminek a választásban csúcsosodik ki a pszichológiai és dramaturgiai sajátossága: *nyereségmaximalizáló és veszteségminimalizáló* jellegzetessége.¹ A kampányban pedig az „igazság” relativizálódik: az *i/gazságok* tündér- és vitustánca ömlik rá a politikai nyilvánosság tereire. A játszmák lényege ugyanis: (1) rejtett és (2) nyereségre tör. A nyereségek a rejtettség révén összegződhetnek a „közvéleményben”, amely dönt a játékosok személyéről, a játszmák témájáról és tétjéről is. Az egyik legfontosabb játszma: a „jó” politikus „őszinte” arculata. A politikus Áldozatként és/vagy Megmentőként nyer mandátumot – lesz belőle Üldöző: választói

* „*Magyar sorsproblémák. Társadalom-lélektani kor- és kórképek*” című, kiadásra előkészített könyvem zárófejezete.

¹ Lányi 2002a, b. Lásd még: Lányi 1996, 1997, 1999a, b, c, 2000.

csalódnak, mert adót emelt, sanyargatja a népet, csak a saját hasznát keresi, korrump („lop”) stb.² A politikai játszmák azonban afféle ördögi körként strukturálisan „kötöttek”, csak a szereplők változhatnak:

A koronavírus-járvány elleni magyar küzdelemnek is van egy ilyesfajta játszmajellege: látványos és egy kevésbé látványos politikai pszichológiai vetülete. A látványos vetület a politikai cselekvők színészi teljesítményeit, mutatványos tehetségét, rátermettségét veszi figyelembe; a kevésbé látványos vetület viszont az összefüggések pszichológiáját értelmező erőfeszítés nehézségeire, esetleges módszertani bonyodalmaira is utal(hat).³ Az itt következő elemzésben tehát arra teszek kísérletet, hogy a politikai színpad látványeffektusait a pszichológiai értelmezéssel átvilágítsam.

A koronavírus-járvány elleni küzdelem: színpad és szereplők

*A pszichológiai elemzéshez szükséges összefüggések fogalmi vázlata. – Politikai harc: „háború” – ami majdnem azonos a „hibrid háborúval”,⁴ de mivel én a pszichológiai összefüggésekre helyezem a hangsúlyt: *posztmodern háborúról* beszélek, aminek egy interaktív metszetét *játszmának* is nevezhetjük. A választás és a kampány ilyen háború: játszma. A 2022-es*

² Lányi (és kiváló tanítványaim: Pintér, Balogh, Kovács) 2006.

³ Lányi 2005.

⁴ Földi 2019.

országgyűlési választás is „háború” lesz: többek között a *karakterek ütközése* is jellemezni fogja. Igazi *pszichológiai mérkőzés* lesz: *politikai kommunikációs arculatépítés és arculatrombolás*. Például:

Orbán Viktor:⁵ a „kemény harcos/vezető” – alkalmas, de „diktátor”.

Karácsony Gergely:⁶ gyenge, hezitáló, konfliktuskerülő – alkalmatlan, de „szimpatikus” és „demokratikus”.

Miképpen is állt/állítható elő ez a különös, ám mégis tipikus választási alternatíva?

Az én alább következő elemzésem nem pusztán a közvélemény-kutatók „értelmezésén” alapul, noha figyelembe veszem:⁷

Kutatócég	Pulzus	Századvég
Kutatás ideje	2021. január	2020. december
Kérdezettek száma	1000 fő	1000 fő
Karácsony Gergely (Párbeszéd)	14	14
Jakab Péter (Jobbik)	12	12
Dobrev Klára (DK)	14	23
Fekete-Győr András (Momentum)	8	5
Márki-Zay Péter (független)	11	17
Bajnai Gordon (független)	–	20

Az ilyesfajta „kutatások” prediktív (és pártorientációs) kényszerét tehát nem követem – a „jósolás” kockázatos, noha a politikai üzem masinériájának működtetéséhez szükséges információk fontosságát nem vonom kétségbe. Az alábbiakban azonban azt fogom megvizsgálni, hogy a médi-

5 https://mandiner.hu/cikk/20210212_orban_viktor_kossuth_radio_koronavirus_belfold_intervju

6 https://mandiner.hu/cikk/20210205_a_fo_va_ros_szerint_nincs_pe_nz_ma_r_zebra_ra_sem_miko_zben_millio_s_jutalmakat_osztogatnak

7 Az ellenzéki oldal potenciális miniszterelnök-jelölt jelöltjeiről. https://hu.wikipedia.org/wiki/2021-es_magyarorsz%C3%A1gi_ellenz%C3%A9ki_el%C5%91v%C3%A1laszt%C3%A1s

umok által konstruált látszatvalóságok olyan *arcuati artefaktumok*, amelyek döntő módon meghatározzák a választásokat.

Választás és politikai kultúra

A plurális polgári demokráciákban minden politikai választás a „kínálat” és a „kereslet” feszültségében mozog, ezért a kampányidőszak szükséges tartozéka a demokratikus politikai életnek. A kampány ugyanis a politikai választások alternatíváit kidolgozó komplex tevékenység; olyan tevékenység, amelyet a politikai piac „kínálati oldalán” állók fejtenek ki a „vásárlók” kegyeinek elnyerése érdekében. Az eladók arra törekednek, hogy árujuk – önmaguk, pártjuk és eszméik – minél kelendőbb legyen, a vásárlók pedig azt szeretnék, hogy a bevásárolt áru kielégítse szükségleteiket, várakozásaikat, reményeiket, érdekeiket. A kampány politikai (gazdasági) célja tehát a kölcsönös haszonmaximalizálás: a kampányolók a minél több szavazat megszerzésében reménykednek, a választópolgárok pedig szeretnék jó kezekben tudni saját politikai képviselőiket.⁸

Ennek a kölcsönös haszonmaximalizáló törekvésnek a sok-sok összetevő között – a politikai kultúra részeként – *pszichológiai komponensei* is vannak. A politikus(jelölt) és a választópolgár a politikai piacon ugyanis *találkozni* szeretne egymással, ez pedig – többek között – olyan *kommunikatív* folyamatot feltételez, amelyben a *személyiségek* egymásra hatása talán a legfontosabb tényező.

A politikai választások tétje persze a győzelem és a vereség: a hatalom megszerzése vagy elvesztése. A hatalom megszerzéséért (megtartásáért, visszaszerzéséért stb.) igencsak változatos eszközöket lehet alkalmazni – ezek közül a pszichológia kétségtelenül nem a legrégebben alkalmazott (és semmiképpen sem véres) „fegyver”.

A politikában mindenekelőtt azonban győzni kell, akár a csatatereken, ám a politika – s kivált a *modern polgári demokráciák* keretei között legitim politika – csak *szimbolikus csatatereken* zajlik, választási küzdelmek során például a tévében, az internet különböző felületein, újságok

⁸ Houghton 2009, 157–167; Johnson 1999, 100–173; Lipset 1995, 207–302; Mills-Bricknell 2020; Mutz 2013; Newman 1999, 2000; Peterson 2014.

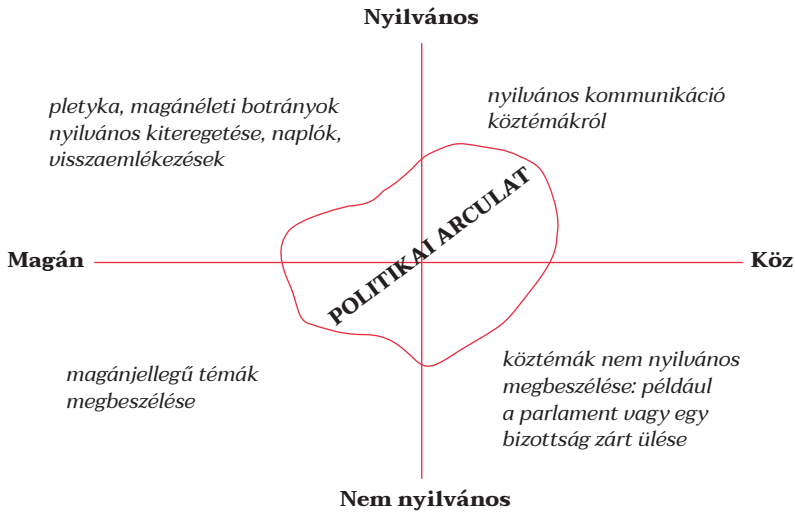
hasábjain, politikai gyűléseken. A politikai érzelmek ugyan látványosan fortyoghatnak, kemény szócstaták dúlhatnak, ám a bennük kavargó „ősi” indulatok a *nyilvánosság színpadán* átformálódnak (szublimálódnak, elaborálódnak, racionalizálódnak stb.), vagyis az indulatok eredeti, zabolátlan érzelmi hőfoka lecsillapul. Ezért a modern polgári demokráciákban kialakult és rendszeres időközönként megismételt politikai választások során a lehetséges győzelem – és másfelől a vereség – nem (lehet) teljes, mert a „győztes” nem élet és halál ura, nem öntethet ólmot a vesztes fülébe, szemét sem szúrathatja ki – legföljebb a szavazatok több mint ötven százalékát birtokolhatja (a következő választásig). Ez persze nem lebecsülendő eredmény, de valójában még az ilyen „nagyarányú” győzelem is azt mutatja: a modern polgári demokráciákban a „győzelem” soktényezős játszma erőterében alakul ki, s valójában *nincs egyértelmű győztes* (és vesztes). Ezért a „győztes/vesztes” vérgőzös látomásai és vértolulások indulatai a józan és prózai realitás *piaci kalkulációiba* hullnak alá – még Magyarországon is.

Magam itt és most (is) amellet fogok érvelni, hogy nálunk is lehetséges a kulturált kampány – ennek szerves részeként fontos tényezőnek tartom a pszichológiai kulturáltságot is –, miközben és éppen ezért igyekszem rámutatni a problémákra is. Azt fogom vázolni, hogy a kampány *harc* – de nem (polgár)háború, nem gyilkos ütközet, csak *arculat*formáló (építő/romboló) küzdelem. A 2022-ben esedékes országgyűlési választás is ilyen harc lesz. Mindenekelőtt tematizációs küzdelem.

A tematizáció játszója

A polgári demokratikus politikai kultúrán alapuló kampány egyik legfőbb pszichológiai sajátossága a tematizáció szimbolikus univerzumának meghatározása. Az a *tünemény* ugyanis, amely a mindennapi politikai cselekvések látványos vagy kevésbé látványos, mindenestre *megmutató* oldala, egy sajátos világ; olyan világ ez, amely a politikai nyilvánosság szerkezeti rendjében helyezhető el. Ez a szerkezeti rend pedig nem más, mint a *tömegkommunikációs tér szerkezete*:

1. ábra. A tömegkommunikációs tér szerkezete

A tömegkommunikációs tér. A kommunikációs tér vízszintes tengelyét a *kommunikáció tematikus tartalma* (köztéma – magántéma), függőleges tengelyét pedig a *kommunikációhoz való hozzáférés, illetve a hozzáférés kontrolljának mértéke* (a nyilvánosság fokozatai: nyilvános – nem nyilvános) jelölik. A kommunikációs tér funkcionálása nem más, mint a *nyilvános témakonstrukció*: az interakciós partnerek a helyzet és önmaguk definiálásával létrehozzák egy-egy téma *vándorútját* is. Tipikus út a *magánélettől a közéletig* ívelő témakonstruálás. Például a közszereplő politikusok és családtagjaik vagy velük valamilyen kapcsolatba került más szereplők „magánéleti” bonyodalmi, szerelmi, szexuális botlásai stb. válhatnak ennek a tematizációnak a martalékává. A nyilvános témakonstrukciókkal kapcsolatos stratégiák legfontosabb tétje éppen ezért nem más, mint a téma elhelyezése a „köz–magán”-skálán.⁹

A sajtótájékoztatók egyik legfontosabb funkciója, hogy a nyilvánosság színpadán a (köz)szereplő közszereplőként – azaz a *közjó* szolgálatában kompetens cselekvőként – tűnjön fel. A mértéktartó szerepinterpretáció inkább tűnik hitelesnek, mint a túljátszott, a ripacskodó buzgalom.

⁹ Szabó 2016, 526–541.

A tematizációs játszma része lehet – és éppen ezért kampánypszichológiai szempontból fontos felmérni –, hogy a politikus(jelölt) mennyire „támadható”. A magánéleti háttér – partner(ek), család, szenvedély(ek), rossz, netán deviáns szokások, betegségek – rendezettség/rendezetlensége a politikai küzdelemben szükségképpen szóba kerül(het). A támadható területek, témák a pozitív arculatformálást is veszélyeztet(het)ik. – A kemény kampányküzdelmekben ráadásul arról is szó lehet, hogy mintegy „kukucskáló szemet” meregetve a szolid(nak feltételezett) választópolgár elé teregetnek „intim részleteket”.

A politikai (tömeg)kommunikáció további jellegzetessége az a sajátos összefüggés, amely a köztémák artikulálásával kapcsolatos: a megnyilvánulások akkor szabályosak és legitimek, hogyha valamilyen *kollektívára* vonatkoznak, valamilyen fokon *univerzálisak*, tehát a közvetlen személyes mozzanatoktól mentes, *megtisztított* témakonstrukciók. Ugyanakkor a kollektívára utaló témakonstruálás mégsem lehet személytelen, a témakonstruálás szükségképpen *perszonifikálódik*: személyek reprezentálják – ez képezi a politikai magatartás dinamikus feszültségét és egyben a kampány pszichológiai „manipulációinak” (az arculatépítésnek/rombolásnak) lehetőségeit is. Az imént idézett ellenzéki értelmező szöveg is erre példa; keresi a fogást, igyekszik kihasználni a kínálkozó alkalma(ka)t – a kormánypártok pedig ilyenkor arra kényszerülnek, hogy minimalizálják a veszteséget és/vagy minél előbb visszaszerezzék a tematizációs kezdeményezést. A politikai (tömeg)kommunikáció egyik legfontosabb dramaturgiai terméke ezért egy sajátos szociálpszichológiai jelenség és képződmény: a *politikai arculat formában tartása* – az optimalizálás igen csak bonyolult játszmáinak kontrollálása, a haszonmaximalizálás és veszteségminimalizálás labilis egyensúlyainak kalibrálása.

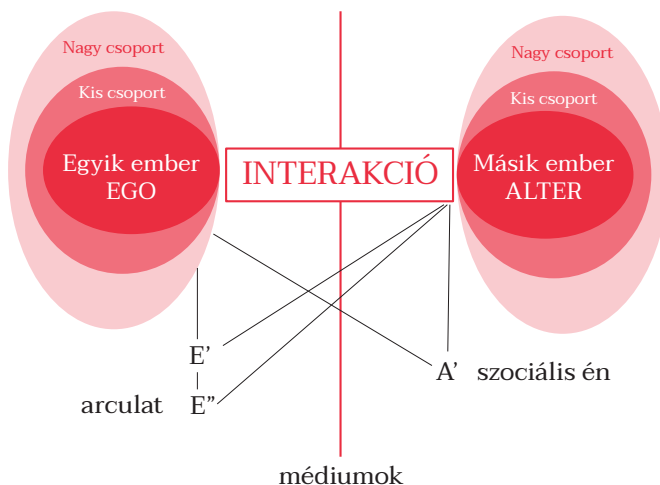
Az arculatformálás játszmája

A politikai arculat – miként ezt az 1. ábrán igyekeztem is érzékeltetni – olyan tömegkommunikációs képződmény, amely elsősorban a köztémákról szóló nyilvános kommunikáció sajátos „kísérőjelensége”. Az is látható – és fentebb néhány példával ezt illusztráltam –, hogy nemcsak „köz”-, hanem „magán”-témák is alkotják a *tematizációs* játszmák világát.

Továbbá a nyilvánosság kontrollja behatolhat a „nem nyilvános” köz- és/vagy magántémák világába is: a magánéleti vagy üzleti, politikai élet „titkai” lepleződhetnek le, a politikusok, újságírók előszeretettel kutakodnak a politikai riválisok vagyonynyilatkozataiban, üzleti érdekeltségeiben, politikai előéletében stb.

Szociálpszichológiai szempontból azonban inkább arra az összefüggésre hívom fel a figyelmet – és ezt a 2. ábrán igyekszem illusztrálni –, hogy a politikai arculat valójában egy különös *interakciós képződmény*. Nem más, mint a *szociális énről* (tehát nem a tisztán „belső” pszichikus rétegekről, például az „ösztön-énről”) a tömegkommunikációs eszközök segítségével *levált*, az *egyoldalú kommunikáció* által létrehozott, a plurális és poszt/modern polgári demokráciák politikai nyilvánosságában funkcionáló *artefaktum*, amit a választók megnyerése, a szavazatmaximalizálás érdekében „csomagolnak”.¹⁰

2. ábra. A politikai arculat

Miként a 2. ábrán láthatjuk, az „arculat” társaslélektani *természetes alapja* a valóságos interakció, csak míg a szokásos személyközi kapcsolatban kétoldalú, vagyis kölcsönös kommunikáció zajlik, addig a poszt/modern plurális demokráciák politikai nyilvánossága olyan színpad, ahol

¹⁰ Lányi 1999a, 319–320.

a kölcsönös kommunikáció egy technikai apparátus, a tömegkommunikációs eszközök révén áttételes. Ezzel azonban létrejön egy különös és viszonylag önálló „játéktér”, ahol mintegy szabadon, ám korántsem minden korlát nélkül lehet „csomagolni”, azaz eladhatóvá, kívánatosá tenni az „árut”: a politikust, a pártját és eszméit.

Személyisége, „arca” persze minden kor (kisebb és nagyobb, vezető) politikusainak volt, elvégre például Julius Caesar és Napóleon is igencsak vonzotta és/vagy taszította kortársai politizáló közönségét, mint ahogy Rákosi Mátyás is szerette az érett búzakaralász morzsolgatása közben fényképeztetni magát, de Kádár János „párt-gyűrött” arca is, mondhatni, egy egész korszakot jellemezhetett. Ám ezek az „arcok” lehettek ugyan hatásosak, jellegzetesek, sőt jelentősek is – nem „arculatok” voltak. Nem a szavazatmaximalizálás érdekében, részben mesterségesen, többnyire tömegkommunikációs eszközökkel létrehozott artefaktumok voltak (noha ezeket a technikákat a 20. században már használhatták), hanem a valóságos vagy hazug (a személyi kultusz szolgálatába állított: „agitpropos”) karizmatikus uralkodás alattvalók fölötti reprezentációiként funkcionáltak.

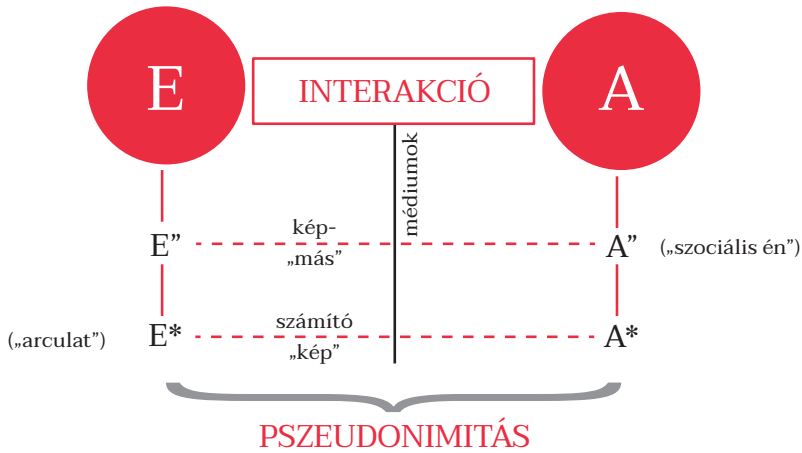
A poszt/modern plurális demokráciák politikai nyilvánossága ezzel szemben olyan színpad, ahol nem az „uralkodó(k)” és az „alattvaló(k)” többnyire véres küzdelme folyik, hanem a „politikus(ok)” és „választópolgár(ok)” jobbára a haszonmaximalizálás érdekében kifejtett játszmái. A politikai arculat tehát olyan (tömeg)kommunikatív termék, amely a haszon-, azaz a szavazatmaximalizálás funkcióját teljesíti.

Az internetes pszeudonimitás

A poszt/modern plurális demokráciákban a politikai nyilvánosság technikai modernizációjának igen látványosan és hatásosan megnyilvánuló újabb fejleménye a számítógépes (az internetes), a mobil- és okostelefonos kommunikációs eszközök által biztosított lehetőségek felhasználása. Ám azt is látnunk kell – s ez megint inkább pszichológiai tanulság –, hogy ezek az eszközök nem egyszerűen csak a technikai modernizáció, hanem a modern politikai nyilvánosság *tartalmi lényegének* felerősítését teszik lehetővé. Ez pedig – különösen az internetes kommunikációban – nem más, mint a hálózati névtelenségben mintegy „játékosan” fel- és elszaba-

DÚLÓ én-prezentálások s az ehhez kapcsolódó politikai játszmák lehetősége. Az internetes pszeudonimitás ugyanis egyrészt az „arculatok” szinte végtelen számú formálását teszi lehetővé, másrészt pedig a hagyományos tömegkommunikációs eszközökben kialakult egyoldalú kommunikációt át-, azaz visszafordítja a kölcsönös kommunikációba (lásd a 3. ábrát).

3. ábra. Az internetes pszeudonimitás

A hálózati pszeudonimitásban lüktető virtuális valóság egyik legfőbb – s az én elemzésem szempontjából különösen fontos – sajátossága: a *középpont-nélküliség*. A politikai világ pszichológiai sajátosságait is hatásosan formáló tényezőről van szó, ugyanis a középpont, a margó, a linearitás, a hierarchia fogalmára épülő konceptuális szerkezetet felváltja a multilinearitáson, a csomópontokon, a kapcsolóelemeken (*links*), a hálózatokon alapuló többjelentésű világ. A számítógépek hálózataiban élő „szöveg” (kép, hang, írás) – a *hypertext* – olyan korlátlanul újra-központosítható rendszerként szolgál, melynek ideiglenes fókuszpontját a felhasználó (az olvasó, aki maga is – éppen ezért – alkotó) jelöli ki. Ezzel megteremtí maga számára azt a világot, amelyben a *választott „középpont”* jelentéssel bír – ez (is) a poszt/modern és információs társadalom, a „homo politicus networkiensis” *demokratikus politikai potenciája*.¹¹

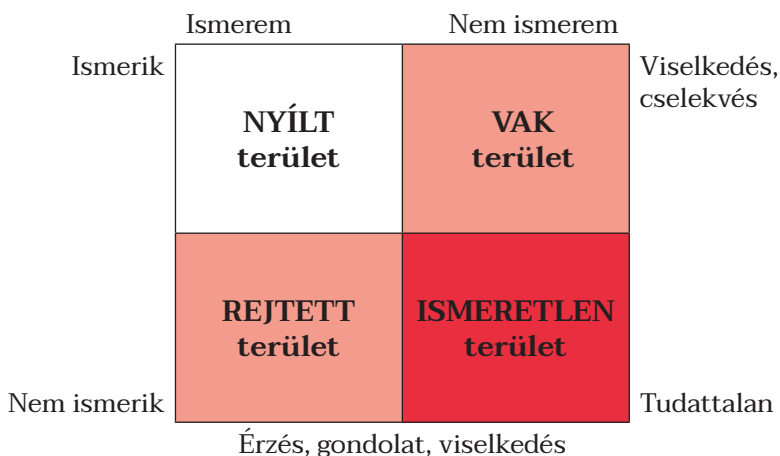
¹¹ Karácsony 2001; Nyíri 1999a, b, 126–128; Pléh 2015; Suler é. n.

Ám ez a virtuális én mint „központ” köré vonható véleményburok labilis: amilyen könnyen létrejön, olyan könnyen ki is pukkanhat. Szép, csillogó, csábos látvány, mint a kisgyerekek kedvenc szappanbuborék-játéka, az ügyes és gyakorlott buborékfúvók egészen nagy és hatalmas buborék fúvására is képesek, ám ez a mutatvány éppen a legnagyobb siker látszatakor ér véget: a buborék szétpattan – volt, nincs!

A határmegvonás játszmája

A politikai arculat mint sajátos (tömeg)kommunikációs artefaktum a valóságos személyközi világba ágyazott, ezért oda vissza is vezethető pszichológiai alapokkal (is) rendelkezik. Vagyis azt mondhatjuk, hogy a politikai nyilvánosságban oly fontos szerepet játszó *látszatok világa* – mint pszichológiai probléma – az interakciós tér szerkezetéhez köthető dinamikus képződmény: a *nyílt*, a *rejtett*, a *vak* és az *ismeretlen* területek feszültségében létrejövő jelenségvilág. A 4. ábra – az úgynevezett *Johari-ablak* – segítségével a következő módon szemléltethetjük az összefüggéseket:

4. ábra. A személyközi tér: nyilvánosság és titok¹²

¹² A „JOHARI” ablakról lásd: Joseph Luft és Harrington Ingham nyomán, vö.: Barlai é. n., 26; Rudas 1990, 38.

A 4. ábra azt mutatja, hogy bármely – így értelemszerűen a politikai tér szereplői között is funkcionáló – interakciós partnerek dramaturgiája lényegében egy kétdimenziós diagram *pszichológiájában* mozog (pontosabban, e diagram szerint [is] interpretálható). Az egyik dimenzió az *alany* (önmaga és mások), a másik dimenzió az önismeretszerzésre vállalkozó (vagyis az interakciós folyamatban ezt valamilyen mértékben mindenképpen végrehajtó) *személyről való tudás* (ismert vagy nem ismert). Ezen két dimenzió mentén az interakciós tér dramaturgiai szerkezete négy mezőre tagolódik:

(a) *a nyílt terület* – ennek az a sajátossága, hogy észlelhető és mások számára ismert tulajdonságainkból, viselkedésünkből áll,

(b) *a rejtett terület* – itt olyan érzések, gondolatok, viselkedések, tények találhatók, amelyeket szándékosan elrejtünk mások elől,

(c) *a vak terület* – ez mások által észlelhető viselkedésmódjainkból, cselekvéseinkből áll, de ezeknek mi magunk nem vagyunk tudatában,

(d) *az ismeretlen terület* – olyan terület, amelynek sem mi, sem mások nincsenek tudatában, s amit a tudattalannal azonosíthatunk.

A négy mező közötti határok természetesen nem rögzítettek, nem átjárhatatlanok, hanem – és éppen ez a lényegük – nagyon is változhatnak. Ebből adódik a személyközi érintkezések dinamikája, az is, ami minket közelebből érdekel: a politikai magatartás dramaturgiája, mindenekelőtt az a sajátossága, ami a *politika teátrális és színpalak mögötti világának sajátos kettősségében* ragadható meg, így például és többek között a *titok* és a *nyilvánosság* feszültségében megmutatkozó szerepszerű viselkedésben.

Kampánypszichológiai szempontból tehát nem az a probléma, hogy az „arculat” szerep, hanem az, ha a szerepjátszás nem hihető, ha nem hiteles. Márpedig azt is látnunk kell, hogy a politikai teatralitás és a színpalak mögötti világ között mindig van egy „rés”, ami ingataggá teheti a nyilvános szereplő szilárdnak tűnő tartását. A kampány egyik nagyon fontos ütközési felülete ebből adódik: ki tudja a másik mutatóiban található (azaz elfedni szándékozott) „részt” tágabbra feszíteni?

Így például „XY” lobbitevékenysége, (lopott) vagyona stb. a kampányban nyilvánosságra kerülhet, a kampányjátzsma részeként a legkülönbözőbb magyarázkodások és ellenakciók szcenáriója jelzi e területek gazdag és csábító témakonstrukciós lehetőségeit. Például: *„A vagyonnyilatkozatok éjszakájának fő kérdései: hova lett Szijjártó pénze, ki Rogán új neje, és mit ront el Orbán?”* A hangzatos, érdekesítő (nek szánt) és publicisztikus

hevülettel megfogalmazott kérdések azonban egy szempontból – a társadalomlélektani diagnózis: a *gyanakvás* szempontjából – igencsak tanulságosak: „Február első napja a demokrácia ünnepe is lehetne Magyarországon, ekkor ismerjük meg ugyanis, milyen vagyunk az ország vezető politikusainak, a parlamenti képviselőinek, és olyan további közéleti szereplőknek, mint a nemzeti bank elnöke, a legfőbb ügyész és velük egy szinten lévők. Tegyük azonban hozzá: azt ismerjük meg, amit ők bevalának magukról. Innen kezdve pedig a demokrácia ünnepe már nem is annyira az, sokkal inkább a gyanakvás napja.”¹³

A politikai felszín látványos ütközéseiben azonban azt kell látnunk, hogy a nyilvánosság és a titok közötti távolság ugyan csökkenthető, de végül is teljes mértékben nem feloldható. Természetesen nem arról van szó, hogy a jogi értelemben vett bűncselekmények így igazolhatók lehetnének, hanem arról, hogy a kampány konfliktusos erőterében a szereplők hajlamosak egymást „címkézni”. Ez pedig csoportdinamikai szempontból nem más, mint határmegvonás.

Az interakciós tér – mint *pszichológiai mező* – tehát olyan dinamikus *alakzat*, amelyről azt mondhatjuk, hogy a folyamatos *határkonstruálás* mozgatja. Csoportdinamikai metszetben a következő három *határalakzat*-változást lehet megkülönböztetni:

1. a régi határok felolvadnak, átjárhatóvá válnak, észszerűségüket, helyességüket, használhatóságukat stb. kétségbe vonják,
2. az interakciós tér szereplői új ismeretekhez és belátásokhoz jutnak önmagukról és a „másikról”, új tudásukat és ennek megfelelő döntéseiket beépítik viselkedésükbe, az eltűnt vagy átjárhatóvá vált határok máshol, másféle alakzatban, de megint kezdenek láthatóvá válni,
3. és végül az új szinteken kialakuló új határokat az interakciós tér szereplői újraépítik, a láthatóvá vált határok kontúrjait megerősítik.

A szerepépítés és -rombolás játszmái

Ezért tehát igen gyakran valóban „látványosan” is megmutatkozik, hogy a poszt/modern polgári demokráciák politikai színpadán bemutatott produkció nem más, mint a politikai vitákban tematizálódó szerepek eljátszása. A politikai vitákban négy alapszerepet tematizálnak: az *idegen*, az *ellenség*, az *ellenfél* és a *szövetséges* szerepét.¹⁴

A politikai idegen: az a személy, aki az adott politikai tér határain *kívül*, a valóságos és persze a szimbolikus határokon *túl* él. A poszt/modern polgári demokráciák színpada olyan interakciós tér, ahol az „idegen” mint ilyen egyre kevésbé tűnik fenyegető és romboló erőnek, mindazonáltal teljesen nem iktatható ki onnan sem. Hogy mennyire nem, azt éppen a 2001. szeptember 11-ét követő fejlemények is igazolhatják: a „terrorista” diabolikus figurájának megjelenése. 2015 óta nemkülönben hasonló volt és ma is az a „migráció” és a „migráns” szerepe. 2020 elejétől pedig egy (látszólag) természeti csapás – a „vírus” – vette át ezt a szerepet. Pontosabban: az „idegen” *valóságos és/vagy látszatkonstrukciói ugyanazon arche-típuszerű kollektív mintázat alakváltozatai*. A kollektív mintázat alakváltozatai azonban inkább a *strukturális* azonosságot, illetve hasonlóságot jelölik, ám ez korántsem jelenti a *tartalmi* azonosságot és hasonlóságot.¹⁵

A politikai idegen poszt/modern – és ezért bizonyos fokig „örök” – dramaturgiai funkciója a „kifelé” mozgás/mozgatás dinamikájában érhető tetten. Az adott (legitim) politikai tér körvonalai, azaz *belső világa* is csak valamiféle, noha esetleg spiritualizálódott, átjárható, mintegy illékonyan megfoghatatlan *határ(ok)* megvonásával történik – vagy nem: az esetleg légnemű, láthatatlan határok is megkeményednek, áthatolhatatlan betonfalakat képeznek. Ez azonban már az *ellenség*, végső soron a háború/k gyilkos világa.

A politikai ellenség: a történeti hagyományok mentén, jobbra a származás (faj, vallás, nemzetiség, a nem – és nem utolsósorban – a vagyon) által generált *határkonstrukció*. A „határ” két (vagy több) oldalán

¹⁴ Szabó 2016, 83–85.

¹⁵ A diszkurzív politológia és pszichológia szerinti *tartalom* és *funkció* különválasztására utalok itt; arra, hogy amíg a politológia a politikai/ideológiai tartalom nyelvi és diszkurzív sajátosságait igyekszik feltárni, a pszichológia (érthető módon) a lelki működés mélyebb összefüggéseit keresi. Lásd ehhez Lányi 1997; Szabó 2000, 2005. – A széles értelemben vett társadalomtudományos elméleti és gyakorlati alkalmazáshoz lásd Bodor 2015.

álló szereplők egymást azon „másiknak” tartják, akit *mindenáron le kell győzni*. Az „ellenség(ek)” archetipusos terepe: a *háború*.

A poszt/modern politikai demokráciákban már nem annyira az archaikus származás mentén konstruálódik az „ellenség” szerepe, ám egyfelől ezek „emléke”, másfelől különböző transzformációi (elaborációk, szublimációk révén stb.) megmaradnak. Az ellenség szimbolikus (nyelvi, retorikai) konstrukciója *időlegesen markáns határvonások* mentén szabdal(hat)ja fel a politikai interakciós mezőt. A szimbolikus határvonás eszközei – többek között – az ideológiai, világnézeti értéktételezések és -attribúciók, valamint pszichológiai, morális jellemvonások (vagyis „emberi” tulajdonságok) felhasználásával történő *minősítések, címkézések*. A világnézeti háttérkonstruálás egyik tipikus eljárása a „rend és a káosz” tematizációja: annak kifejtése, *kép-viselete*, hogy a „mi világunk” a rendezett, a jó – az „ő világuk” viszont kaotikus, rossz, erkölcsstelen stb.

Az „ellenség” azonban nem szubsztanciálisan „külső”, mint az idegen, ezért nem is nevezik *nyíltan* annak, hanem különböző kerülőutas eljárásokkal csak felruházzák – *minősítik, címkézik* – a „másikat” az ellenségre jellemző ártó szándékkal, fogyatékos emberi tulajdonságokkal, például megkérdőjelezzik politikai és emberi identitását, demokratikus elkötelezettségét, szakmai hozzáértését, eszét, jellemét, lelki integritását stb.

A politikai ellenfél: az interakciós téren *belül* konstruálódó szerep. Nem ellenség, de *rivális partner*. Az ellenfelek egymással küzdenek, ám nem a „végső győzelemig”, a másik teljes megsemmisítéséig, hanem a megegyezésig, valamiféle – időleges – konszenzusig. Sőt, az ellenfél potenciális szövetséges is. A poszt/modern politika színpada éppen ezért olyan interakciós tér, ahol a színjáték nem áll másból, mint az „ellenfél” és a „szövetséges” szerepek váltogatásából.

„Riasztó” kombinációk – a szavazat- és hatalommaximalizálás játszmái

A Jobbik példája.– „A néppártosodás stratégiájának meghirdetésekor senki nem gondolta volna, hogy a Jobbik alapító nyilatkozatának egy kritikus mondata néhány év múlva a pártra is érvényes lesz: »Csalódottsággal figyeltük az 1990 után alakult pártok gyors elhasználódását, világnézeti vargabetűit, köpönyegforgatását, korrumpálódását, kiüresedését.« Bő

másfél évvel a 2018-as választások után a Jobbik gyors elhasználódásának, világnézeti vargabetűinek, köpönyegforgatásának és kiüresedésének lehetünk tanúi.”¹⁶

Miről is van szó?

Ha a publicisztikus és ideológiai hevület nélkül vizsgáljuk az itt idézett jelenséget/példát, akkor azt láthatjuk: a politikai felszín látványos kombinatorikája ugyan talán meghökkentő is lehet, ám valójában arra utal, hogy a legitim politikai pártok határmegvonásait nem az ideológiai értékek, sokkal inkább a szavazatszerző piaci optimalizálás érdekei motiválják. A politikusok sem tesznek mást, mint szavazatszerző képességeiket igyekeznek maximalizálni. Karácsony Gergely is jobbára arculatépítő kommunikációs készségével, rugalmas és/vagy „elvtelen” taktikázgatójaival építette eddigi politikai karrierjét, s kevésbé tűnt ki szakszerű közigazgatási (fő/polgármesteri) tevékenységeivel; ellentétben elődjével, Tarlós Istvánnal, akinek markáns arculati sajátossága volt a műszaki/mérnöki szaktudása és több évtizedes közigazgatási-polgármesteri tapasztalata – ám kommunikációs önarculati építése, karbantartása már inkább nyers és kemény volt.

A politikai vita

Az „ellenfelek” által előadott *szín(i)-játék* individuális indíttatású, ugyanakkor „közösségivé” transzformált cselekvés: szimbolikus jelentésadással az egyéni akarat(ok) – az én-prezentálások révén is¹⁷ – általános érvényességre törnek. Ezeknek a politikai játszmáknak az igazi dramaturgiai terepe a *politikai vita*. A kampány egyik és talán legfontosabb, mindenestre leglátványosabb „csúcса” szokott lenni a jelöltek, a rivális partnerek személyes – de persze a médiumok által is közvetített – találkozási *vitája*.

Mivel a politikai szerepeknek van egyfelől általános (absztrakt), másfelől pedig *konkrét* (partikuláris) jelentése, az interakciós tér szereplői – akik

¹⁶ Löfler 2020.

¹⁷ Goffman 2015.

történetesen „ellenfelek” – a *küzdelem* és a *vita* dramaturgiai szabályai szerint különböző *játszmák*ban mérik össze erejüket. Vagyis például az absztrakt „konzervatív” és/vagy „szocialista” szerepeket úgy igyekeznek definiálni, hogy az a valóságos, konkrét személy, akire vonatkoztatják, lehetőleg minél kényelmetlenebbül, sőt rosszul érezze magát benne.

(*A középre tartás játszmája*) A küzdelem és a vita ilyenkor tehát arról folyik, hogy ki milyen ellenfél – és ellenfél-e egyáltalán. Különösen kampányidőszakban élesedhetnek ki ezek a viták.

Az ellenfél-konstruálás egyik tipikus eljárása: a „középre tartás” játszmája – a vitázó partnerek az ellenfelet igyekeznek a „szélek” felé tolni, magukat pedig a „centrum” terében megtartani. Például az MSZP-nek szüksége volt a Munkáspártra, amikor kivált az MSZMP-ből: így tudta „igazolni” a *balközép* – sőt a „nemzeti közép” értékeit is felmutató – *szociáldemokrata identitását*, azt, hogy nem csak az MSZMP „utódpártja” – az ellentábor ezt persze nem nagyon hagyta szó nélkül.

A Fidesz, mint egykor volt radikális generációs párt, ekkoriban vált Magyar Polgári Párttá, nemzeti és konzervatív értékeket követve. Idővel aztán a határozott *jobbközép* tájékozódás nevében *nemzeti/patrióta és kereszténydemokrata* párttá alakult (tartós szövetségben az eredendően mindig is *jobbközép* Kereszténydemokrata Néppárttal), viszont a jobboldali radikalizmustól mindig is elhatárolódott – ám az ő ellentáborra sem hagyta és hagyja ezt szó nélkül. Minden igyekezetük arra irányul/t, hogy a Fideszt és első számú vezetőjét, Orbán Viktort kiszorítsák a jobbszélre. Erőteljes manőverekkel igyekeztek és igyekeznek a Fidesz- és kormánypropaganda támadásait leszerelni: *démonizálva* a „vezért” és „tömegét”.

(*A kószáló szerepek játszmája*) Az ellenfél-konstruálás másik tipikus eljárása a „kószáló” szerepek játszmája – olyan szerepekről van szó, amelyeket senki nem akar magára venni, mégis könnyen ráakaszthatók az ellenfélre.

A „kószáló” szerepek olyanok, amelyekben nehéz „elismert” ellenfélnek lenni, mert inkább már „ellenség”. A politikai viták dramaturgiai funkciója viszont éppen ebből adódik: a rivális partnerek bemutatják saját erejüket és felméri a másik képességeit, ezzel pedig alternatívát kínálnak választóiknak.

A politikai szövetséges. Végül szólnom kell a kampányoló játszmák közül a politikai szövetségépítés jellegzetességeiről is. A politikai szövet-

séges ugyanis olyan szerep, amelyben a partnerek egymás *kölcsönös pozitív identifikációját* végzik el. (A politikai ellenfelek pedig egymás *negatív identifikációjában* jeleskednek.) A pozitív identifikáció címkéi lehetnek – többek között – a „(elv)társ”, a „barátság”, a „szeretet”, amelyekhez különböző szövetséges szerep(képzet)ek társulnak: a „természetes szövetséges”, az „érdekházasság”, a „népfront” stb.

A szövetségkötő önképében megjelenik az önkritikus diskurzus minimuma: aki ugyanis „mindent tud”, nem szokott szövetségest keresni. Az önkritika azonban korántsem a gyengeség jele, hanem olyan dramaturgiai elem, amely éppen a hatékony képviselőt nagyon fontos tartozéka. Adott politikai erőterben ugyanis nemcsak az „ellenfél” kemény kijelölésén múlhat nagyon sok, hanem azon is, ha a szereplők céljaik érdekében képesek szövetséget is építeni: *hódítani, csábítani, meggyőzni és agitálni*. A szövetségépítő játszmák ezért nagyon fontos dramaturgiai eszközei a politikai mező dinamikus építésének.

* * *

A Fidesz és személyesen Orbán Viktor eddigi sikere jórészt azon múlott, hogy rátalált – vagy inkább így mondanám: egymásra találtak – a „múlt” és a „jövő” között feszülő pozitív mítoszra.¹⁸ Olyan kollektív történet-építésről van szó, ami a jelen aktuális kihívásai közepette is kényes egyensúlyt teremt/ett a történeti magyar nemzeti/patrióta és az európai, keresztény univerzális értékek között – 2020 márciusáig: mert ekkor Magyarországra is lecsapott a koronavírus-világjárvány.

* * *

¹⁸ Ennek a mítosznak fontos – korántsem apologetikus, inkább távolságtartóan kritikus – tartozéka a politikai autoritás, a vezérdemokrácia és rezsímépítés politológiai-fogalmi rendszerének felépítése is, lásd ehhez Körösi 2017; Gyulai–Illés–Körösi 2020. – Az egyáltalán nem távolságtartó, hanem a nagyon is lendületesen ideologikus kurzusépítéshez lásd Békés 2019, 2020; Schmidt 2017, 2020.

Az igazán életbevágó kérdés: meddig tart a pandémia, a vészhelyzet?

Élet-halál küzdelem

A politikai sóvárgások, a reálpolitikai és machiavellista ütészé váltások közepette most azonban mégis csak az az igazán életbevágó kérdés: *meddig tart a pandémia, a vészhelyzet?* A kedélyes és posztmodern cirkuszi mutatványosok és a szenvedélyes és/vagy józanul haszonleső, netán közböcső nézőik ugyanis most egy igazi élet-halál küzdelem részesei. Nem a légtornász röpte, nem az oroszlanidomár bátorsága, nem a bohóctréfa harsánysága a siker mércéje, mert itt és most a mutatványosok és nézőik közös küzdelméről van (és lesz) szó: így és ezért a „győzelem” és persze a „vereség” sem lehet más – csak háborús fejlemény. A politika ugyanis már nem valamiféle kedélyes, Mikszáth Kálmán-osan anekdotázó „úri huncutság”, hanem a pénzhatalmi világrendszer függvénye: a nemzeti/patrióta és a globális erőközpont/ok tereiben folyó könyörtelen hatalmi küzdelem.¹⁹ A tét pedig az, hogy melyik alternatíva lesz képes az emberi élet túlélési esélyeit kontrollálni:

1. *A lokalitások korlátozott erőforrásait a humánökológiai egyensúly érdekében működtető, jobbra nemzeti és patrióta erők, akik azonban a re-akciós hagyományok jegyében a kemény önfenntartó, de autonómián alapuló munkát, a természetes és szakrális identitások megőrzését és továbbörökítését ígérhetik;*

2. *vagy a globális és nemzetek fölötti hatalmi centrum(ok) nyereségmaximalizáló tényezői, akik azonban a végsőig fokozhatják a humánökológiai szféra kiszigerelését, ám a „haladás” vonzó ígéreteivel: az egyre komfortosabb, az egyre könnye(de)bb, a folyamatos „happy” élet csábító és bődítő lehetőségeivel.²⁰*

19 Bogár 2003, 2011, 2019, 2020; Ferguson 2019; Fodor 2013; Garai 2009.

20 A további alternatívák mérlegeléséből most szándékosan kihagyom a „háború/k” opcióját; például azt is, hogy a koronavírus egy mesterségesen előállított biológiai fegyver stb. Egy következő tanulmányban tervezem ezeket az „összeesküvéselemélet”-gyanús elképzeléseket, feltételezéseket elemezni, az összefüggések pszichológiáját értelmezni, mert azt gondolom: az „összeesküvés-elméletek” diagnosztikus értékű összefüggésekre is utal(hat)nak. Mindezek elemző kibontása és értelmezése azonban egy külön tanulmányt igényel, erre itt és most nincs alkalmam.

Kampánytechnikák és pszichológiai konstansok

Amit előadásom pszichológiai eszmefuttatásában kifejtettem, az éppenséggel ebben a „háborús” készenléti állapotban és feszültségben lesz igazán fontos. Ebben a helyzetben ugyanis az nem pusztán kampánytechnikai kérdés, hogy a kampány csak marketinges és PR-os (*public relationös*) – a *spin doctorok* által kifundált – kommunikáció lesz-e, vagy pedig a pszichológiai megfontolások is szerepet kapnak? A marketinges kommunikáció ugyanis inkább hajlik a pusztai politikai (és persze üzleti) akaratképzés eszközévé válni – az emberi természet pszichológiai konstansai viszont zavar(hat)ják. A pszichológiai konstansok miatt ráadásul az ember – a választópolgár is csak ember – ösztönösen is ellenáll a sulykoló propagandának, ezért meg is tréfálhatja az őt mindenáron győzködni igyekvő politikai mutatványosokat: csak azért sem szavaz rájuk, ha egyáltalán még szavazni akar.

A pszichológiai diszkurzitás ugyanis valóban „lassítja” a meggyőzés folyamatát, de éppen ezért a kontraproduktív sulykolás csapdáját is elkerüli. Ez pedig most azért tanácsos, mert 2020 eleje óta Magyarországon is egy „különös idegennel” – a Covid-19-cel – szemben folyik a harc, a háború.

Választási esély(telenség)ek

A pandémia miatt azonban ez a hatalmi küzdelem *a civilizációs és humánökológiai rendszer visszacsatolásos mechanizmusában – ami eddig rejtve volt – most explicitté vált.* A tét ezért így néz ki:

1. Ha a pandémiát sikerül legyőzni, akkor az éppen hatalmi pozícióban lévő politikusok újraválasztásának az esélye is megnő – ha nem: akkor a bukás esélye növekszik. Például Donald Trump is valószínűleg azért (is) vesztett, mert elhamarkodott és nagyhangú ígéreteit nem sikerült tartania a vakcina, az oltás ügyében – amiről persze valószínűleg az ellenérdekelt fél a maga választástechnikai manipulációival igencsak gondoskodott.²¹

²¹ Lásd ehhez: <https://time.com/5928282/donald-trump-time-covers/> – <https://infostart.hu/kulfold/2021/02/09/osszeeskuves-trump-ellen-igy-befolyasoltak-az-amerikai-elnokvalasztast-cikk-a-time-magazinban>

2. Orbán Viktor újraválasztási esélyeit is valószínűleg inkább a pandémiás helyzet alakulása, s nem annyira az ellenzéki ilyen-olyan nekibuzdulások döntik majd el. Ha a „vírus” még 2022-ben is él és virul, akkor bizony Orbán Viktor és csapata szorult helyzetben lesz – az ellenzéke pedig azt fogja hinni (nem igazán megalapozottan), hogy győzelmi esélynövekedésük az ő „sikerük” eredménye.

Már most másról van szó.

A politikai harc (a „háború”) elsősorban a vírus, a pandémia által meghatározott helyzettől függ; a győzelem és a vereség esélye is inkább ennek, s nem annyira a politikai riválisok szokásos cirkuszi mutatványainak az eredménye lesz. A politikai aréna szereplői (politikuskok, politikuskjelöltek, választópolgárok) erőfeszítései akkor lesznek hosszú távon eredményesek, ha a pandémia valódi természetét helyesen ítélik meg, s nem pusztán az „ellenfelüket” igyekeznek legyőzni.

Társadalmi katasztrófa-vakság

A nyugati típusú polgári demokráciák politikai szereplői (politikai vezetők és választói) azonban egy sajátos *társadalmi katasztrófa-vakságban* szenvednek. Egyfelől a választási ciklusokkal felszabdalt időstrukturálás, másfelől a marketinges kampánytechnikai konfliktuskezelés szinte immunissá teszi a politika szereplőit az itt szóban forgó problémák valódi mélységének és horderejének artikulálására is – legyenek bármely oldal pártiak, kormánypártiak, ellenzékiek. Ez, például, azt jeleneti, hogy a „fenntartható fejlődés” fogalma is afféle üres politikai szlogenné vált – esetleg környezetvédelmi, netán „zöld” politikai megfontolásokat is mérlegelnek –, de valójában a „probléma” mélyén lévő igazi konfliktust nagyon is elfojtják. A politikusok azért, mert ők a „következő” választást is szeretnék megnyerni. Kampánytechnikai forgatókönyvekben ugyan dúsán tenyésznek a negatív kampány démonikus sugallatai és látomásai – a „másikról”. A saját üzenet azonban, ezt jól tudják, nem lehet „negatív”

– a *happys* kommunikációs lendület lehet csak a nyerő: az apokaliptikus víziók viszont „rémálmok”.

A választópolgárok pedig azért partnerek ebben a politikai játszmaiban, mert alapvetően ők is csak az éppen soron lévő választáskor szeretnének „győzni”. A „józan többség” egyébként is *mindenféle bizonytalanságot minimalizálni szeret(ne)*. Ez ugyan nagyon is érthető és rendjén is lenne, ám éppen a „különös idegen” miatt most nem lesz igazán nyerő opció. Ennek a csapdának a kikerülése lesz a valódi tétje a választásnak – de nem csak Magyarországon.

A „régí kerékvágásba” visszatérni azonban nagy valószínűséggel már sehol sem lesz lehetséges. Ha tehát nincs – nem lesz – megfelelő diagnózis a civilizációs/kulturális és humánökológiai vész- és véghelyzetről, akkor a valódi kibontakozás, a gyógyítás, a terápia sem fog sikerülni.

Irodalom

- Barlai Róbert é. n.: Egyéni hatékonyság. In Rudas János (szerk.): *Önismereti csoportok*. Budapest, Animula, 26–34.
- Békés Márton 2019: *Fordul a szél*. Budapest, KKETTK Közalapítvány.
- Békés Márton 2020: *Kulturális hadviselés. A kulturális hatalom elmélete és gyakorlata*. Budapest, KKETTK Közalapítvány.
- Bodor Péter (szerk.) 2015: *Emlékezés, identitás, diszkurzus*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Debreczeni József 2017: *Az Orbán-rezsim 2010–20??* Miskolc, De.hukönyv.
- Ferguson, Niall 2019: *A pénz felemelkedése. A világ pénzügyi történelme*. Budapest, Scholar Kiadó.
- Fodor László 2013: *Gazdaságpszichológia*. Budapest, Noran Libro.
- Garai László 2009: *Globális rendszerváltás? Gazdaságpszichológiai megfontolások a válságról*. Budapest, Népszabadság Könyvek.
- Goffman, Erving 2015: *Az én bemutatása a mindennapi életben*. Thalassa Alapítvány, Pólya Kiadó, Budapest.
- György Zsombor 2020: Orbán hibázott, majd atyuskaként próbálta menteni a menthetőt. *Magyar Hang*, március 14. – <https://magyarhang.org/publicisztika/2020/03/14/orban-hibazott-majd-atyuskakent-probalta-menteni-a-menthetot/>
- Gyulai Attila – Illés Gábor – Körösnéyi András 2020: *Az Orbán-rezsim. A plebisciter vezéremokrácia elmélete és gyakorlata*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Houghton, David Patrick 2009: *Political Psychology. Situations, Individuals, and Cases*. New York – London, Routledge, https://tsu.ge/data/file_db/faculty_psychology/Political_Psychology.pdf
- Johnson, David B. 1999: *A közösségi döntések elmélete*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Kondor Katalin 2020: Egy üzenet margójára. *Magyar Hírlap*, március 18. – <https://www.magyar-hirlap.hu/velemeney/20200318-egy-uzenet-margojara>

- Körösényi András 2017: Weber és az Orbán-rezsim: Plebiszciter vezérdemokrácia Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 4: 7–28. http://www.poltudszemle.hu/szamok/2017_4szam/korosenyi.pdf
- Lányi Gusztáv 1996: Választás, kampány és politikai pszichológia. *Valóság*, 1996, 7: 1–34.
- Lányi Gusztáv 1997: A politikatudomány diszkurzív fordulata – pszichológia nélkül? *Politikatudományi Szemle*, 3: 113–121.
- Lányi Gusztáv 1999a: Politikai arculat és kommunikáció. Politikai mentálhigiéniai diagnózis(kísérlet). *Pszichoterápia*, 5: 319–330.
- Lányi Gusztáv 1999b: Politikai kommunikáció, test(nyelv) és szimbólumok. Politikai pszichológiai elemzés(kísérlet). *Valóság*, 7: 30–57.
- Lányi Gusztáv 1999c: Szomatikus lélek és politikai kommunikáció. In Sárközy Erika (szerk.): *Rendszerváltás és kommunikáció*. Budapest, Osiris Kiadó – Erasmus Közéleti Kommunikációs Intézet, 152–189.
- Lányi Gusztáv 2000: A politikai magatartás dramaturgiája. Az etnometodológia mint politikai pszichológia. In Szabó Márton (szerk.): *Beszélő politika. A diszkurzív politikatudomány teoretikus környezete*. Budapest, József Műhely Kiadó, 185–221.
- Lányi Gusztáv 2002a: (H)arcok. Kampánypsichológiai megfontolások. *Valóság*, 2: 16–23.
- Lányi Gusztáv 2002b: Kampányjátzmák. A 2002-es magyar országgyűlési választások néhány politikai pszichológiai tanulsága. *Politikatudományi Szemle*, 1–2: 51–71.
- Lányi Gusztáv (szerk.) 2005: *Politikai pszichológia – politikai magatartásvizsgálatok. A politikai pszichológia szemléleti sajátosságairól. Vitakötet*. (Vitapartnerek: A. Gergely András, Buda Béla, Csizmadia Ervin, Garai László, Gyáni Gábor, Kiss Endre, Kiss Paszkál, Münnich Iván, Pataki Ferenc, Pléh Csaba, Szabó Ildikó, Szabó Márton, Zsolt Péter). Budapest, József Műhely Kiadó.
- Lányi Gusztáv (szerk.) 2006: *Politika pszichológiai tükrében. Magyarország: 1990–2005*. Budapest, József Műhely Kiadó. Kiváló tanítványaim tanulmányai: Pintér Róbert: Bokros Lajos: ... (67–110.), Balogh Gábor: *Politikai blöff* (155–179.), Kovács Melinda: Titkok és játzmák (180–204.)
- Lípszet, Seymour M. 1995: *Homo politicus*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Mills-Bricknell, Sara-Anne 2020: *The use of psychology in campaign design*. <https://www.see-media.co.uk/2020/04/17/the-use-of-psychology-in-campaign-design/>
- Mutz, Diana C. 2013: Political Psychology and Choice. In Goodin, R. E. (ed.): *The Oxford Handbook of Political Science*. Oxford University Press.
- Newman, B. I. 1999: *Politikai marketing*. Budapest, Bagolyvár Könyvkiadó.
- Newman, B. I. 2000: *A politika tömegmarketingje*. Budapest, Bagolyvár Könyvkiadó.
- Nyíri Kristóf 1999a: Identitáskérdések az elektronikus hálózottság korában. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1: 19–23.
- Nyíri Kristóf 1999b: Az írásbeliségről és néhány új médiumról. In Békés István – Horányi Özséb (szerk.): *Társadalmi kommunikáció*. Budapest, Osiris Kiadó, 117–128.
- Peterson, David A. M. 2014: Uncertainty and Campaigns. The Psychological Mechanism Behind Campaign-Induced Priming. *American Political Research* – <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/1532673X14535075>
- Rudas János 1990: *Delfi örökösei*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Suler, J. é. n.: *The Psychology of Cyberspace*. www.rider.edu/users/suler/psycybe/psycyber.html
- Pléh Csaba 2011: A webvilág kognitív következményei, avagy fényesít vagy butít-e az internet. – A lélek a web világában. *Korunk*, 8: 193–225.
- Pléh Csaba 2015: *A tanulás és a gondolkodás keretei. A népi pszichológiától a gépi pszichológiáig*. Budapest, Typotex Kiadó.

Schmidt Mária 2017: *Nyelv és szabadság*. Budapest, KKETTK Közalapítvány.

Schmidt Mária 2020: *Országból hazát*. Budapest, KKETTK Közalapítvány.

Szabó Márton (szerk.) 2000: *Beszélő politika. A diszkurzív politikatudomány teoretikus környezete*. Budapest, Jósöveg Műhely kiadó.

Szabó Márton 2005: Pszichológia, politológia, kommunikáció. In Lányi Gusztáv (szerk.): I. m. 253–265.

Szabó Márton 2016: *Diszkurzív politikatudomány*. Budapest, Osiris Kiadó.

KISS MÁRTON

A Rákóczi-kultusz alakulásának száz éve (1920–2019)

Absztrakt

II. Rákóczi Ferenc (1676–1735) személye a magyarság identitásának részét képezte már a 18–19. századtól kezdve. Az idő előrehaladtával és a politikai átalakulásoknak köszönhetően az emigrációba vonuló Rákóczi és társai a 20. században magyar földre térhettek vissza. Az első világháború után nyughelye (Kassa) ismét a magyar határon túlra került, emlékezete azonban követendő példaként maradt a magyarok előtt. A 20. században több ünnepet tartottak Rákóczi emlékére, legtöbbször születésének és halálának évfordulóján. Nagyobb eseménynek tartathatjuk az 1935-ös és az 1976-os emlékűnnepet, ahol az adott kor politikai rendszere igyekezett a saját javára fordítani Rákóczi képét és emlékét. 1990 után Rákóczi identításban betöltött szerepe nem csökkent, azonban a korábbiakban tapasztalható emelkedettséget csak ritkán érthette el. Az új évezred emlékűnnepein érződött a politikai átalakulások terhe, így ezek többsége kisebb társadalmi szervezetek közreműködésével valósulhatott meg. A 2010-es években újabb lendületet kapott a Rákóczira való emlékezés politikai alakítása, így először emléknapot, majd emlékét is tartottak tiszteletére.

Bevezetés

II. Rákóczi Ferenc (1676–1735) élete sokáig témát adott a közvéleménynek és a történészeknek egyaránt. Családjának és életének története többet megihletett, majd ez a nemzeti emlékezet részévé vált. Ezt követően, a 19. század második felében komoly törekvések indultak annak érdekében, hogy hamvait ismét visszahozzák Magyarországra, ami végül 1906-ban meg is valósult. Rákóczi kultusza az idők folyamán állandóan bővült, még a 20. században is komoly változásokon esett át a háromszáz évvel ezelőtt élt emigráns fejedelem képe.

Írásomban a Rákóczi személye körül kialakult kultuszról és annak emlékezetéről kívánok szólni több emlékűnnepség összehasonlításával. A hat különböző megemlékezésről elmondható, hogy közülük többet előre megterveztek, míg másokat figyelem hiányában csak szerény keretek között tartottak meg. Az emlékűnnepségek bemutatását elsősorban a ko-

rabeli sajtó bevonásával végeztem, melynek segítségével könnyedén végigkövethetőek a vizsgált korszakban megtartott rendezvények.

A különböző képek fogságában

Baráth Tibor a korszak tudományos életének egyik legfőbb szócsövében, a *Napkelet*ben jelentetett meg egy elemzést 1935-ben a kor közvéleményében létező Rákóczi-képekről. Fontos vélemény, miszerint a korszak megemlékezései hozzájárulhatnak ahhoz, hogy megrajzolhassuk egy történelmi szereplő portréját. Baráth elemzésében négy különböző és egy időben létező, de mégis egy személyben létező képről beszél, ami a fejlődés jeleit is mutatja.

Az első képet Baráth röviden csak „régii Rákóczi-képnek” nevezi, utalva annak 19. századi gyökereire. A korszakban talán ez a legismertebb és legelterjedtebb annak ellenére, hogy voltaképpen csak egy politikai párt (vagy irányzat) érdekeit szolgálta. Véleménye szerint ennek főbb képviselői Thaly Kálmán, Ravasz László és Kornis Gyula voltak, akik tovább tartották fenn e képet.¹

A második kép jól illeszkedik a korszakban felmerülő politikai kérdésekre adott válaszok közé. Eszerint Rákóczit mint a „teljes nemzeti gondolat szimbólumát” tartotta számon, aki példájával és szenvedéseivel az egész magyarságot képviseli. Jól látható, hogy ennek az eszméje különös figyelmet kapott az 1918 utáni események (forradalmak, békekötés) hatása alatt, ahol a veszteségélmény és a különbségek ellenére a kormányzat igyekezett megteremteni az egységet a lakosok között. A kezdeti veszteségélményt fokozatosan váltotta fel az eszményi (gondolati) átgondolás igénye, így például Rákócziban látták megtestesülni az egész magyarságot. A fejedelem sorsa – küzdelem a szabadságért, a függetlenségért, a hazáért, majd a nélkülözés és a száműzetés vállalása – összeforr a magyarság korabeli helyzetével.²

¹ Baráth 1935, 446–447.

² Baráth 1935, 447–449.

A harmadik kép Rákóczi európai jelentőségével foglalkozik, ami Baráth szerint meglehetősen elhanyagolt volt. A szerző szerint e képet kitűnően lehetett volna arra használni, hogy erősítsék a „Duna-völgyi népek gondviselő vezér” mivoltát. E gondolat kísérteties hasonlóságot mutat Kossuth Lajos tervezetével, ahol Magyarországot a dunai népek konföderációjának élére szánta.³

A negyedik kép Baráth szerint Rákóczit szent embernek ábrázolta, ami már a második képben részben megjelent. Eszerint a fejedelem – magára vállalva a magyarság sorsát – önként vonult száműzetésbe, hogy elviselje a fájdalokat. Ilyen értelemben Rákóczi az „életét” adta a magyarok szabadságáért – így emlékét is ápolni kell. A kép legfőbb támogatója és alakítója Zolnai Béla volt, aki számos munkában foglalkozott Rákóczival. Baráth szerint ez az értelmezés azért jelent gondot, mert kizárólagosságra törekszik – így szembemegy azokkal a képekkel, amelyek az egységet és egyenjogúságot hirdetik.⁴

Baráth véleménye szerint a fenti négyrétű ábrázolás együtt adja ki II. Rákóczi Ferenc komplex képét, így szintisztán különválasztani nem érdemes és nem is lehetséges. Nem tudhatta a szerző, hogy a fenti értelmezés néhány évvel később további képekkel egészül majd ki, ez a folyamat pedig mind a mai napig folytatódott.

A Wittman Tibor által jegyzett írásból kiderül az 1950-es történelemszemlélete, illetve annak kapcsolódása az adott kor világához. A különböző hősök kijelölése mellett nagy figyelmet fordított Rákóczi helyére és szerepére ebben a folyamatban. A hozzá köthető hagyományok valójában a szabadságszeretet és a függetlenség hagyományai is egyben, természetesen a „népi hagyományokkal” együtt. Jól látható, hogy a korábban bemutatott „négy részre osztott” Rákóczi újabb szerepekkel teljesedett ki. A történeti fejezetből láthattuk, hogy a küzdelmeket egyszerre két irányból szervezték: az országon kívül Rákóczi és Bercsényi, az országon belül pedig Esze Tamás. A szocialista történelemszemlélet szerint utóbbi megegyezik „a nép” szervezkedésével és annak függetlenségi vágyával, amit Rákóczi kívánt győzelemre vinni. Wittman írásában kritika alá vonta a „korábbi korszakok” Rákóczi-képét. Álláspontja szerint a 19. század

³ Baráth 1935, 449–450.

⁴ Baráth 1935, 451.

második felében uralkodó „nacionalista” történetírás sok esetben valótlanosságokat állított a korszakról, és idealizálta az eseményeket. Különösen igaz volt ez a „nép” történetének kihagyására, amivel például Thaly Kálmán nem foglalkozott. Ugyanakkor Márki Sándor nagyszabású életrajza mégis nagyobb eszmei értékkel bírt nála, mint a két világháború közötti korszak termékei. A vádak meglepőek lehetnek: a korszak alkotóit nem történelemhamisítással vádolta, hanem azzal, hogy a „kurucosság” a faji ideológia szintjére húzták le, bizonyos turanizmussal és protestáns mellékízzel (!) együtt.⁵ A szerző elismeri, hogy Szekfű munkája ugyan igényes volt, azonban szántszándékkal elszakította Rákóczit a nemzettől, a „nyugati embert a néptől”.⁶

A szövegrészletből megfigyelhetjük, hogy ez pontosan hol illeszkedik az eddig létező Rákóczi-képekhez. A két világháború között leírt négyes felosztás – amit a korábbiakban már láthattuk – logikai értelemben Rákóczi személyiségének különböző tulajdonságait emeli ki. Ennek második képe („teljes nemzeti gondolat szimbóluma”) nagyrészt támaszkodott Rákóczi azon tevékenységére, amit a függetlenségért és szabadságért vívott. Érdekesség, hogy Baráth Tibor ezt a képet nevezte a két világháború közötti Rákóczi-értelmezések egyik legmarkánsabbikának, ami a korszak Rákóczi-kurzusát legjobban reprezentálja. Bármennyire is kritizálta a korábbi korok értelmezéseit, Wittman érveiben a két világháború közötti időszak Rákóczi-képét használta fel az „új ideológia” szolgálatában is.

A felmerülő képek közül kettőt markánsan elítéltek, mégpedig Rákóczi európaiságát, valamint a „szent ember” téziséét. A korszak ideológiájának ismeretében ez nyilván nem meglepő, mivel az európaiság ilyen kontextusban mindig is fosztóképző volt, így Rákóczinak le kellett vedlenie európai – pontosabban fogalmazva nyugat-európai – mivoltát. Ehelyett azonban rögtön alternatívát is próbáltak keresni a korszakban, ahogyan az, ha nem is azonnal, de kiderül Wittman írásából. Ilyen volt például a környékbeli országok népeivel való barátságos viszony és utóbbiak részvétele a küzdelmekben. A szlovákok és románok részvétele a 20. századi kényszerű kibékülés („baráti országokká” válás) hatására új értelmezést nyert, mivel az új megközelítés szerint mindannyian a német nyomásnak

⁵ Wittman 1951, 33.

⁶ Wittman 1951, 33.

kívántak közösen ellenállni.⁷ A diplomáciai viszonyok esetében ekkor jelent meg a Rákóczi Ferenc és Nagy Péter között kialakult diplomáciai kapcsolatok vizsgálata, különösen az 1707-es varsói szerződés esetében.⁸ Ezen a téren pedig kimondják, hogy az ország déli részein élő szerbekkel csakis Nagy Péter veheti fel a kapcsolatot – egyértelműnek látszik az 1945 (1948) utáni szovjet–jugoszláv viszonyra való utalás.⁹ A „szent ember” tézise természetéből fakadóan nem fért bele az antiklerikális attitűddel bíró szocialista érvelésbe, így ez még gyorsabban eltűnt az elemzésekből.

Az 1926-os ünnepség

Az első emlékünnepségre a fejedelem születésének 250. évfordulója alkalmából került sor. Ahogyan azt Liber Endre – budapesti alpolgármester – megfogalmazta a székesfőváros közgyűlésén: Magyarország elfelejtette a fejedelmet! Való igaz, hogy a dátum láttán legtöbbször a négyszáz évvel korábbi mohácsi csatára (1526) asszociáltak, illetve az országos ünnepségen elhangzott beszédre, amit Horthy Miklós tartott. Ilyen körülmények között nem is meglepő, hogy az ünnepségre nem a teljes állami adminisztráció készült, hanem a budapesti városi közgyűlés rendezte azt meg. Az „országos” ülést Budapesten a Vigadóhoz szervezték meg, ahová várták a vidéki városok és megyék képviselőit is. A megemlékezés nemcsak Budapesten, hanem más városokban is zajlott. A kormányzat ezenkívül mozgósította az iskolákat, hogy ők is vegyenek részt a fejedelemre való emlékezésben. Ennek keretében az iskolai rendezvényeken a fejedelem életét bemutató jeleneteket adtak elő (versekkel és dalokkal). Ezekben – és az egyházi fenntartású intézményekben is – istentiszteletet tartottak a fejedelem emlékére, ezzel is erősítve az esemény szakrális voltát. Ugyanez volt a helyzet az egyházi iskolákban is, amelyeket előljáróikon keresztül szólítottak fel a részvételre. Számos helyi példa jól mutatja, hogy ponto-

⁷ Erre példa: Rákosi [é. n.]

⁸ Márki 1913.

⁹ Különösen igaz ez a szövegbeli utalások esetében. „Nem volt akkor egy olyan nemzetközi erő, mint ma a Szovjetunió, mely kész a magyar nép szabadságát minden eszközzel támogatni, és amelyre a magyar nép minden pillanatban számíthat.” Wittman 1951, 31.

san milyen volt az ilyen rendezvények lefolyása. Pécssett például öt különböző felekezetű iskola tartott ünnepséget, mindegyik a fejedelemre emlékezve.¹⁰

A központi ünnepségen a prominens személyek között nem találjuk ott a politikai elitet, aminek okát a fenti „kettős emlékezés” is indokolhatta. A nyitóbeszéd után a megemlékezés fő eseménye Ballagi Aladár történész beszéde volt, ami megosztotta a rendezvényről tudósítókat. Megszólalásában Ballagi kiemelte, hogy Rákóczi Ferenc mindig is a magyar szabadság mellett állt, ezért vállalta a harcot és – annak elbukása után – a száműzetést is. Elődei között találhatjuk Wesselényi Miklóst, aki a 17. század második felében vezetett felkelést a Habsburgok ellen. A tudósításokból tudjuk, hogy a beszéd ezen részét már a közönség sem hagyta szó nélkül, ugyanis a páholyokban két Habsburg-sarj is helyet foglalt. A hagyományosan „királypárti” – vagyis Habsburg-barátnak mondható – lapokban kiemelték, hogy Ballagi beszéde nemhogy segítette volna a gyógyulást, hanem inkább növelte az ellentéteket. A tudósítások szerint az ellenség immáron nem Bécsben volt, hanem Belgrádban, Pozsonyban és Prágában, illetve ott, ahol románok fosztogatták a magyarok értékeit. A *Népszava* viszont kiemelte, hogy Ballagi beszédének ezen része különösen fontos, mivel a magyar nép több száz éves Habsburg-elnyomást szenvedett el, hogy azután független lehessen. Az érvelésnél meg lehet figyelni, hogy a Habsburgok értékelése különösen összefonódott a korszak Rákóczi-képével, vagyis aki ebben megnyilvánult, az foglalkozott az uralkodóház érdemeivel is. A megemlékezésről elmondható, hogy összességében beváltotta a hozzá fűzött reményeket – a megkészt ünnepelés nem hozta meg az áttörést, ellenben erőteljesen utalt a magyar történelmi tapasztalatok kérdésére.¹¹

¹⁰ Pécsi Napló, 1926a, 9; 1926b, 6.

¹¹ Magyarország 1926.

Az 1935-ös Rákóczi-ünnepség

A két világháború közötti időszak legnagyobb szabású Rákóczi-ünnepére az 1935-ös évben került sor, amikor a fejedelem halálának 200. évfordulóját ünnepelték. A szakirodalom a legtöbb esetben érthető módon erre utal, amikor nagy megemlékezésről beszél. Ennek során szinte az egész magyar politikai, civil (egyesületi) és tudományos élet megmozdult, hogy a fejedelemnek méltó emléket állítson. A legfőbb ünnepség ismét Budapesten volt, ahol felekezetenként tartottak istentiszteleteket, így például a Szent István-bazilikában maga Serédi Jusztinián celebrálta a szentmisét, amelyen a kormányzó, Horthy Miklós is részt vett. A *Képes Pesti Hírlap* fotóriportot közölt az eseményről, ahol megtalálhatjuk a budapesti küldöttség képét, rajta az 1926-ban már szerepet vállaló Liber Endre alpolgármestert.¹²

A Rákóczi emlékére rendezett ünnepség azonban mégsem lehetett teljes, ugyanis nem készült el az a szobor, amelyik méltó lett volna a fejedelemhez. Bár a gyűjtést már korábban, az 1926-os ünnepség után megkezdték, végleges formáját csak 1937-ben nyerhette el. A kiállításának helye is beszédes és jelentős: a Parlament elé, a Kossuth térre helyezték el a szobrot. Ezáltal Rákóczi lovas szobra része lett a történelmi eseményeknek, ahogyan az közel másfél évtizeddel később is láthatóvá vált.

A tudományos élet is komoly részt vállalt a fejedelemre való megemlékezésből. 1935. május 19-én ünnepi közgyűlést rendeztek a Magyar Tudományos Akadémián, amelyen Berzeviczy Albert – az MTA elnöke – tartotta a nyitóbeszédet. Ebben kiemelte, hogy a tudományos intézményrendszer nagymértékben kivette a részét az emlékeztetésből eddig is, elég csak itt Thaly Kálmánra gondolni, vagy azokra a forráspublikációkra, amelyeket a történettudományi osztály eddig kiadott. Berzeviczy beszédében kitért a fejedelem életútjára, illetve szerepére a magyar közgondolkodásban. Véleménye szerint Rákóczit a hazaszeretet, a nemzeti erények birtoklása és áldozatkészsége tette eszményivé a magyarok számára. Kiemelte, hogy Rákóczi harca az 1848–49-es küzdelmek előképe volt, és az 1867-es kiegyezés csakis azért volt jobb a szatmári békénél (1711), mert

¹² Képes Pesti Hírlap 1935.

a nemzet a harcok után 18 évig szenvedett.¹³ A szöveg végén utalt Rákóczi hamvainak visszakerülésére, valamint azok ismételt elszakadására mint a nemzet újabb tragédiájára.¹⁴

A rendezvényen előadásban emlékezett meg a fejedelem életéről Angyal Dávid, az MTA rendes tagja. Ő már korábban is foglalkozott Rákóczi életével tudományos pályafutása során, főként az emigráció időszakával. Angyal öt fejezetben követte végig a fejedelem életét, kezdve az ifjúságától a harcokon át a bujdosásig. Véleménye szerint Rákóczi volt a magyar szabadság őrzője, mivel megmentette a magyar alkotmányt – és ezzel együtt a nemzetet. Emléke – még ha sírhelye a nagy küzdelmek ellenére ismételen külföldnek minősült is – erőt adott az elcsüggedt magyarság számára, ahogyan tette azt 1848-ban és 1935-ben is. Megjelenik egy érdekes hasonlat is, amiben Rákóczit a spanyolok El Cid Campeadorához hasonlítja, aki a küzdelem metaforájaként értelmezhető ebben a kontextusban.¹⁵

A *Magyar Szemlé*ben 1935 áprilisában jelent meg egy írás Markó Árpád tollából, aki újtó szándékkal lépett fel a Rákócziról való gondolkodásban. Leszögezi, hogy a fejedelem élete tipikusan magyar sorsnak tekinthető, lelkierője pedig még ennél is távolabb mutat. A kutató hadtörténész kiemeli nem csupán a Rákóczi leveleiből elénk táruló személyiséget, hanem felvázolja a szabadságharc katonai eseményeit is. Emellett Markó felhívja a figyelmet a Rákóczihoz köthető történeti kép egyoldalúságára, amit az „egyoldalú politikai történetírás” népszerűsítő hatása okozott. A külsőségeket – főként Mányoki Ádám portréját – nézegetők igényeinek megfeleltek azok a hazafias ünnepek, ahol kuruc nótákat szavaltak és tárogatókat hallgattak. Ki is kel azok ellen, akik csak a romantikus Rákóczit kívánják ünnepelni – ebben az időben (1935) nem a párduckacagányos, külsőségeket kereső emlékezetre van szükség, hanem a belső rezdüléseket is feldehítő érzetekre.¹⁶

Wellmann Imre szintén ebben a számban adta közre gondolatait a Rákóczi-év történettudományi értelmezéséről. Véleménye szerint egy adott társadalmi csoport hősképzési metódusa teljesen természetes folyamat,

13 Berzeviczy 1935, 264.

14 Angyal 1935, 265.

15 Angyal 1935, 298–299.

16 Markó 1935, 305–311.

ami egy idő után egy történelmi személyt egy-egy eszme képviselőjeként tart számon. Erre példa maga Rákóczi Ferenc is, akinek kultuszát először Thaly Kálmán kezdte el építeni a 19. század második felében. Ugyanakkor az „egysíkú”, csak a tökéletességet kereső kép sosem lehetett teljes, ezért szükséges az alapos történelmi megismerés is – mégpedig forrásokon keresztül. Thaly ugyanakkor ebben is élen járt, így munkásságára még 1935-ben is támaszkodhattak a kutatók. A sorozatban ekkor kezdték meg az *Archivum Rákóczianum* újabb köteteinek szerkesztését Lukinich Imre vezetésével, ami Rákóczi felségárulási perének anyagait adta közre. Rákóczi az egész magyarságot testesíti meg, megtalálható benne az ország tiszai és dunai vére, a történelmi erő – ami előrébb viszi a dolgokat.¹⁷

A tudományos élet egyik legnagyobb vállalkozása a Rákóczi Ferenc életének szentelt emlékkönyv volt 1935-ben. A kétkötetes munkában a korszak több fontos szakértője is megnyilvánult – történészek, irodalom- és teológusok –, erősítve a Rákócziról kialakult képeket.

A sajtóban több cikk is megjelent az 1935. április 8-i megemlékezésekről. Ezek többsége tudósításnak tekinthető, vagyis többnyire leírásokat tartalmaztak az országos vagy helyi megemlékezésekről. Ahogyan azt a korábbiakban már láthattuk, a központi megemlékezés Budapesten zajlott, így a cikkek ennek menetéről számoltak be. A *Kis Újság* tudósítója írásában részletesen bemutatta a dicső emlékü Rákóczi ünnepségét. A résztvevők között megtalálhatjuk Horthy Miklós kormányzót és Gömbös Gyulát, Magyarország miniszterelnökét is.¹⁸

Ebből az alkalomból a város főpolgármestere, Sipőcz Jenő felszólította a helyi társadalmi szervezeteket, hogy vegyék ki részüket az ünneplésből, amit azok meg is tettek. Az ilyen eseményeket rendezők között megtalálhatjuk a Turáni Társaságot, a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségét (MANSz), az Actio Catholicát, az Országos Rákóczi Szövetség Tárogatós Zenekarát és a NyUKOSz-t, ahol a katonák tartottak beszédet. Az Ereklés Országzászló Nagybizottság az Országzászló és az Irredenta-szobor előtt Rákóczi-ünnepségeket szervezett, ahol főként versekkel hajtottak fejet a fejedelem emléke előtt. Helyi szintű megemlékezésnek tekinthető még a Buda-alsóvárosi Egyesület Rákóczi-emlékünnepe, valamint

¹⁷ Wellmann 1935, 312–313.

¹⁸ Képes Pesti Hírlap 1935.

a kispesti MOVE Ráskai Lea leánycsapatának ünnepe is, ahol daljátékok és szavalások ékesítették e napot.¹⁹

Vidéken több helyen tartottak ilyen vagy ehhez hasonló megemlékezéseket. Idetartozott például Abony, Békéscsaba, Cegléd, Dombóvár, Nagykőrös és Székesfehérvár. Szegeden két különböző ünnepe is tartottak, így a helyi Rákóczi Egyesület és a Dugonics Társaság is megemlékezett a fejedelemről.²⁰

Hóman Bálint iskolai szünetet rendelt el április 8-ára (hétfőre), hogy a fejedelem emlékét méltón meg tudják ünnepelni a diákok. Itt is megjelent az istentisztelet mint a megemlékezés fontos forrása. Az ifjúság számára külön emlékezeti gyűlést és tábortüzet készítettek elő a cserkészek, akik a fővárosban és vidéken egyaránt szerveztek ilyen rendezvényeket. Erre volt példa a Német utcai polgári fiúiskola „132. sz. Csilléry” cserkész- és öregcsapata által tartott Rákóczi-ünnepség is.²¹

Hasonló megemlékezéseket tartottak a nagy fejedelemről a határon túli („elszakított”) vármegyékben is. Különösen a Csehszlovákiához tartozó Borsinál – a fejedelem szülőhelyénél – emeltek szót az ellen, hogy a trianoni határok károkat okoztak az országnak.²² Külföldön is rendeztek megemlékezéseket a fejedelem emlékére, így bujdosásának utolsó helyszínein, Rodostóban és Isztambulban gyászmisét rendeztek.²³

Rákóczi emlékezete 1938-ban

Az 1938. november 2-án Bécsben meghozott ítélet (1. bécsi döntés) szerint Magyarország visszakapta Kassát, Ungvárt, Munkácsot és annak környékét, ugyanakkor számos, korábban az országhoz tartozó terület Szlovákiánál maradt. Az előzetes tárgyalások a magyar és csehszlovák fél között nem jártak sikerrel, ezért a helyzetet végül német döntőbíráskodás rendezte ebben a formában. A döntéssel végül közel 12 ezer négyzetkilométer

¹⁹ Pesti Hírlap 1935a, b; Nemzeti Újság 1935a, b.

²⁰ Budapesti Hírlap 1935.

²¹ Pesti Hírlap 1935b.

²² Kis Újság 1935.

²³ Kis Újság 1935.

teres területet csatoltak vissza az országhoz több mint másfél millió lakossal, amivel gyakorlatilag az egész ország egyetértett, és örömét fejezte ki a döntéssel kapcsolatban.²⁴

A visszacsatolt területekre való bevonulás során felhasználták Rákóczi emlékét mint legitimáló tényezőt. A magyar történelem szereplőjének ilyenfajta felidézése a propagandisztikus célok mellett a terület szimbolikus visszafoglalását is célozhatta, vagyis a terület feletti uralom „visszaszerzését”. A korabeli vélekedések szerint ezek a területek (például Kassa) csak ideiglenesen kerültek távol a magyar hazától, így az 1938-as események helyreállították a korábbi állapotokat. Ilyenek voltak például azok a képeslapok, amelyeken Horthy és Rákóczi egyszerre szerepeltek. Ilyen volt az a képeslap is, amely II. Rákóczi Ferenchez köthető: egy lovas portré mellett láthatjuk a dóm mellett található emléktáblát, valamint Rákóczi sírját. A kép bal oldalán látható az ország kormányzója, Horthy Miklós, aki Rákóczihoz hasonlóan fehér lovon ülve jobbra néz. A szimbolikus összehasonlítás mintegy erősíteni kívánta a terület (Kassa) feletti hatalom jogosságát, egyben pedig legitimációt is ad visszاسzerzéséhez.²⁵

Hasonló kép volt „A felszabadulás emlékére” készült festmény is. Ennek két oldalán magyar katonákat láthatunk (kuruc katonát zászlóval a bal oldalon; honvédet zászlóval a jobbon), a képen magyar zászló alatt vonuló katonasággal. Közelebbről nézve a képet, látható Kassa látképe a bal oldalon, valamint egy hegytetőn álló vár. A festmény középpontjában Horthy Miklós található, aki mögött a felhők közül – szinte angyali módon – tűnik fel II. Rákóczi Ferenc alakja lovas katonái társaságában.²⁶ A harmadik kép a ruszinoknak szóló plakát volt, „Szabadságot ruszin testvéreinknek” felirattal. Az előtérben látható családot egy magyar katoná vigyázza, a háttérben pedig – a nap helyén – láthatjuk II. Rákóczi Ferencet.²⁷

A Kassára való 1938. november 11-i bevonulást és Rákóczi emléket természetesen a filmhíradó is megörökítette. A katonai felvonulás során felidéztek a fejedelem emlékét, aki kétszáz évvel korábban hasonló körülmények között látogatta meg a várost. Ezzel nemcsak

24 Romsics 2010, 246.

25 Képeslap Kassáról [é. n.]

26 Babucs 2019, 235.

27 Babucs 2019, 273.

a magyar állam bővült, hanem Rákóczi sírhelye is újból magyar földre került. A közvetítésben láthatjuk Horthy beszédét magyar és szlovák nyelven, amelyet a közönség ovációval fogadott.²⁸ Az eseményre pedig egy szimbolikus versenyt is rendeztek, aminek keretében Budapestről és Pécsről indultak stafétafutók a fejedelem sírjához Kassára.²⁹

Az 1953-as Rákóczi-ünnepség

Az 1950-es években a magyar kommunista párt hatalomátvételével komoly szerepet szántak a történelemnek és az emlékezetnek. Erre tipikus példának tekinthetők az 1948-as (az 1848-as forradalom és szabadságharc centenáriuma) és az 1953-as (a Rákóczi-szabadságharc kirobbanásának 250. évfordulója) megemlékezések. A személyi kultusz építésének jegyében megindult a hős népbiztos életét dicsőítő történetek és költemények megéneklése. Az első ilyen a salgótarjáni Rákóczi-fa átkeresztelése volt Rákosi-fává 1952-ben.³⁰

1953-ban a belpolitikai változások mellett a politikai rendszer számára fontos volt a Rákóczi-ünnepségek megszervezése is. A szakmai közösségek közül kiemelkedőnek mondható a levéltárosok munkássága ebből az időszakból. A munkaverseny mellett kiemelték a Rákóczi-iratanyag feldolgozásának kérdéseit, mivel annak jelentős része az eredeti közegéből kiragadott volt, így értelmezhetősége korlátozott volt. Az elvégzett munka – állagmegóvás, rendezés és iratcsoportok létrehozása – jelentette az alapjait a mai is működő levéltári rendszernek.³¹

Az Országos Levéltárban tartott Rákóczi-emlékkiállításról szóló beszámolókból kitűnik, hogy a magyar történelem bemutatása során a levéltárosi közeg fontosnak tartotta a korábbi ünnepségek (1935) hibáit kijavítani. A levéltárosok az új kiállításon törekedtek az aktuális történetfilozófiai szemlélet megerősítésére, valamint a korszakról egy teljesebb kép kialakítására a kikutatott és/vagy kölcsönkapott iratok segítségével.

28 A Felvidéki területek visszacsatolása: Horthy Miklós Kassán [é. n.].

29 A Rákóczi sírjához Budapestről és Pécsről befutó atléták Kassán [é. n.].

30 Kiss [é. n.]

31 Maksay 1953, 92–97.

A beszámolóból látszik a szakmai közeg kritikus volta, amely a nagyszámú látogató ellenére sem elégedett meg az eredménnyel, hanem szakmai javaslatokkal állt elő a jövőre nézve.³²

A Rákóczi-szabadságharcral összefüggő megemlékezések több területen és szinten zajlottak, legtöbbször egy időben. Az országhatáron belüli megemlékezések közül ki kell emelnünk a budapesti rendezvényeket, illetve a vidéki ünnepeket.

Külső megemlékezés volt például az a Szófiában tartott emlékest, amelyen Nikola Lankov író tartott beszédet II. Rákóczi Ferenc életéről és harcairól.³³ A bolgár lapokban megjelent írások alapján a Szófiában tartott ünnepség a két ország között fennálló barátság jegyében zajlott. A baráti országnak tekinthető Csehszlovákiában az év végén tartottak emlékestet a szabadságharcról, továbbá iratokat is küldtek a magyar levéltár kiállításához Rákóczi ottani tartózkodásának történetéről. Tartottak megemlékezést Svédországban, Franciaországban és Törökországban is.³⁴

A magyar megemlékezéseket két nagyobb részre lehet osztani: a fővárosban tartott ünnepekre és kiállításokra, valamint a vidéki helyszíneken megrendezett eseményekre. Ez utóbbiakra kitűnő példa a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat tevékenysége, amelynek történelmi szakosztálya június 14-én kilenc városban hirdetett tudományos előadást a szabadságharc kirobbanásának 250. évfordulóján. A többi megemlékezés – írja a *Magyar Nemzet* – a helyi emlékezet felidézését és az országos jelentőségének bemutatását célozta.³⁵

A vidéki rendezvények közül a vizsgálatba bevont lapok kiemelték a sárospataki, a tarpai, a szécsényi és a tokaji megemlékezéseket, de tartottak ilyeneket Pápán, Debrecenben, Esztergomban, Győrben, Nyíregyházán és Szolnokon is.³⁶

Az esemény kiemelt ideológiai-politikai tényét mutatja, hogy kik jelentek meg a Kossuth téren tartott ünnepségen. A hazai rendezvények közül kiemelkedett az 1953. június 14-én tartott budapesti megemlékezés, ahol a magyar politikai és tudományos élet képviselői mellett a diplomáciai

32 Trócsányi 1953, 19–26.

33 Magyar Nemzet 1953c; Szabad Nép 1953d.

34 Magyar Nemzet 1953d; Szabad Nép 1953c; Magyar Nemzet 1953b, f.

35 Magyar Nemzet 1953b.

36 Benda 2003.

képviseltek is részt vettek.³⁷ A Minisztertanács nevében Révai József népművelésügyi miniszter, a hadsereg nevében Farkas Mihály hadseregtábornok helyezte el koszorút Rákóczi szobránál. A hadsereg részéről beszédet tartott Nógrádi Sándor altábornagy, honvédelmi miniszter, aki kiemelte, hogy Rákóczi küzdelme során előremutatóan fordult a Kelet irányába, azonban a kedvező diplomáciai helyzet ellenére nem tudott leszámolni a belső ellenfelekkel. A beszédében feltárta, hogy Rákóczi akkori ellenfelei most is léteznek, akiket le kell küzdeni a „szocializmus építésének folytatásához”.³⁸

A budapesti megemlékezések másik fontos sarokköve a Magyar Nemzeti Múzeum által rendezett nagyszabású kiállítás volt, amely több termen keresztül mutatta be a Rákóczi-szabadságharcot és II. Rákóczi Ferenc életét. A kiállításnál számítottak a „baráti országok” segítségére – így a csehszlovák és a román állam is biztosított anyagot a kiállításra.³⁹

Az emlékezetben fontos szerepet játszanak azok a kulturális termékek is, amelyek utalnak az adott politikai-hatalmi rendszer intellektuális megalapozottságára. Idetartozónak tekintjük a különböző gyűjteményes anyagokat (például bélyegek, levelezőlapok), valamint a mozgóképes forrásokat egyaránt. A megemlékezés évére a Képcsarnok Vállalat levelezőlap-sorozatot adott ki, amelyen magyar festőknek a Rákóczi-szabadságharcot foglalkozó festményeit helyezték el.⁴⁰ Hasonló módon több bélyeget is kiadtak erre az alkalomra. Ezekon többnyire II. Rákóczi Ferenc portréja volt látható.⁴¹

37 Szabad Nép 1953e.

38 Szabad Nép 1953a.

39 Népszava 1953.

40 Magyar Nemzet 1953e; Szabad Nép 1953b.

41 Batár 2003.

Az 1976-os Rákóczi-ünnepség

1976-ban ünnepelték az országban II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulóját, ami a korszak nagybetűs Rákóczi-ünnepének is nevezhető. Ahogyan az 1953-as megemlékezés az akkori politikai rendszer legitimációjának is megfelelt, úgy ez az ünnep is ilyen szerepet töltött be. A változást talán az jelentette, hogy ez volt az első – és talán azóta is az egyetlen – ünnepség, ami szinte az egész társadalmat meg kívánta szólítani. Ebben rokoni szálakat mutat a már bemutatott 1935-ös megemlékezésekkel, itt azonban még teljesebb volt a szervezés. Molnár Mátyás, a vajai Vay Ádám Múzeum alapítója és igazgatója egy kis kiadványában sorra vette azokat a lépéseket, amelyeket a megemlékezésekhez tettek. A tudományos életben az előkészületet a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete és a Történettudományi Intézet tette meg, amelyek már három évvel korábban vitaülést tartottak a kérdéstről. A következő munkaértekezletet a már említett vajai múzeumban tartották meg 1973. szeptember 20. és 21. között.⁴² A következő ülést a következő évben (1974-ben) tartották Pécsen a Pécsi Akadémiai Bizottság és a Pécsi Tanárképző Főiskola közös rendezésében. Ezután több ülést rendeztek a kérdéstről, amelyekről komoly tanulmányköteteket adtak közzé a résztvevők és szervezők.⁴³ Szabó Ferenc a fejedelem születésének 300. évfordulójára írt cikket a *Katolikus Szemle* hasábján. Ebben kiemelte, hogy a fejedelem személye igazán kettős: egyszerre viseli magán a buzgó katolikus és kis részben a protestáns szemléletet. A cikk utal arra, hogy a fejedelem katolikus volt, és betartotta hite szabályait, a jezsuitákkal szemben csak Bercsényi lépett fel. Ez azért is érdekes, mert illeszkedik ahhoz a 18. századi képhez, amelyet Tóth Gergely mutatott be korábban.⁴⁴

Komoly szerepet szántak a tudományos ismeretterjesztésnek, amiről Molnár csak röviden tudott beszámolni. Eszerint az országban több helyen tartottak a témába vágó előadásokat, így például Szekszárdon, Miskolcon, Hajdúhadházon és Gyömrőn.⁴⁵ Technikai értelemben idetartoztak azok a kiállítások is, amelyek a közt kívánták tájékoztatni munkájukkal.

⁴² Molnár 1975, 48–49.

⁴³ Molnár 1975, 49.

⁴⁴ Szabó 1976, 105–107.

⁴⁵ Molnár 1975, 50.

Egyaránt idetartozott a vajai gyűjtemény bemutatkozása, valamint a Magyar Nemzeti Múzeum kiállítása Rákócziról.⁴⁶ Külön pályázatot hirdettek a „tanulóifjúság” számára, hogy helytörténeti kutatásokat folytasson Rákóczi emlékeit felfedezve. Ilyen célt töltött be a Rákóczi nevével viselő úttörőcsapatok munkája is, akik több levelet is küldtek a programokat szervező vajai múzeum munkatársainak.⁴⁷

A Hazafias Népfront Országos Tanácsa fokozott figyelemmel követte a különböző kulturális mozgalmak munkáját. Ez nem pusztán szervezői, hanem koordináló feladatokat is jelentett. A különböző művelődési szektorokat kézben tartó szervezet foglalkozott a túramozgalmak helyzetével. A Hazafias Népfront Országos Elnöksége Honismereti Bizottságának alapszervezetei között szervezték meg az „országjáró, természet- és műemlékvédelmi munkacsoportot”, amelynek feladata az ilyen rendezvények lebonyolítása volt. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulójára külön túramozgalmat kívántak indítani, ami illeszkedett volna a korábban már létező és működő rendezvényekhez. Erre szolgált példaként a tanácsköztársasági, a Dózsa-, a Petőfi- és a felszabadulási emléktúra mint eseménysorozat.⁴⁸

A túramozgalomban részt vevők számára egy külön füzetet adtak ki *Rákóczi-emléktúrák 1976* címmel, hogy azokba gyűjteni lehessen a megadott települések pecsétjeit. Magyarországon ez 66 megyei helyszínt és a fővárost jelentette, amelyekhez kisebb magyarázó szövegek tartoztak. A külföldi célok látogatására a szervezők külön autóbuszjáratokat indítottak a Coopturist Utazási Iroda segítségével, amiket több esetben megtalálhatunk az országos lapok hasábjain.⁴⁹

A kiadvány bevezetőjében Juhász Róbert (a Rákóczi Emlékbizottság titkára) kifejtette: Rákóczi születésének 300. évfordulója alkalmas lehet arra, hogy a hazafiságot, a függetlenséget és a társadalmi haladást is ünnepelhessük. Külön kiemelte, hogy a Hazafias Népfront – immáron állandó jelleggel – támogatta a mozgalmat, hogy önmaga és „szocialista hazánk javára szolgálhasson”. Természetesen jutalmazták is azokat, akik

46 Molnár 1975, 51–53.

47 Molnár 1975, 53.

48 Honismeret 1976, 3–16.

49 Turista Magazin 1975.

részt vettek a túrákon: alumínium-, aranyozott vagy kerámiaplakettet adtak a megfelelő számú helyet felkeresőknek.⁵⁰

A helyi érdekű (megyei) lapokban több beszámoló is megjelent a túrával kapcsolatban. A *Turista Magazin* évfordulós számából megtudjuk, hogy a helyi szervezetek közül a Borsod Megyei Természetbarát Szövetség külön rendezvényt tartott a fejedelemre való méltó megemlékezés céljából. A leírásból megtudhatjuk, hogy az öt túrából álló sorozat célja az olyan földrajzi és kulturális helyek felkeresése volt, amelyek a fejedelemre és az általa vezetett szabadságharcra vonatkoznak.

A kiadvány külön térképen (mellékletben) rögzíti a túramozgalomban részt vevő emlékezeti pontokat. Az ábrából jól látható, hogy igyekeztek minden megyében ilyen pontokat kiválasztani, ugyanakkor nagymértékben támaszkodtak a különböző helyi hagyományokra. A mellékelt térképen jól látható a szervezők törekvése, hogy a történelmi megalapozottság mellett az egyenlő eloszlás elve is érvényesüljön. Minden megyébe legalább két-három ilyen célpont jutott, ugyanakkor az ország északkeleti részén lévő megyékben összesen húsz helyszínt találhatunk. Veszprém megyénél látható, hogy az emlékek egy viszonylag szűk részhez kötődnek, a közelben pedig somogyi emlékezeti pontokat is kiválasztottak.⁵¹

Az elfeledett Rákóczi-ünnep (1985)

A fejedelem halálának 250. évfordulója kicsit kakukktojásnak tűnik a korszak megemlékezéseihez képest. A belpolitikai folyamatok változásával ugyanis valamiért ez a rendezvény nem kapott akkora médiafigyelmet, mint korábban az 1976-os ünnepek. Természetesen teljesen érhető, hogy a túl közeli időpontok (1976–1985) miatt az emlékezet nem lehetett rövid időn belül még egyszer ugyanolyan erős. A másik – emlékezet szempontjából fontosabbnak tűnő – tényező egy másik ünnepéssel való egybeesés lehetett. Ez Magyarország felszabadulásának 40. évfordulója volt, amelynek keretében fotópályázatokat és megemlékezéseket

⁵⁰ Kertész 1976.

⁵¹ Kertész 1976.

is tartottak. Emiatt az 1985-ös rendezvény hasonló módon haladt, mint az előző korszakban tartott 1926-os Rákóczi-ünnepség: megtartották ugyan, de a nemzeti emlékezetnek – és ezáltal az államnak – fontosabb dolga is akadt.

Az első és legkiemelkedőbb a tudományos élet megemlékezése volt a már többször említett Vaján, ahol emlékülést tartottak Rákócziról. Itt szinte név szerint ugyanazok a személyek emlékeztek meg, mint korábban (Várkonyi Ágnes, Köpeczi Béla).⁵² A kuruc hagyományok egyik legerősebb központjaként számontartott Vaja bizonyította, hogy az intellektuális hagyományérzet remekül összefér a terület földrajzi emlékezeti tereivel. Itt ugyanis nemcsak a múzeum, hanem az úttörők és a tsz is Rákóczi nevét viselte.⁵³ Ehhez kapcsolódott még zenei rendezvény, néphagyományokat gyűjtő pályázati felhívás, valamint rajzpályázat is.⁵⁴ Külföldön két helyen tartottak megemlékezést Rákócziról. Az egyikre a csehszlovákiai Borsi községben, a fejedelem szülővárosában, a másikkra pedig az ugyan-ezen államhoz tartozó Kassán került sor. Ez utóbbin a város vezetői vettek részt. Ugyanilyen rendezvényre került sor Rodostóban (Tekirdağban) is, ahol nemcsak a Rákóczi Múzeumban, hanem a város dísztermében is tartottak megemlékezést Rákócziról.⁵⁵

A fejedelem halálának emlékére tudományos emlékülést tartottak a Rákóczi-megemlékezések központjaként számontartott Vaján. Az elhangzott előadások többsége a Rákóczi küzdelmének utóéletével és a fejedelem emigrációjával foglalkozott. A *Magyar Hírlapban* Banda Kálmán közölt cikket a Rákóczi-hagyományok szerepéről és fontosságáról. Véleménye szerint Rákóczi nevét kényszerből hallgatták el a nemesek (főurak és köznemesek egyaránt), de emlékét nem feledték. Fontos identifikáló tényező volt küzdelme, amivel a magyar szabadságot reprezentálta, még az alig tárgyalt 19. században is. Rákóczi emlékezete (eszméje) így még 250 évvel később is fontos része maradt a közgondolkodásnak.⁵⁶

Külön érdekesség, hogy a nemzetközi nyitásban is szerepet játszott Rákóczi személye. Az Amerikai Magyarok Szövetségének hathatós támo-

52 Népszabadság 1985.

53 Vasárnapi Hírek 1985.

54 Új Ember 1985; Magyar Nemzet 1985.

55 Magyar Hírlap 1985.

56 Benda 1985.

gatásával és szervezésével maga az akkori amerikai elnök, Ronald Reagan üdvözölte a Rákóczira emlékezőket a fejedelem halálának 250. évfordulóján (1985). Az amerikaiak értelmezése szerint a fejedelem – az alapító atyákhoz hasonlóan – a politikai szabadság, a vallásszabadság és az önazonosság képviselője volt. Kiemelte, hogy Rákóczi küzdelméről az amerikai lapok (például a *The Boston News-Letter*) is tudósítottak, egyik próklamációját pedig lefordítva is közreadták.⁵⁷

Rákóczi emlékének alakulása 1990 után

A rendszerváltás után a magyar emlékezet számára új lehetőségek nyíltak meg. A szocialista kormányzat által kiépített ünnepek (például a felszabadulás ünnepe – április 4.; a tanácsköztársaság ünnepe: március 21.) közül többet eltöröltek, másokat pedig visszahelyeztek. Október 23. esetében új államünnep jött létre, amely már a rendszerváltás során is komoly szerepet töltött be. Rákóczi emlékezete – mint nagy túlélő – kívül maradt a csatározásokon, különösen azért, mert személyét egyre inkább csak az emlékekben ünnepelték.⁵⁸

Rákóczi képe – mint történelmi személyé – mindig is a magyarokkal maradt az évek során. Erre kitűnő példa, hogy a történelemtankönyvek anyagában – és így az érettségikben is – megmaradt súlya és szerepe. Jól végigkövethető ez a folyamat a történelmi atlaszok esetében, ahol a kiadványokban Rákóczi „emléke” mindig is fontos részt képezett.⁵⁹

Látható, hogy a Rákóczihoz köthető emlékek többsége a 2010-es évekre esett (2011, 2017, 2019), előtte pedig a 2003-as megemlékezéseket lehet kiemelni. Hozzátehetjük, hogy 2015. március 27-én a Magyar Országgyűlés Rákóczi-emléknapot hozott létre, ami a mai napig fontos referenciapontként szolgálhat.

Az első komolyabb – állami szintű – megemlékezésre 2003-ban kerülhetett sor, ami a Rákóczi-szabadságharc kitörésének bicentenáriumát jelentette. Az országban több megemlékezés is történt, Medgyessy Péter

57 [sz. n.] 2004, 712.

58 1991. évi VIII. törvény a Magyar Köztársaság állami ünnepéről.

59 Kiss 2020.

miniszterelnök a tarpai rendezvényen vett részt Juhász Ferenc honvédelmi, valamint Németh Imre földművelésügyi és vidékfejlesztési miniszterrel.⁶⁰ A Magyar Nemzeti Múzeumban rendezett, „Haza, Egység, Szabadság” jelszóval meghirdetett és Rákóczi személyének szentelt kiállításon Görgey Gábor a nemzeti kulturális örökség minisztereként képviselte a kormányzatot.⁶¹

Halzl József – a Rákóczi Szövetség elnöke – egy interjúban kifejtette, hogy nehéz volt a kommunikáció az „anyaország” és a határon túli magyar szervezetek között, főként a megemlékezések összehasonítását illetően. Elmondta, hogy 2001-ben létrehoztak egy szervezőbizottságot több testület részvételével (a honvédelmi minisztérium, a kulturális és oktatási tárcák, a Borsi Rákóczi Emléktársaság, a Hadtörténeti Intézet és a Rákóczi Szövetség), ez azonban a 2002-es kormányváltás után beszüntette munkáját.⁶² A munkát helyettük a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumán (NKÖM) belül működő szervezet, a Nemzeti Évfordulók Titkársága vette át. A szervezet feladata főként a koordináción és a pályázatkiíráson alapult, így több szervezet is fordulhatott hozzájuk támogatásért. Munkájukat több megemlékezés is fémjelezte, mint például Balassi Bálint, József Attila, Batthyány Lajos, Kazinczy Ferenc és Erkel Ferenc születésének, illetve az 1956-os forradalom és szabadságharc, valamint Mátyás király trónra lépése jubileumi évfordulójának megszervezése (2004 és 2010 között). A kormányhatározatból jól látható, hogy Rákóczi emlékéve kimaradt a megemlékezések közül, mivel a hivatal egy évvel később kezdte meg a működését.⁶³ Nem kötődött szorosan az emlékünnepekhez, de 2006-ban egy számítógépes játékot is kiadtak „Pro Libertate” néven, amely a játszva tanulás elve mentén mutatta be a szabadságharc eseményeit a diákok számára.⁶⁴

A 2010-es évek Rákóczi-emlékéveinek legelső állomása a 2011-es év volt, ami a szabadságharc lezárulásának (és egyben a szatmári békekötésnek) 300. évfordulóját jelentette. Az előző évben a Borsod-Abaúj-Zemplén

60 Népszabadság 2003.

61 Magyar Nemzet 2003a.

62 Magyar Nemzet 2003b.

63 Magyar Közlöny 2003.

64 „Pro Libertate” stratégiai játék <http://www.nefmi.gov.hu/kozoktatás/2006/pro-libertate-strategiai> (letöltve: 2021. április 15).

Megyei Közgyűlés úgy döntött, hogy megyéjében Rákóczi-emlékévként nyilvánítja a 2011-es esztendőt. A programok között található Rákóczi-esteket, megemlékezéseket, tárlatokat, valamint egy musicalt is *A Fejedelem* címmel.⁶⁵

Elmondható, hogy állami szinten nem történt lépés a Rákóczi-ünnepségek megszervezésére, valamint annak kommunikálására sem. A helyi szinten érzékelhető rendezvények száma viszonylag nagy volt, de nem vetekedett a régebben tapasztalt eseményekkel.⁶⁶

Az „elmaradó” megemlékezések után 2015-ig kellett várni arra, hogy a Magyar Országgyűlés ismét foglalkozzon II. Rákóczi Ferenc ügyével. Március 16-án a magyar parlament részére juttattak el egy javaslatot, ami március 27-ét Rákóczi-emléknappá kívánta nyilvánítani. A beadványt először Vejkey Imre értékelte a KDNP soraiból, aki kiemelte Rákóczi Ferenc személyének szerepét a magyar szabadságharcban. Véleménye szerint a háromszáz évvel korábbi küzdelmek után az ország „újra szabadságharcát vívja”, ami példa lehet a közép-európai emberek számára is. Vejkey utalt arra, hogy nemcsak megemlékezéseket kell tartani e témában, hanem oktatási segédleteket is kell készíteni a küzdelmek megismertetése céljából. Dunai Mónika (Fidesz) hozzászólásában Rákóczi gyömrői beszédét idézte, valamint azokat a helytörténeti emlékeket, amelyek őt az eseményekhez kötötték. Az ellenzék oldaláról több hozzászólás is érkezett, először Kiss László (MSZP) tért ki az oktatásban létező Rákóczi-képre mint a narratívák egyik legkézzelfoghatóbb elemére. Véleménye szerint a közoktatásban egyre kisebb szerepet kap II. Rákóczi Ferenc személye, így a beadványban ki kellene majd térni azokra az oktatási keretekre, amelyek a tantermi oktatás mellett segítik a diákokat az identitás megőrzésében. A hozzászóló sajnálkozását fejezte ki, hogy a kormány nem hajlandó közös javaslatot kidolgozni az emlékezetpolitika számára – ahogyan ebben az esetben is történt véleménye szerint. Farkas Gergely a Jobbik képviselőjeként utalt arra, hogy ő maga és párttársai már korábban több ilyen kezdeményezést adtak be az országgyűléshez, ezeket azonban rendre leszavazták. Farkas utalt arra, hogy véleményük szerint érdemes lenne kiterjeszteni a megemlékezés körét azokra, akik a Rákóczi-szabad-

65 Magyar Nemzet 2011.

66 Ilyés 2020.

ságharcban vettek részt (vezetőként vagy katonaként). A másik módosítás az időpontra vonatkozna, mégpedig május 6-át (az 1703-as breznai kiáltvány napját) jelölnék ki emléknappak. Emellett – tért ki Farkas – fontos lenne, hogy a diákok számára érthetőbbé és „élvezhetőbbé” váljanak ezek az emlékműsorok, amiben a kormányzat nagy segítséget tudna adni. Ikotity István (LMP) hozzászólásában kiemelte, hogy véleményük szerint nemcsak a szabadság és a függetlenség harcosát kell tisztelni Rákóczi Ferencben, hanem azt a személyt is, aki először vezette be a közteherviselést az országban. Szávay István (Jobbik) is arra utalt képviselőtársához hasonlóan, hogy nem szerencsés elválasztani egymástól Rákóczi Ferencet és az általa vezetett eseménysorozatot. A kormányzat részéről Hoppál Péter, az Emberi Erőforrások Minisztériumának államtitkára fejtette ki álláspontját a Rákóczi-kultusz szerepéről. Hivatala álláspontját képviselve elmondta: véleménye szerint az emléknappal megszervezésével nagy adósságot törleszt az országgyűlés. A zárószavazáson a javaslatot 171 képviselő igen szavazatával, ellenszavazat nélkül, két tartózkodás mellett fogadták el.⁶⁷

2015. március 27-én tartották meg az első ünnepséget Budapesten két civil szervezet részvételével. A felszólalók között volt Fehér István (felvidéki tanár) és Lomnici Zoltán (az Emberi Méltóság Tanácsának elnöke), valamint a parlamenti határozatot benyújtó Vejkey Imre.⁶⁸

A következő nagyobb emlékűnnep a 2019-es emlékév volt, amelyet a Magyar Országgyűlés az 2018. november 27-én elfogadott 32/2018. (XI. 27.) határozatával tett hivatalossá.⁶⁹ Az emlékév II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelemmé választása 315. évfordulójának kívánt emléket állítani. A beszédekben mindegyik párt egyetértéséről tett tanúbizonyságot, vagyis az emlékévvel szemben nem volt kifogásuk. Németh Szilárd (Fidesz) véleménye szerint Rákóczi neve jelképpé vált a 21. század embere számára is – a szabadságszeretet mintaképévé. Rámutatott, hogy Rákóczi személye a környező országoknál is példaként jelenhet meg, csakúgy, mint a nemzetépítés egyik fontos építőköve. Hiller István (MSZP) üdvözölte az újabb emlékév meghirdetését, mivel véleménye szerint Rákóczi személye alkalmas lehet az egész magyarság nemzeti identitásának

67 A teljes vita végigkövethető itt: Országgyűlési Napló 2015.

68 Magyar Nemzet 2015.

69 Magyar Közlöny 2018.

erősítésére. Gondolatmenetében fontos részt képezett az, hogy Rákóczi képét együtt (pártokon felül), közösen tudják továbbadni a későbbi generációk számára. Hörcsik Richárd (Fidesz) beszédének alapját Rákóczi személyének és gondolatainak felidézése jelentette. Úgy vélte, a fejedelem nemcsak a magyarok, hanem a szomszédos népek (ruszinok, lengyelek és románok) körében is tiszteletet vált ki. A fejedelem életpéldája jó alapot képezhet arra, hogy belül és kívül is szoros egység jöhessen létre. Farkas Gergely (Jobbik) – a korábbiakban látható módon – támogatásáról biztosította a beadványt készítőket az emléknappal kapcsolatban. Felidézte a korábbi tevékenységét, és egyben tovább is lépett azon: javasolta egy nemzeti emléknap bevezetését, ami Rákócziról szólna. Fontosnak tartotta kiemelni, hogy a beadvány akkor képezhetne valódi egységet, ha ahhoz az ellenzéki képviselők is csatlakoznának. Nacsa Lőrinc (KDNP) Rákóczi szimbolikus szerepéről beszélt felszólalásában. A fejedelem alárendelte személyét egy magasabb célnak, valamint összekapcsolta a hozzá csatlakozókat. Rákóczi képe nemcsak akkor, hanem most is segíti a különböző kötelékek kialakítását magyar és magyar, valamint a magyarok és a nemzetiségek között. Potápi Árpád János (a Miniszterelnökség államtitkára) szerint Rákóczi Ferenc nem csupán nemzeti hősként, hanem emberként is példaként kell hogy álljon a magyarság számára – éljen az Magyarországon vagy diaszpórában. Gréczy Zsolt (DK) beszédében kiemelte, hogy Rákóczi személye a magyar történelemben már a harca idején is példaként szolgált, ahogyan azt Petőfinél is láthatjuk. Hozzátette, hogy 2005-ben a Gyurcsány-kormány kihelyezett gyűlést tartott Szécsényben, megünneplelve az 1705-ös országos gyűlés emlékét. Varga László (MSZP) miskolciként örömmel vette az emlékév hírét, mivel a város mindig is fontosnak érezte a fejedelem emlékének ápolását.⁷⁰ Koncz Ferenc egy későbbi vita során maga is kiemelte Rákóczi személyének mélységét, mint aki képes magára vállalni az egész nemzet terhét. Forradalma (sic!) elbukott, de szellemisége a későbbi harcosok számára (1848, 1956) példa maradt. A javaslatot 178 igen szavazattal fogadták el.⁷¹

A 2019-es megemlékezések során igyekeztek egységet teremteni a Kárpát-medencében, így nemcsak Magyarországon, hanem a határon

70 A teljes vita végigkövethető: a 2019. év II. Rákóczi Ferenc-emlékévvé nyilvánításáról szóló határozati javaslat általános vitája a lezárásig. Országgyűlési Napló 2018a.

71 Országgyűlési Napló 2018b.

túl is igyekeztek programokat meghirdetni. Az egyik csomópont Kárpát-alja volt, mint a korábbi Rákóczi-birtokok központja, a másik pedig Erdély, ahol Rákóczit fejedelemmé választották 315 évvel korábban.⁷²

Összegzés

A 20. században Rákóczi Ferenc személye az eltelt idő ellenére folyamatosan része maradt a nemzeti emlékezetpolitikának. A korszak politikai rendszerei úgy vélték, a fejedelem személye alkalmas lehet arra, hogy rendszerüket erősítse és legitimálja. A korszak tíz különböző (1926, 1935, 1938, 1953, 1976, 1985, 2003, 2011, 2015, 2019) Rákóczi-ünnepségén keresztül megfigyelhetjük a politika és emlékezet viszonyát, valamint annak kifejezési módozatait. Az ünnepségek közül a legtöbb tervezett és ezáltal jól szervezett volt; míg másokat az alkalom szült – ami rányomta bélyegét a lebonyolítás színvonalára is. Rákóczi kultusza egyszerre volt a magyar állam és társadalom számára emlékűnnep, valamint a hős múlt mementója. Számos esetben azonban előfordult, hogy Rákóczi személyét a külfölddel (Európával) való kapcsolat leírására használták fel, így egyetérthetünk Baráth Tiborral Rákóczi képének sokrétűségéről. A 21. századba érkezve láthattuk, hogy Rákóczi Ferenc emléke és kultusza a mai napig velünk él, és a politikai viták ellenére látható: személye valóban alkalmas lehet arra, hogy itthon és a szűkebb-tágabb környezetben is olyan hívószó legyen, amelyre érdemes emlékeznünk.

Irodalom

1991. évi VIII. törvény a Magyar Köztársaság állami ünnepéről. <https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99100008.TV> (letöltve: 2021. április 15).

A Felvidéki területek visszacsatolása: Horthy Miklós Kassán. [é. n.] <https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=3052> (letöltve: 2020. december 20.).

A Rákóczi sírjához Budapestről és Pécsről befutó atléták Kassán. [é. n.] <https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=3069> (letöltve: 2020. december 20.).

72 Magyar Szó 2019.

- Babucs Zoltán 2019: *A Felvidék és Kárpátalja hazatérésének emlékalbuma*. Budapest, [k. n.].
- Baráth Tibor 1935: Rákóczi alakja a magyar közvéleményben. *Napkelet*, 446–452.
- Batár Zsolt Botond 2003: *II. Rákóczi Ferenc élete és szabadságharca a bélyegek tükrében*. Budapest, [k. n.].
- Benda Kálmán 1985: A Rákóczi-hagyomány. *Magyar Hírlap*, április 9., 6.
- Benda Kálmán 2003: A Rákóczi-szabadságharc és a helytörténeti kutatások. *Honismeret*, 31., 3., 3–7.
- Berzeviczy Albert 1935: II. Rákóczi Ferenc emlékezete. *Budapesti Szemle*, 264.
- Budapesti Hírlap 1935: *Rákóczi hétfői emléknappja iskolai szünnap*. Április 6., 6.
- Budapesti Szemle 1935: Angyal Dávid: *II. Rákóczi Ferenc*.
- Honismeret 1976: *A Hazafias Népfront Országos Elnöksége Honismereti Bizottságának beszámolója a honismereti mozgalom helyzetéről és feladatairól*. 2–3., 3–16.
- Ilyés Gábor 2020: *Hazánk szentje, szabadság vezére. II. Rákóczi Ferenc és az általa vezetett szabadságharc emlékjelei Borsitól Rodostóig*. Nyíregyháza, [k. n.].
- Képeslap Kassáról [é. n.]: <https://gallery.hungaricana.hu/hu/SzerencsKepeslap/1376132> (letöltve: 2020. december 30.).
- Képes Pesti Hírlap 1935: *Istentisztelet Rákóczi emlékére a Bazilikában*. Április 9., 2.
- Kertész Miklós 1976: *Rákóczi emléktúrák*. Budapest, [k. n.].
- Kiss Márton [é. n.]: *A Rákóczi-kultusz szocializálása – a tarjáni „fatolvajlás” esete*. <https://www.ludovika.hu/blogok/continuumblog/2020/06/22/a-rakoczi-kultusz-szocializalasa-a-tarjani-fatolvajlas-esete/> (letöltve: 2020. december 20.).
- Kiss Márton 2020: A Rákóczi-szabadságharc ábrázolása az iskolai történelmi atlaszokban. In Tuboly-Vincze Gabriella (szerk.): *XVII. Országos Grastyán Konferencia előadásai*. Pécs, [k. n.] 37–46.
- Kis Újság 1935: *Rákóczi-ünnepségek a fejedelem halálának 200-ik évfordulóján*. Április 9., 5.
- Magyar Hírlap 1985: *Borsi, Kassa, Rodostó. Megemlékezések II. Rákóczi Ferencről*. Április 10., 83., 4.
- Magyar Közlöny 2003: A Kormány 1127/2003. (XII. 17.) Korm. határozata a Magyar Köztársaság Nemzeti Emlékezet Programjáról (2004–2010). 147., 11513–11514.
- Magyar Közlöny 2018: 186., 34111. <http://www.kozlonyok.hu/nkonline/MKPDF/hiteles/MK18186.pdf> (letöltve: 2021. április 18.).
- Magyar Nemzet 1953a: *Előadások a Rákóczi-szabadságharcról*. Június 5., 4.
- Magyar Nemzet 1953b: *Emlékünnepély Rodostóban*. Július 28., 2.
- Magyar Nemzet 1953c: *Hírünk a Világban*. Június 27., 4.
- Magyar Nemzet 1953d: *Hírünk a Világban*. Július 25.
- Magyar Nemzet 1953e: *Napi Krónika*. Június 2., 4.
- Magyar Nemzet 1953f: *Rákóczi-emlékünnepség Franciaországban*. Október 6., 4.
- Magyar Nemzet 1985: *Hogyan készül a Rákóczi Múzeum a fejedelem halálának 250 éves évfordulójára?* Február 4., 4.
- Magyar Nemzet 2003a: *II. Rákóczi Ferenc emlékkiállítás*. 66., 111., május 14., 15.
- Magyar Nemzet 2003b: *Rákóczi még mindig bujdosásban?* 66., 145., június 24., 5.
- Magyar Nemzet 2011: *Musical a fejedelemről*. 74., 232., augusztus 25., 14.
- Magyar Nemzet 2015: *Rákóczi-emléknap először*. 78., 73., 2.
- Magyarság 1926: *Egy eltévedt kuruc*. 7:72., március 30.
- Magyar Szó 2019: *Rákóczi-emléké. Magyarországi és külföldi programokat is terveznek*. 76., 49., március 2., 4.
- Maksay Ferenc 1953: A Rákóczi-Emlékév előkészítő munkái az Országos Levéltárban. *Levéltári Szemle*, 3., 92–97.
- Márki Sándor 1913: *Nagy Péter Czár és II. Rákóczi Ferenc szövetsége 1707-ben*. Budapest, [k. n.].

- Markó Árpád 1935: II. Rákóczi Ferenc emlékezete. *Magyar Szemle*, 305–311.
- Molnár Mátyás 1975: Rákóczi-jubileumra készülünk. *Szabolcs-Szatmári Szemle*.
- Nemzeti Újság 1935a: *Rákóczi-ünnepségek*. Április 6., 7.
- Nemzeti Újság 1935b: *Rákóczi-ünnepség Rákospalotán*. Március 19., 11.
- Népszabadság 1985: *Rákóczi-emlékülés Vaján*. Április 9., 5.
- Népszabadság 2003: *Rákóczi-ünnepség Medgyessyvel*. 61., 115., május 19., 4.
- Népszava 1953: *Június 14-én nyitják meg a Rákóczi-emlékkiállítást a Nemzeti Múzeumban*. Június 11., 3.
- Országgyűlési Napló 2015: *II. Rákóczi Ferenc emléknapjáról szóló országgyűlési határozati javaslat összevont vitája*. Tavasz ülésszak, március 16., 55., 1112–1124.
- Országgyűlési Napló 2018a: November 13., 39., 1957–1969.
- Országgyűlési Napló 2018b: *A 2019. év II. Rákóczi Ferenc-emlékévé nyilvánításáról szóló határozati javaslat zárószavazása*. Őszi ülésszak, november 27., 44., 2576.
- Pécsi Napló 1926a: *Rákóczi ünnepélyek Pécssett*. Március 28., 9.
- Pécsi Napló 1926b: *Izraelita Népiskola Rákóczi ünnepélye*. Március 30., 6.
- Pesti Hírlap 1935a: *Magyarország népe kegyelettel hódolt Rákóczi Ferenc emlékének*. Április 9., 7.
- Pesti Hírlap 1935b: *Rákóczi-emlékünnepek*. Április 2., 10.
- Rákosi Mátyás [é. n.]: *A magyar jövőért*. <https://mek.oszk.hu/04400/04456/> (letöltve: 2020. december 30.).
- Romsics Ignác 2010: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, [k. n.].
- [sz. n.] 2004: Ronald Reagan amerikai elnök üdvözlő szavai. In *A Rákóczi-szabadságharc*. Budapest, [k. n.] 712.
- Szabad Nép 1953a: *Díszünnepség a Magyar Néphadsereg Színházában a Rákóczi-szabadságharc megindulásának 250. évfordulóján*. Június 14., 2.
- Szabad Nép 1953b: *Levelezőlap-sorozat jelenik meg a Rákóczi-szabadságharc megindulásának évfordulója alkalmából*. Június 2., 2.
- Szabad Nép 1953c: *Rákóczi-emlékest Stockholmban*. Július 2.
- Szabad Nép 1953d: *Szófiában emlékestet rendeztek Rákóczi Ferenc szabadságharcának emlékére*. Június 27., 2.
- Szabad Nép 1953e: *Ünnepélyesen megkoszorúzták Rákóczi Ferenc szobrát*. Június 15., 2.
- Szabó Ferenc 1976: II. Rákóczi Ferenc emlékezete. *Katolikus Szemle*, 105–107.
- Trócsányi Zsolt 1953: Az országos Rákóczi-emlékkiállítás. *Levéltári Szemle*, 3., 19–26.
- Turista Magazin 1975: *A Turista jelenti*. 11., november 1., 27–28.
- Új Ember 1985: *Jubileumi hangverseny*. 9., 8.
- Vasárnapi Hírek 1985: *A kuruc hagyományok vajai őrzői*. 14., április 7., 5.
- Wellmann Imre 1935: A Rákóczi-év és a történettudomány. *Magyar Szemle*, 312–313.
- Wittman Tibor 1951: *Történelmünk haladó hagyományai*. Budapest, [k. n.]

HAJDÚ ANDRÁS

Helyi értékből globális sportvállalat

A nemzetközi siker kihívása Veszprém és a kézilabda kapcsolatában

Absztrakt

A tanulmány a globalizálódás jelenségét és következményeit vizsgálja egy magyar sportvállalatot bemutató esettanulmány keretében. A nemzetközi szereplés egy sportklub számára sportszakmai és sportgazdasági teljesítménye, valamint identitása szempontjából egyaránt kihívást jelenthet. Az utóbbi évtizedekben alapjaiban változott meg a nemzetközi sportélet, ami alkalmazkodásra kényszerítette a lokális sportközösségeket is. A tanulmány ezt a folyamatot, a nemzetközi környezet átalakulását, a globalizáció sporthatását a veszprémi férfi kézilabdacsapat játékoskeretének változásával illusztrálja. A tanulmány második fele a globális sportvállalatok CSR-tevékenységével kapcsolatos nemzetközi ismeretek összefoglalását követően a Telekom Veszprém esetében vizsgálja meg, hogy a klub milyen területekre fordít kiemelt figyelmet, és milyen választ ad az új körülményekkel összefüggő kérdésekre.

Bevezetés

Veszprém és a kézilabda nem csupán a magyar sportéletben, hanem a sportág nemzetközi viszonylatában is elválaszthatatlanná vált egymástól. Az egykori gyári munkás egyesület évtizedek óta a nemzetközi élmezőny stabil tagja, ami a klub eredményessége, működése, továbbá a városhoz, szurkolókhöz kötődő kapcsolata szempontjából is számos kihívást eredményezett. A tanulmány célja, hogy bemutassa ennek a folyamatnak a legfontosabb állomásait, és reflektáljon Veszprém és a kézilabda kapcsolatának aktuális kérdéseire, amelyek központi problémája, hogy egy globális szinten jelentőssé vált magyar sportvállalat miként maradhat

közvetlen kapcsolatban környezetével és jelenthet a jövőben is erőforrást a helyi közösség, a helyi sportélet számára.¹

Globalizáció a sportban

Sok társadalomtudományi fogalomhoz hasonlóan a globalizációnak sincs egyetlen, általánosan elfogadott definíciója és ebből következően értelmezése. Egymással rivalizáló elméletek, definíciós és értelmezési kísérletek vannak jelen a tudományos diskurzusban, amelyek közös pontja a legegyszerűbben úgy fogalmazható meg, hogy a globalizáció a világ- és lokális szintéren egyszerre zajló változások halmaza. Anthony Giddens definíciója szerint az országhatárokat átszelő társadalmi és gazdasági kapcsolatok intenzívebbé, a világban megfigyelhető kölcsönös függőség erősebbé válásának leírására használt fogalom a globalizáció,² ami a tanulmány esetében is minimális definícióként szolgál. A sport esetében olyan világszinten zajló uniformizálódási folyamatként értelmezik, ami a sport szférájában megváltoztatja a hatalmi viszonyokat, a gazdasági és kulturális körülményeket.³

A sport természetéből adódóan nemzetközi kulturális jelenség, maga is erősíti a globalizáció folyamatát, jellegzetességeit. Hozzájárul a világot átfogó kapcsolatok intenzitásának erősödéséhez.⁴ Az utóbbi évtizedekben a sporttudományi publikációk visszatérő problémafelvetése, hogy a globális sport kihívást jelent a helyi hagyományok, identitások számára, ugyanis a sport globális gazdasággal történő összefonódása, valamint az

1 A tanulmány alapját a IV. SKEOF (Sportgazdaságtani Kutatók és Egyetemi Oktatók Fóruma) Konferencián 2020. január 16-án bemutatott azonos című előadás képezte. Emellett több ponton kapcsolódik a XVII. Országos Sporttudományi Kongresszuson 2020. szeptember 4-én bemutatott *Regionális kapcsolati háló mint a globális sportvállalattá válás előzetes feltétele?* című előadásomhoz.

A tanulmány elkészítéséhez nyújtott segítségért köszönettel tartozom Hegedűs Barbarának, Veszprém város alpolgármesterének; Gulyás Péternek, a Telekom Veszprém korábbi játékosának és utánpótlás szakmai igazgatójának; Sevinger Zsoltnak, a Veszprém Handball Team Zrt. cégvezetőjének.

2 Giddens 1990, 64.

3 Jarvie 2006, 95–97.

4 Dóczi 2011, 20–25.

ezzel együtt járó amerikanizáció⁵ veszélyeztetheti speciális, helyi sportágak és sportközösségek jövőjét.⁶ Egy további kritika szerint a globalizáció és a globális verseny következtében a korábban is fennálló különbségek fokozódnak, ami a sport esetében úgy csapódik le, hogy a korábban is gazdagabb és ezért erősebb klubok előnye saját nemzeti közegükkel szemben még markánsabbá válik.⁷

Az európai labdarúgóklubok élmezőnye ennek következtében az új évezredben „kilépett” saját nemzeti közegéből, új elitkategóriává vált, amelynek tagjai számára a kontinentális kupasorozat vált az igazi – szakmai és anyagi szempontból egyaránt – értéket képviselő versengéssé.⁸ Aki a nemzetközi élmezőny tagja kíván maradni, nem tehet mást, mint alkalmazkodik a globalizációval járó folyamatokhoz, ellenkező esetben lemarad az élmezőnytől. Ebben a helyzetben a nemzeti és lokális identitás inkább tekinthető a marketing részének, mint valódi identitáselemnek.⁹

A sport nemzetközi kulturális jellegét erősíti, hogy egy sportvállalat számára a nemzetközi piacra történő kilépés egyszerre jelent sportszakmai és gazdálkodási kihívást, amelyre az európai csapatok esetében általában a nemzetközi kupasorozatban való indulás kínál lehetőséget.¹⁰ A nemzetközi mezőnyben történő megmérettetés egyszerre jelent folyamatos kényszert az innovációra és a globális trendekhez történő alkalmazkodásra.

De mit jelenthet a gyakorlatban egy sportközösség szempontjából a globalizálódás folyamata? Milyen jellegzetességek formájában válik érzékelhetővé a mindennapok esetében? Jarvie Grant amerikai társadalomtudós a globalizáció sportra gyakorolt hatását öt különböző terület változása szerint rendszerezte:¹¹

5 Előfordul, hogy az amerikanizáció fogalmát a globalizáció szinonimájaként használják, ami viszont pontatlanságot eredményez. Az amerikanizáció fogalmát az amerikai sportélet jellegzetességeinek (például bajnokságok szervezési módja, mérkőzések lebonyolítása) átvételeként, továbbá az amerikai sportéletet meghatározó sportágak kulturális és gazdasági expanziójaként értelmezik, ami összefügg a globalizációval, azonban nem feleltethető meg annak. Jarvie 2006, 117.

6 Jarvie 2006, 96–101.

7 Jarvie 2006, 102–104.

8 Cox et al. 2015.

9 Risser 2020.

10 András et al. 2012, 11–12.

11 Jarvie 2006, 100.

- etnikai összetétel (*sporting ethnoscapes*):
a személyek (játékosok, edzők stb.) áramlása miatt megváltozik a sportközösségek (klubok, válogatottak stb.) etnikai összetétele;
- technológiai feltételek (*sporting technoscapes*):
az eszközök, technikai feltételek (gépek, szoftverek stb.) gyakorlatilag mindenhol elérhetővé válnak a globális kereskedelem révén;
- pénzügyi keretek (*sporting financescapes*):
a globális tőkeáramlás átalakítja a pénzügyi kereteket, új befektetők jelennek meg (például arabok és amerikaiak), továbbá a hivatásos sport piacai¹² is átalakulnak (például merchandising termékek értékesítése új piacokon);
- média területe (*sporting mediascapes*):
a 2000-es évekre a sport közvetítése is globálissá vált, amely folyamatot az internetes közvetítés lehetősége tovább fokozta;
- eszmei kérdések (*sporting ideoscapes*):
nem csupán taktikai elemek, játéktílusok, hanem a sporttal kapcsolatos eszmei kérdések (például professzionalizmus és amatőrizmus vitája, dopping megítélése, nemi szerepek stb.) is nemzetközi szinten befolyásolják, hogyan gondolkodunk a sport világáról.

Kutatási kérdés és módszertan

A tanulmány célja, hogy bemutassa a veszprémi kézilabda globalizálódását, az ebből következő kérdéseket a klub és a helyi közösség kapcsolatára vonatkozóan. Először a klub globális sportvállalattá válásának folyamatát mutatom be, ezt követően azt vizsgálom, hogyan alkalmazza a klub a vállalati társadalmi felelősségvállalás eszköztárát, milyen területekre és célcsoportokra fókuszál.

A kutatás során kvantitatív és kvalitatív módszertani eszközöket egyaránt használtam. A csapat globalizálódását a játékoskeret elemzése révén mutatom be. A CSR-tevékenységének esetében tartalomelemzést al-

¹² András 2015, 449–461.

kalmaztam a klub médiafelületeire vonatkozóan. Ezt követően a kutatást félig strukturált interjúkkal egészítettem ki.

A klub esetében a globalizálódás a játékoskeret etnikai összetételén (*sporting ethnoscapes*) kerül bemutatásra, mert a Jarvie által meghatározott öt szempont közül erre vonatkozóan állnak rendelkezésre a legmegbízhatóbb és legszélesebb körű adatok. Továbbá a veszprémi kézilabda később bemutatásra kerülő erős lokális beágyazódása miatt ez a változás jelentette a klub számára a legnagyobb kihívást.¹³ 1989-ig a klub kizárólag magyar játékosokat foglalkoztatott, abban az évben érkeztek a „szovjet kontingens” keretében az első légiósok. Ezért a kutatás az 1989/90-es szezontól kezdődik, összesen 31 szezon, 153 játékos adata került rögzítésre (aki eligazolást vagy kölcsönadást követően visszatért, nem került többször feltüntetésre). Ők azok, akik a hivatalos jegyzőkönyvekben, a klub adatbázisaiban, bajnoki névsorokban szerepelnek.¹⁴ Felmerült annak a lehetősége, hogy a kutatásban csak a nemzetközi mérkőzéseken pályára lépőket vizsgáljam, azonban ez a megoldás is torzított volna. Éles József például sérülése miatt nem lépett pályára nemzetközi kupában a 2000/01-es szezonban, a keretnek viszont tagja volt. További problémának tartottam, hogy Magyarország uniós csatlakozása előtt a hazai bajnokságban a nemzetközi kupákhoz képest szigorúbb korlátozások vonatkoztak a külföldi játékosok szerepeltetésére. Ezért a kizárólag nemzetközi mérkőzésekre korlátozódó megoldást elvettem, a 2012 utáni időszak-

13 A globalizációhoz történő alkalmazkodás sportszakmai szempontokon túlmutató, sportgazdasági területen is érzékelhető pozitív hatására eddig kevés információ került nyilvánosságra. Az köztudott, hogy a PSG kézilabdacsapata mögött a labdarúgásba befektető katariak, a Vardar Szkopje mögött pedig oroszok állnak. Veszprémben a külföldi tőke szponzorációs szerepére talán a dán JYSK lakberendező áruházzal 2019-ben kötött szponzori megállapodás az egyik leginkább dokumentált. A dániai anyavállalat jóváhagyó döntésében szerepet játszott, hogy az egyik legjobb és legnépszerűbb dán játékos, Rasmus Lauge Schmidt 2019 nyarától a klub játékosa.

14 A 2012 utáni időszakban rendkívül nagy létszámú keretekkel versenyzett a klub, aminek elsődleges oka az volt, hogy a magyar bajnokságból már annyira kiemelkedett, hogy sok NBI-es bajnoki mérkőzésen már nem volt szükséges legjobbjaikat szerepeltetnie. A SEHA Ligában való indulás szintén erősítette ezt a folyamatot, a 2019/20-as szezonban már előfordult, hogy egy jóval gyengébb csapat ellen szinte alig szerepelt a BL-keretből játékos, sőt arra is akadt példa, hogy nem David Davis vezetőedző irányította a csapatot, hanem Gulyás Péter. Emiatt a magyar bajnokikon, majd 2019-től a SEHA Liga alapszakaszában az utánpótlásból sokan kaptak lehetőséget néhány meccsre, akik emiatt szintén bajnoknak számítanak. Ez a folyamat azt eredményezte, hogy a 2018/19-es szezonban bajnoki címet szerző keret hivatalosan már 32 játékosból állt az egy-másfél évtizeddel korábbi 15 fő körüli keretekkel szemben. Ezért a 2012/13-as szezontól csak azokat vettem figyelembe, akik a klub honlapján és hivatalos csapatfotóján voltak feltüntetve, az ideiglenesen szerepet kapó utánpótlás-játékosok közül csak azokat vettem figyelembe, akik nemzetközi mérkőzésen is szerepet kaptak.

ban azonban alkalmaztam annak érdekében, hogy a korábbi időszakhoz képest rendkívüli mértékben kibővülő keretek ne torzítsák teljesen a kutatás alapsokaságát (erről bővebben lásd a 14. lábjegyzetet).

Egy-egy játékos nemzetisége minden évben annak megfelelően került feltüntetésre, hogy milyen állampolgárságú volt, illetve mely válogatottban szerepelt. Ennek értelmében például Igor Zubjuk 1989 és 1992 között szovjetként, 1992-től magyarként, Sterbik Árpád 2001 és 2004 között jugoszlávként, 2018-tól spanyolként, Carlos Pérez 1997 és 2000 között kubaiként, majd 2000-től magyarként szerepel az adatbázisban.

A globálissá vált sportvállalat számára lehetőséget jelent mind a korábbi lokális kapcsolatok fenntartására, mind a brand további építése szempontjából, ha a vállalati társadalmi felelősségvállalás eszköztárához nyúl. A témával foglalkozó szakirodalom fókusza eddig az amerikai major ligákra és azok klubjaira, illetve angol labdarúgócsapatokra irányult, igazodva az irodalomban egyébként is dominánsnak tekinthető angolszász szemlélethez.¹⁵ A nemzetközi irodalom eddigi ismeretei alapján alakítottam ki a Telekom Veszprém CSR-tevékenységére vonatkozó kutatásom szempontjait.

A sportvállalat fogalma a tanulmányban olyan vállalatot jelöl, amely a sport területén működve fogyasztói igényeket kíván kielégíteni nyereség elérése mellett. A sportvállalat jellegzetessége, hogy a sportszakmai eredményesség és a gazdasági működési eredményesség követelménye egyszerre jellemzi.¹⁶ A kiválasztott esetben egy további szempontot, a közösségi értékteremtést is ki kell emelni, annak ellenére, hogy napjainkban a sport klasszikus korszakával szemben a piaci értékteremtés szempontja tekinthető dominánsnak.¹⁷ Az erős lokális identitással és beágyazottsággal rendelkező klubok vonatkozásában ez a szempont egyúttal a vállalati társadalmi felelősségvállalás kérdésének jelentőségére hívja fel a figyelmet.

A vállalati társadalmi felelősségvállalás (*corporate social responsibility*, CSR) a vállalati működés, valamint természeti és társadalmi környezet összefüggését helyezi a középpontba. A fogalom a 2000-es években terjedt el széles körben, Kenneth Arrow azon elméletére épülve, hogy a gaz-

15 Fifka–Jaeger 2020, 61–62.

16 András 2015, 447–449.

17 András 2020.

dasági kapcsolatokat etikusan, felelősen kezelő szereplők tranzakciós költségei csökkennek, magatartásuk csökkenti a súrlódásokat a gazdaságban. A CSR indoka így sokrétű lehet, kutatása és értékelése vonatkozhat arra, hogy az érintett kapcsolatokba ágyazott felelős működés hogyan hat a vállalati működésre. A felelős működés hatékony választ ad-e természeti és társadalmi kihívásokra? Továbbá felmerülhet az is, hogy a vállalatban felmerülő hatékonysági elvárások milyen következményekkel járnak a felelős működésre.¹⁸ A kutatásban a második területre, a társadalmi-ökológiai környezetet érő hatásokra adott reakciókra fókuszálok.

Annak megállapításához, hogy a Telekom Veszprém kézilabdacsapata milyen CSR-eszközöket alkalmaz, a klub honlapjáról nyolc szezonnal kezdődik, amelyet – később részletesen bemutatott okok miatt – mérőföldkőnek tekintek a klub globalizálódási folyamatában, és a 2019/20-as – koronavírus miatt befejezetlen – szezonnal zárul. A CSR-tevékenységet tartalmazó cikkeket két szempontrendszer szerint csoportosítottam. Az egyik szempontot az jelentette, hogy a meghirdetett akció globális, országos vagy lokális vonatkozású, esetleg kizárólag a klub szurkolóira vonatkozik. A másik csoportosítási szempontot a CSR-tevékenység konkrét tartalma jelentette, amely a következő: jótékonyági tevékenység, humán tőkébe történő befektetés, szurkolói párbeszéd, etikus üzleti környezet, etikus sporttevékenység és környezetvédelem.

A média területén az utóbbi évek során lezajlott folyamatokhoz igazodva a honlap cikkeinek tartalomelemzését a csapat közösségimédia-felületeinek, Facebook- és Instagram-oldalának, továbbá a klub *Építők Kézilabda Magazin* (3 szezonnal, 84 adás) műsorának tartalomelemzésével egészítettem ki.

A kutatás keretében két félig strukturált interjút készítettem a klub változásával, aktuális helyzetével kapcsolatos kérdésekről. 2019. december 11-én a Veszprém Arénában készítettem interjút Gulyás Péterrel, aki veszprémi születésűként kizárólag a klub játékosaként lépett pályára első osztályú és nemzetközi mérkőzéseken. 2017-től a klub utánpótlásában dolgozik, az U21-es csapat szakmai igazgatója. 2020. május 15-én telefonos interjút készítettem Sevinger Zsolttal, a Veszprém Handball Team Zrt.

18 Matolay 2010.

cégvezetőjével. Az interjúk során elhangzottakat háttéranyagként használtam fel a tanulmány írásához.

Veszprém és a kézilabda

A kézilabda Veszprém városában és Veszprém megyében egyaránt komoly tradícióval rendelkezik. A megye kézilabdaélete sokszínű és eredményekben is rendkívül gazdag. A megyeszékhelyen kívül komoly tábora alakult ki a sportágnak Ajkán, Herenden, Tapolcán és Várpalotán,¹⁹ Nemesvámoson pedig jelentős utánpótlás-nevelő közösség jött létre. Várpalota 1982 és 1993 között, Balatonfüred 2007 óta szerepel a férfi első osztályban. A legnagyobb sikerek és a legmélyebb gyökerek azonban a megyeszékhelyhez, Veszprém városához kapcsolódnak.

A Veszprémi Haladás (az 1950-es évek helyi egyetemi klubja) férfi kézilabdacsapata az első osztály szereplője volt 1953 és 1954 során.²⁰ Az egyesületet később finanszírozási problémák miatt több alkalommal összevonták más szervezetekkel, ami több névváltást is eredményezett. Az 1960-as években létrejött Bakony Vegyész TC (BVTC) egy időre stabilitást teremtett, női kézilabdacsapata 1966-tól az NBI-ben szerepelt, majd Magyarország első vidéki bajnoka lett 1970-ben.²¹

1977-ben a Veszprémi Állami Építőipari Vállalat (VÁÉV) átvette a BVTC megyei bajnokságban kiesett férfi csapatát, amivel kezdetét vette a VÁÉV SE története.²² A gyorsan fejlődő veszprémi klub meghatározó játékosainak egy része helyi vagy a megyéből származó fiatal volt (például Gyurka János – Zirc, Horváth Gábor – Veszprém), ami azt eredményezte, hogy a csapat szurkolótábora és egyúttal a vezetőség kapcsolatai már a kezdeti időszakban az egész megyére kiterjedő hálót képeztek. A vállalati kötő-

19 Donát 1986, 177–179; 2002, 22–23.

20 A kispályás kézilabda korai magyarországi történetében területi (megyei és fővárosi) bajnokságokat rendeztek, amelyek győztesei középdöntőben és országos döntőben küzdhettek tovább. A Veszprémi Haladás 1953-ban az országos 6., 1954-ben a 8. helyet szerezte meg, később viszont nem tudott a legmagasabb osztályban szerepelni.

21 Donát 1986, 177–179.

22 Donát 1986; 2002.

dés²³ miatt a csapat számíthatott a helyi munkásokra is, akik közé az első években több játékos is tartozott (például Kovács Péter), ami szintén erősítette a helyi beágyazottságot.

A klub ugyanakkor már a másod- és harmadosztályban is folyamatosan kereste azokat a játékosokat, akikkel megerősítheti keretét. Ez azzal járt, hogy rövid időn belül el kellett bocsátani olyan játékosokat, akik az osztályok közötti szintlépésben kulcsszerepet játszottak; a gyors előrehaladás érdekében a vezetőség minden osztályban újabb és újabb játékosokat igazolt. A távozók többsége a megye más csapataiban maradt, ami végső soron nem rombolta, hanem tovább bővítette a fentebb bemutatott lokális hálózatot.²⁴ Ebben a folyamatban további jelentős elemnek tekinthető, hogy a klub játékosai mindig is nagy számban választották testnevelőtanári, edzői pályát²⁵ az aktív éveket követően, és többségük Veszprémben vagy a környező egyesületeknél helyezkedett el. Az NBI/B azonnali megnyerése többek között a „TF-es különítménynek” (Nád János, Keller Lajos, Salamon István) volt köszönhető, ugyanis a klub végzős testnevelőtanárokat igazolt, akik addig tanulmányaik miatt alacsonyabb osztályú fővárosi klubokban játszottak.²⁶ Az 1980-as évek második felében pedig újabb helyi fiatalok (például Brenner László és Kalocsay Attila – Veszprém, Zsigmond György – Tapolca) kaptak bizonyítási lehetőséget a felnőtt csapatban.

Az edzőkön és testnevelőkön túl sokszor azok is támogatták – akár igen komoly összegekkel – a későbbiekben a klubot, akik az élet más területén helyezkedtek el. Veszprémhez tartozni stabilitást és kiváltságot jelentett. Ennek következtében már egy-két évtized alatt nagyon komoly

23 Az 1970-es években a VÁÉV közel 4500 alkalmazottal működött, létszám és gazdasági teljesítmény szempontjából is a legjelentősebb magyarországi építőipari vállalatok közé tartozott.

24 Donát 1986, 29–39.

25 Az 1992-es KEK-győztes csapatból szinte mindenki a sportágban maradt. Csoknyai István, Gulyás István, Sótónyi László, Török Lajos, Igor Zubjuk, Zsigmond György edző, Perger Zsolt és Lubomir Švajlen pedig kapusedző lett. Bene Tamás Balatonfüreden, Németh Csaba Veszprémben lett klubvezető. Éles József az edzői munka után saját kézilabda-iskolát, majd felnőttcsapatot (Veszprémi KKFT) szervezett.

A klub utánpótláscsapatainál jelenleg is számos olyan edző található, aki korábban a csapatban játszott (például Gulyás Péter, Iváncsik Gergő, Ivo Díaz, Momir Ilić). A 2020/21-es szezonban az első csapattal dolgozó szakmai stábtól Pérez Carlos másodedző, Sterbik Árpád kapusedző és Végh József gyúró egyaránt a klub játékosa volt korábban.

26 Donát 1986, 89–94.

személyes és intézményes kapcsolati háló alakult ki, amelynek Veszprém vált megkérdőjelezhetetlen központjává.²⁷

Az erős lokális beágyazottság a magyar kézilabda sajátos jellemzője, a sportág annak ellenére is elért egészen kis méretű településekre, hogy a felnőtt első osztályú bajnokságot hosszú időn keresztül budapesti klubok uralták. Ez a mély beágyazottság egy élvonalbeli klub számára is erőforrássá válhat, hiszen utánpótlást, szurkolótábort és szponzorokat egyaránt biztosíthat számára. András Krisztina és szerzőtársai ezt az építkezési módot Székesfehérvár női csapatának példáján keresztül mutatták be,²⁸ aminek jellegzetességei sok ponton megegyeznek a veszprémi esettel. A 2006 és 2010 közötti időszakra vonatkozó veszprémi sportfejlesztési koncepció például megemlíti a sportélet városi agglomeráció kistépülésein történő fejlesztésének szükségességét is, ami más, a sportot kiemelten kezelő nagyvárosoknál (például Debrecen, Győr) akkoriban nem jelentkezett.²⁹

Veszprém esetében két fontos, a székesfehérváritól eltérő jellegzetességet kell kiemelni, amelyek egyaránt a sport globalizálódásához kapcsolódnak. A sorozatos – hazai, majd párhuzamosan nemzetközi – sikerek hatására a klub a város egyik legfontosabb marketingértékévé vált.³⁰ A nemzetközi eredményesség fenntartása érdekében folyamatosan alkalmazkodott a nemzetközi élmezőnyt jellemző folyamatokhoz, kelet-közép-európai szinten pedig követendő példává is vált a riválisok szemében, amelyek a veszprémi modellt másolták a 2010-es években (például Kielce, Vardar Szkopje). Ez elkerülhetlenné tette a klub játékoskeretének globalizálódását.

27 A klub felemelkedésében kezdetben meghatározó szerepet játszott Fábíán György egykori játékevezető, a Veszprém Megyei Testnevelési és Sporthivatal elnökhelyettese, aki belső konfliktusok miatt 1982-ben távozott a klubtól és a városból is. Donát 1986, 233–236. Fábíán távozása után Hajnal Csaba helyi vegyész mérnök lett a klub első számú vezetője. Donát 1986, 237–241. Hajnal Csaba munkáját az évtizedek során egy szűk bizalmi kör segítette (például Hunyadfalvi Ákos, Magyarády Péter), a klub megkerülhetetlen irányítója azonban évtizedeken át ő maradt. Donát 2002, 106–109. Hajnal a kiemelt névadó szponzorok (Bramac, Fotex, MKB) mellett kiterjedt lokális szponzori hálót épített a klub köré, amelyet viszont meghaladtak a 2012 utáni időszakban. 2016-ban távozott a klubtól. 2013-tól 2015-ig Fonyó Károly vállalkozó, 2015-től Szabó János, a Magyar Telekom gazdasági vezérigazgató-helyettese klub elnöke.

28 András et al. 2015, 62–72.

29 Gyömörei 2012, 160.

30 Veszprém 2013, 9.

A másik fontos elem, hogy Székesfehérvárral ellentétben – ahol több sportágban is kiemelkedő egyesület versenyez egymással a helyi erőforrásokért – Veszprémben a férfi kézilabdacsapat gyakorlatilag hegemon helyzetbe került az 1990-es évek közepére.³¹ A labdarúgók 1993-ban, a női kézilabdázók 1991-ben távoztak az első osztályból. Utóbbiak esetében történt egy újraélesztési kísérlet, ami végül csak öt szezonon át, 2009 és 2014 között jelentett élvonalbeli szereplést.³² Így a klub egyetlen helyi élvonalbeli „riválisa” évek óta a futsalcsapat, ami nem hasonlítható a székesfehérvári klubok lokális erőforrásokért való rivalizálásához.³³

Ez a helyzet azonban érdekes fordulatot vehet a következő években. A klub korábbi meghatározó játékosa, Éles József önálló kézilabda-iskolát, majd felnőttcsapatot alapított (Veszprémi KKFT), amely azt hirdeti magáról, hogy csak helyi kötődésű és magyar játékosokkal akar az élvonalban bizonyítani, amire lehetősége is nyílt a 2020/2021-es szezonban.³⁴ A korábbi ikon csapata által megjelenített kihívás szintén a klub globalizálódására és az abból fakadó kérdésekre hívja fel a figyelmet.

A veszprémi kézilabda globalizálódása

A VÁÉV SE már az első években kereste annak lehetőségét, hogyan tudja új igazolásokkal megerősíteni az addig saját nevelésű játékosokra épülő

31 Gyömörei 2012, 159–163.

32 A Veszprémi Barabás KC révén a város 2009-től ismét első osztályú női klubbal rendelkezett. Három szezon után azonban a klub nehéz anyagi helyzetbe került, 2012-ben csak a Győri ETO csapatával kötött együttműködés révén tudta megőrizni az élvonalbeli szereplés lehetőségét mint a Győr farmcsapata. 2014-ben viszont Mosonmagyaróvárra „költöztették” a csapatot és az indulási jogot.

33 András et al. 2015, 62–72.

34 A Veszprémi KKFT 22 fordulóból 15-öt játszott le az NBI/B nyugati csoportjában, ami után hat ponttal vezetett a második helyezett PLER előtt. Az MKSZ a koronavírus-járvány miatt megszakította, majd bajnok, feljutók és kiesők nélkül lezárta a szezont. Később azonban két klub visszalépett az első osztálytól, és az MKSZ felkérte az NBI/B két csoportját vezető klubot, hogy lépjenek a helyükre, amely lehetőséggel mindketten éltek. A csapat 2020 őszén nyolc mérkőzést tudott játszani, amiből hármat megnyert és ötöt elveszített.

Utóljára az 1980-as években fordult elő, hogy Budapesten kívül más településen egyszerre több első osztályú férfi kézilabdacsapattal rendelkezett. 1983 és 1986 között Szegedről a Tisza Volán mellett a DÉLÉP SC volt az NBI résztvevője. Korábban Győr (1964 és 1966–1970), Miskolc (1958–1959), Pécs (1965 és 1968) és Székesfehérvár (1976) adott otthont két élvonalbeli férfi klubnak.

keretét. A kor adottságainak megfelelően ez az 1980-as években magyar játékosok igazolását jelentette, akik között már akkor előfordult több neves válogatott játékos (például Bartalos Béla, Illés Zoltán, Kocsis Pál). A klub ezt követően folyamatosan alkalmazkodott a nemzetközi gazdasági és politikai változásokhoz, ami fokozatosan megváltoztatta a játékoskeret karakterét, azonban lehetővé tette, hogy a régió egyik legjelentősebb szereplőjévé váljon.

A klub történetének szakaszai a globalizálódás szempontjából:

- 1977–1981: út az első osztályba

A klub rendkívül gyorsan jutott el a megyei bajnokságtól az élvonalig, ahol 1981-től folyamatosan szerepel, és sosem végzett 3. helynél hátrébb. A kor adottságainak megfelelően kizárólag magyar stábbal és játékoskerettel érte el a kezdeti sikereket. A helyi kötődésű, saját nevelésű játékosok mellett fokozatosan azok kapták a központi szerepet, akik sérülés vagy valamilyen konfliktus miatt második bizonysítási esélyt kaptak a veszprémi szereplés által.³⁵

- 1981–1991: az első hazai címek megszerzése

Az első osztályban a klub továbbra is saját nevelésű játékosokra és más magyar kluboktól igazolt válogatott játékosokra épült. A VÁÉV SE az első bajnoki címekért (2) és Magyar Kupa-győzelmekért (5) éles rivalizálást folytatott más ipar- (Győr, Tatabánya) és fővárosi (Honvéd, PLER) csapatokkal, a Kupagyőztesek Európa Kupájában (KEK) pedig az elődöntő jelentette a legjobb eredményt.³⁶ A nemzetközi szintésre való kilépés új tapasztalatot jelentett a klubnak; a CSKA Moszkvával szemben 1982 decemberében játszott párharc élményei hosszú távú hatást gyakoroltak³⁷ a klub építkezésére. Az előrelépés érdekében 1989-ben érkezett a „szovjet kontingens”, a megerősített keret azonban nem nyert sem bajnoki címet, sem nemzetközi kupát,

35 A klub még alacsonyabb osztályúként igazolta le a válogatott, ugyanakkor éppen sérült Illés Zoltánt és Kocsis Pált. Emellett lehetőséget adott az 1980-as években az amerikai emigrációból néhány év után hazatérő Molnár Gyulának.

36 Donát 1986.

37 Itt érdemes visszautalni arra, hogy a sportvállalatok számára milyen összetett kihívást jelent a nemzetközi piacra, kupasorozatba történő kilépés. András et al. 2012, 11–12. A veszprémi vezetőkben mély nyomot hagyott a CSZKA Moszkvával szembeni kudarc (44–61 összesítés), amely 1987 novemberében is megismétlődött (36–46 összesítés). 1982-től a klub számára a CSZKA Moszkva jelentette azt a szintet, ideális modellt, amelyet el kívánt érni. Donát 2002, 19.

amiben szerepet játszott Valerij Melnyik edző konfliktusos személyisége.³⁸

- 1991–2000: a hazai dominancia kialakulása
Kilenc szezon alatt a klub nem zár bajnoki cím (7) vagy Magyar Kupa- (7) győzelem nélkül, miközben csak két hazai riválisa (Dunaferr, Szeged) marad. A nemzetközi kupákban egy KEK-győzelem és két KEK-döntő jelenti a legnagyobb sikert, a BEK/BL sorozatban viszont nem tud a legjobb négy közé kerülni.³⁹ Az edzők, a keret többsége, valamint a meghatározó játékosok (például Csoknyai István, Éles József, Szathmári János) magyarok voltak, amiben a játékospiac korabeli jellegzetességei mellett az is szerepet játszott, hogy Melnyik kétéves időszaka során felhalmozódó konfliktusok⁴⁰ rossz tapasztalatot jelentettek.
- 2000–2007: szintlépés a délszláv nyitással
A klub már az 1990-es években kereste annak a lehetőségét, hogyan tudja keretét külföldi játékosokkal megerősíteni. A kubai válogatottal kötött megállapodás⁴¹ mellett a jugoszláv utódállamokból is megérkeztek az első játékosok, akik viszont (még) nem váltak kulcsszereplőkké. A változást Zdravko Zovko érkezése jelentette 2000-ban, akinek hétéves időszaka alatt délszláv válogatottak sora (például Bozidar Jović, Kiril Lazarov, Dejan Perić, Zlatko Saračević) fordult meg a csapatban. Ennek köszönhetően ebben az időszakban a klub története során először BL-döntőt és kétszer -elődöntőt

38 Donát 2002, 32–38.

39 Donát 2002, 41–90.

40 A szovjetek érkezése politikai szempontból rendkívül érzékeny időszakban, a rendszerváltás során, 1989 nyarán történt, ami nem csupán a városban, hanem az öltözőn belül is feszültséget keltett. A klub egyik válogatott játékosa, Pribék István a rivális Elektromoshoz szerződött, arra hivatkozva, hogy posztján a szovjet edző inkább szovjet játékost favorizált. A magyar többségű játékoskeret a kezdetektől nehezen fogadta el az új edző stílusát, aki 1991 tavaszán gyakorlatilag „eladta” a KEK elődöntőt a német ellenfélnek, amelyhez a szezon végén távozott, és egyik játékosát is magával vitte. Donát 2002, 35–38.

41 Az 1997-es világbajnokságot követően megállapodás született a kubai és a magyar szövetség között arról, hogy a kubai válogatott több hónapra Magyarországra „költözik”. A keret rendszeresen edzett Veszprémben, miközben a játékosokat „kihelyezték” magyar klubokhoz, hogy fejlődjenek. Donát 2002, 69–71. Veszprémben kezdetben Carlos Pérez és Urios Fonseca, később egy szezonon át Raul Alayo, majd hosszabb időn át Ivo Díaz játszott. Később a kubaiak szétszéledtek, többségük új állampolgárságot vett fel, és más válogatottban szerepelt. Pérez és Díaz mellett Vladimir Hernández mutatkozott be a magyar válogatottban.

játszott, hazai szintéren pedig a Szeged maradt egyetlen riválisa.⁴² Kialakult egy olyan játékosáramlás, aminek keretében Veszprém egyszerre jelentett kiugrási lehetőséget a Balkán tehetséges fiataljai számára, valamint magas szintű levezetési lehetőséget a nyugati bajnokságok horvát és szerb sztárjainak.

– 2007–2012: „magyaros modell”

2007-ben a legeredményesebb magyar edző, Mocsai Lajos érkezett a kispadra, akinek ötéves időszaka alatt némileg változott a klub átigazolási stratégiája. Továbbra is érkeztek délszláv játékosok, 2009 és 2012 között azonban egyre inkább a külföldi bajnokságokban játszó magyar válogatottak (például Császár Gábor, Fazekas Nándor) hazahozatala vált dominánssá. A keleti klubok erőviszonyait jelentősen átalakította a Vardar Szkopjéhez érkezett orosz befektető, valamint a 2007-es vb után a lengyel kézilabdába áramló források mértéke. A klub nem csupán a nyugati élcsapatokkal szemben volt már hátrányban, hanem a korábbi évtizedben kivívott, „vezető keleti klub” szerepét is új kihívók fenyegették. Ebben a helyzetben a Veszprém új utat választott, amit – elsősorban – a 2008-as válság következtében összeomló spanyol bajnokság tett lehetővé.

– 2012–: globális klubbá válás

A 2008-as gazdasági válság következtében megrendült a spanyol építőipar és bankszektor, amelyek korábban a kézilabdaklubok esetében is kiemelt jelentőségű szponzorok voltak. A klubok összeomlása miatt sok kiemelkedő játékos és edző került a játékospiacra, ami a keleti klubok igazolási lehetőségeit is jelentősen megváltoztatta. 2012-ben Spanyolországból olyan játékosok (például Nagy László, Chema Rodriguez, Cristian Ugalde) és stábtagek igazolására került sor, ami korábban elképzelhetetlennek tűnt, a későbbiekben viszont állandósult ez a folyamat.

2012-ben kezdődött a klub szervezeti átalakulása, ami kapcsolati tőke szempontjából és sportdiplomáciai téren egyaránt előrelépést jelentett. Míg korábban Hajnal Csaba szinte egy személyben képviselte a klubot, 2012 után három-négy személy mozog folyamatosan a nemzetközi kézilabdaéletben. Az új időszakban központi szere-

⁴² Darcsi–Donát 2007, 67–94.

pet tölt be Szabó János, a Magyar Telekom pénzügyi vezérigazgató-helyettese, aki 2015-ben lett a Veszprémi Építők Sport Egyesület elnöke, 2019-ben pedig a férfi kézilabdaklubok nemzetközi ligaszervezete (*Forum Club Handball*) – a PSG és a Kiel képviselőjének társaságában – az EHF és az FCH által alapított Férfi Klubcsapatok Igazgatóságába választotta.

Erre az időszakra esett a kelet-európai ligában (SEHA Liga) történető indulás, 2015-ben a világ akkori talán legértékesebb játékosának (Aron Palmarsson) leigazolása, a nemzetközi élmezőnyben való stabil jelenlét (öt Final Four-részvétel, három BL-döntő). Nem csupán a magyar játékosok aránya csökkent nagymértékben, hanem a keretet nemzetiségi összetétele is rendkívül heterogénné vált. Délszlávok (például Dragan Gajić, Manuel Štrlek) mellett pályájuk zenitjén lévő skandináv (például Andreas Nilsson, Rasmus Lauge Schmidt) és francia válogatottak (például Kentin Mahé) egyaránt érkeztek Veszprémbe. Egyúttal olyan, korábban az európai kézilabdában másodvonalbelinek tekintett országok válogatott játékosai is megjelentek, mint például Brazília, Chile, Egyiptom.

A nemzetközi élmezőnyben való tartós jelenlét, a klub országos, majd globális nyitása azt eredményezte, hogy a helyi játékosok mára szinte teljesen kiszorultak a játékoskeretből. A 2019/20-as keretben két magyar válogatott játékos volt, a bérletet és jegyet vásárló szurkolók jelentős része már évek óta nem a megyéből érkezik. Ez a korábban helyi értéként kezelt klub identitása és kapcsolatrendszere, továbbá a lokális közösség, a város szempontjából is új kérdéseket vetett fel. A tartós nemzetközi sikerek a hivatásos sport piacai⁴³ közül a játékospiac esetében a más sportágaknál prognosztizált hatás ellentétét eredményezték Veszprémben. Nem a klub játékosai váltak exportképesebbé,⁴⁴ hanem a klub importképessége növekedett. A kézilabda korábban is a játékosmigrációra leginkább hajlamos sportágak közé tartozott Magyarországon, ugyanakkor elsősorban a keleti országok játékosai tekintettek a magyar bajnokságra nyugati „ugródeszkeként”.⁴⁵ Ez a helyzet a 2010-es években még inkább érezhetővé vált a magyar csapatsportágakban, azonban már nem csupán

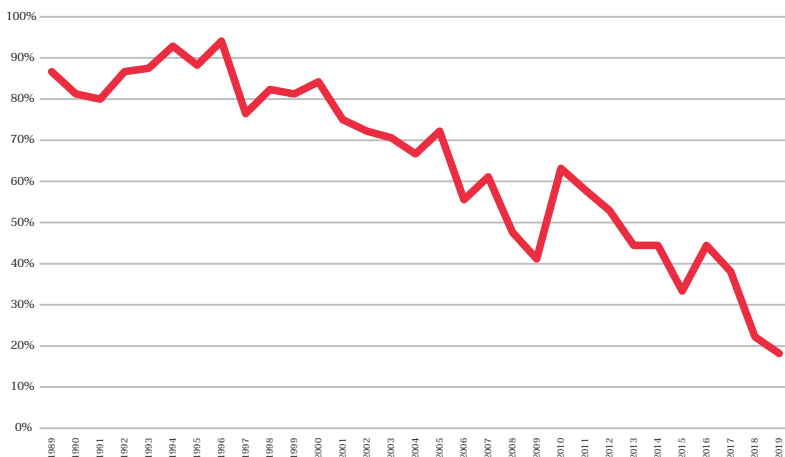
43 András 2015, 449–461.

44 András et al. 2012, 17–18.

45 Ács 2009.

keleti, hanem nyugati országok játékosai számára is. Az egyre fokozódó játékosáramlás következtében a nemzetközi élmezőnyhöz történő felzárkózás a Telekom Veszprém esetében a sportszakmai és gazdasági kihívás mellett identitásépítési és -megtartási kihívássá is vált.

1. ábra. A magyar játékosok arányának alakulása a veszprémi keretben 1989 és 2019 között

Forrás: MKSZ, Telekom Veszprém

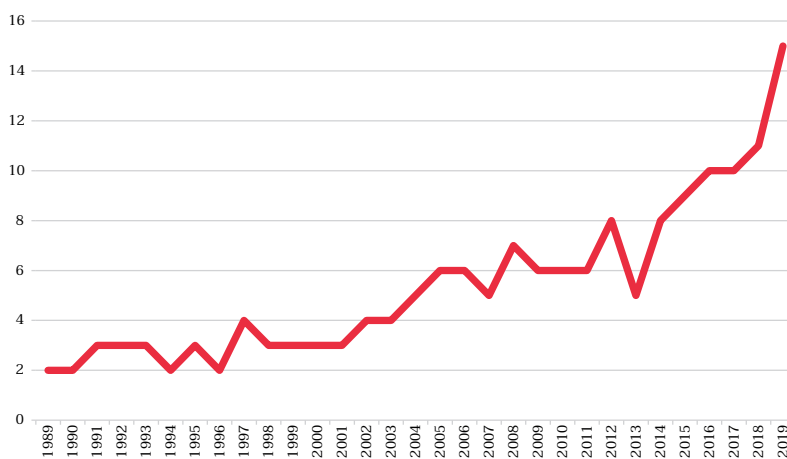
A klubot már az 1980-as évek gyors fejlődése és sok igazolása miatt is rendszeresen érték kritikák,⁴⁶ a csapatépítés és az eredmények azonban igazolták a veszprémi stratégiát. Az 1990-es évek végétől, a külföldi játékosok számának növekedésétől pedig a légiósok alkalmazása vált vizsztatérő témává, ami saját szurkolók és korábbi játékosok részéről is kritikaként fogalmazódott meg. A 2000-es évek nyugat-európai sikercsapatái (például Barcelona, Ciudad Real, Portland San Antonio Pamplona, THW Kiel, Magdeburg) azonban azt igazolták, hogy a kézilabdaklubok esetében is ugyanazok a folyamatok érvényesülnek, amelyek a Bosman-ügy⁴⁷ és

46 Donát 1986, 29–39.

47 A kézilabda Bosman-esete Maros Kolpak ügye volt. A szlovák állampolgárságú Kolpak a német TSV Östringen kapusa volt, aki légiós státusza miatt kiszorult a keretből, ami az Európai

a Bajnokok Ligája átszervezését követően a labdarúgásban. A gazdagabb klubok nemzetiségtől függetlenül leigazolták a legjobb játékosokat, akik pedig nem tudtak velük lépést tartani, tartós hátrányba kerültek.⁴⁸

2. ábra. A veszprémi játékoskeretet alkotó nemzetiségek száma 1989 és 2019 között

Forrás: MKSZ, Telekom Veszprém

A szlovén Celje és a horvát RK Zagreb esete jól mutatja, mivel járt a kézilabda-klubélet globalizálódása azok számára, akik nem tudtak alkalmazkodni az új viszonyokhoz. Az 1990-es években mindkét klub Európa élmezőnyéhez tartozott, sikereiket többnyire saját nemzetiségű, illetve délszláv játékosokra építve érték el. A Zagreb 1992-ben és 1993-ban, a Celje 2004-ben nyert BL-t. Később azonban mindkét klub anyagi gon-

Bíróság ítélete (C-438/00) szerint a nemzetiségen alapuló hátrányos megkülönböztetés tilalmának elvét sértette. A bíróság kimondta, hogy a légiós korlátozás szabálya munkafeltételekhez kapcsolódik, és tiltott hátrányos megkülönböztetést tartalmaz.

⁴⁸ A Bajnokok Ligája 2018/19-es szezonjában a négyes döntőbe jutó klubok kerete nemzetiségi összetétel szempontjából a következőképpen alakult az EHF helyszínen terjesztett kiadványa szerint:

Vardar Szkopje (MK): 18 játékos, 9 féle állampolgárság, 4 észak-macedón;

Telekom Veszprém (HUN): 18 játékos, 11 féle állampolgárság, 4 magyar;

Kielce (POL): 18 játékos, 6 féle állampolgárság, 7 lengyel;

Barcelona (ESP): 18 játékos, 9 féle állampolgárság, 5 spanyol.

dokkal szembesült, és napjainkban – bár hazai hegemon helyzetük miatt folyamatos BL-szereplők – messze elmaradnak az élmezőny csapataitól. Inkább utánpótlást biztosítanak számukra, mintsem valódi kihívást jelentenek. Az anyagi helyzet mellett a hazai közvélemény nyomása is szerepet játszott abban, hogy nem tudták olyan módon megváltoztatni, a nemzetközi trendekhez igazítani játékoskeretüket, mint a Telekom Veszprém, majd a veszprémi stratégiát követő Pick Szeged, Kielce, Wisla Plock és Vardar Szkopje. A két délszláv csapat helyzetének alakulása sok hasonlóságot mutat az Ajax sorsával a labdarúgásban.

A sport, különösen az európai csapatsportágak érzelmekkel telített világában azonban előfordul, hogy még a sportszakmai és gazdasági siker sem igazolhatja egy klub karakterének megváltozását, globális trendekhez való alkalmazkodását. A globális sportvállalattá válás nem megfelelő kezelés esetén törést is okozhat, amire az utóbbi évtizedek számos példát szolgáltatott, különösen a gazdasági működés szempontjából példaértékűnek tekintett angol labdarúgó-bajnokságból. Az üzleti sikerek ellenére a tradicionális angol fociszurkolók egy része a 20. század utolsó évtizedei óta folyamatosan labdarúgásuk válságáról beszél. Számos csapat szurkolótáborában okozott törést, hogy a régi támogatók egy része úgy érezte, az élvonalbeli labdarúgás a piaci logika áldozatává vált, a klubok elszakadtak tradicionális közegüktől, a foci már nem az egyszerű emberek játéka, amire csak a sportágtól való elfordulás vagy eredeti értékeinek fellelvenítése jelenthet megoldást. Ez vezetett a közösségi tulajdonú klubok megjelenéséhez, amelyek többféle modell szerint működhetnek (például rész- vagy teljes tulajdonjog a szurkolók vonatkozásában), közös jellemzőjük azonban, hogy olyan szurkolók hozták őket létre, akik úgy érezték, a sportszakmai és gazdasági siker túlzott elvárásai miatt elszakadtak korábban támogatott csapatuktól. Ilyen törés zajlott le például a Wimbledon FC esetében, amikor a klub új stadionja más városrészben épült fel, amire válaszul a szurkolók egy csoportja létrehozta az AFC Wimbledon csapatát. A Manchester United esetében pedig az amerikai befektetők ellen tiltakozók alapították az FC United of Manchester klubot. A folyamat jelentőségét mutatja, hogy nem csupán a Premier League élmezőnyéhez tartozó klubok (például Manchester United, Liverpool), hanem kevésbé sikeresek esetében (például Porthmouth, Swansea) is lezajlott, és a 2010-es

évtized végére már több mint harminc, szurkolók által alapított és tulajdonolt klub versengett Anglia alsóbb bajnoki osztályaiban.⁴⁹

Mit tehet egy ilyen krízis elkerülése érdekében egy sportvállalat? A kérdés különösen hangsúlyos egy olyan sportvállalat esetében, mint a Telekom Veszprém, amely mélyen beépült a lokális identitásba. Ez viszont a nemzetközi verseny tekintetében hátrányt is okozhat, mert olyan helyi közegre építhet, amely európai mércével – helyi közösség létszáma, szponzorációs lehetőségek, merchandising és médiapiac – rendkívül kicsinek tekinthető,⁵⁰ még a sportág több riválisával (például Barcelona, PSG) szemben is. A két kihívás közötti egyensúly megtalálását, a korábbi kapcsolatok, helyi beágyazottság fenntartását segítheti, ha a sportvállalat a vállalati társadalmi felelősségvállalás eszköztárához nyúl, ami a korábbi elköteleződések megerősítésén túl a klub új imázsát, nemzetközi helyzetét is legitimálhatja a helyi közösség előtt.

Globális sportvállalatok CSR-tevékenysége

A CSR a vállalatok számára már nem opcionális lehetőség, hanem a környezet és a piac által támasztott elvárás. A globálissá vált sportvállalat számára CSR eszköztára lehetőség, amin keresztül kifejezheti, hogy továbbra is kötődik lokális környezetéhez, és tisztában van vele, hogy nemzetközi sikerei miatt lokális környezet iránti felelőssége is fokozódott.⁵¹

A sportvállalatok esetében azonban két problémát érdemes kiemelni a részletesebb elemzést megelőzően. Az első a sportvállalatok környezetének összetettségéből fakadó stratégiai és módszertani problémák köre.⁵² Egy sportvállalatnak ugyanis egyszerre kell figyelemmel lennie a saját alkalmazottak, játékosok, szurkolók, szponzorok mellett a média, a sportszergyártók, a nemzeti és nemzetközi szövetségek elvárásaira. Ez

49 Porter 2019, 1–17.

50 Veszprém városának lakossága a KSH adatai szerint 60 ezer, a megye lakossága pedig 165 ezer fő körül alakult az utóbbi évtizedben, ami jóval kisebb lokális piacot jelent a globális nagyvárosban működő Barcelona vagy PSG lehetőségeihez képest.

51 Cobourn–Frawley 2017, 113–114.

52 Babiak–Wolfe 2009.

a jellegzetesség a sportvállalat tág értelmezési módjából is következik, amely szerint a sportvállalatot láncként lehet értelmezni, amely a végső fogyasztótól távolabb eső szereplőkre, akár nemzetállami határokat átlépő szereplőkre is kiterjed.⁵³ Ez viszont azt eredményezi, hogy a vállalat felelőssége is jóval tágabb körre vonatkozik, ezért sokkal több szempont szerint kell döntést hoznia a CSR kérdéseiben is.

További problémát jelent, hogy a gyakorlatban a sportvállalatok CSR-tevékenységét sok esetben összekapcsolják, összekeverik a sport-tartalmú CSR- (*sport-related CSR*) tevékenységgel, és a sport mint közpolitikai eszköz (*sport-for-development*) alkalmazási lehetőségével.⁵⁴ Előbbi azt jelenti, amikor egy vállalat a sport területét érintő CSR-tevékenységet végez (például futóversenyre történő felkészülés és nevezés feltételeinek biztosítása az alkalmazottaknak), vagy a sport multiplikatív jellegét kihasználva más közpolitikai célok elérése (például egészségtudatosabb életmód folytatása, deviáns viselkedési formák visszaszorítása) érdekében használja a sportba történő befektetést.

A szakirodalom a következő tevékenységi területeket emeli ki, amelyek a legelterjedtebbek a sportvállalatok CSR-gyakorlatában:

- jótékonyági események és szervezetek támogatása;⁵⁵
- lokális nevelő, szemléletformáló és rekreációs programok támogatása;⁵⁶
- kulturális kezdeményezések támogatása;⁵⁷
- fenntartható és a szélesebb közösség felé nyitott létesítmények;⁵⁸
- globális problémák középpontba helyezése;⁵⁹
 - tájékoztató kampány (például a Real Madrid környezetvédelmi programok támogatója),
 - gyakorlati megoldás (például a Philadelphia Eagles [NFL] zöld energiával működtetett stadionja);
- klubok és ligák által létrehozott alapítványok.⁶⁰

53 András, 2015, 447–449.

54 Trendafiova et al. 2017, 940–943.

55 Babiak et al. 2012; Extejt 2004.

56 Trendafiova et al. 2017, 943–945.

57 Ratten–Babiak 2010.

58 Pfahl et al. 2015.

59 Trendafiova et al. 2017, 946.

60 Westhues–Einwiller 2006.

Az európai labdarúgóklubok esetében Fifka és Jaeger tanulmánya⁶¹ a CSR-tevékenységnek szintén hat területét határozta meg, az előző csoportosítástól azonban kissé eltérő hangsúlyokkal, amelyek a döntően amerikai major klubok esetében megfigyelt gyakorlatoknál talán közelebb állnak az európai kézilabdaklubokhoz. Az esettanulmányban Fifka és Jaeger tanulmánya⁶² alapján a következő kategóriák szerint vizsgáltam a Telekom Veszprém CSR-tevékenységét:

- lokális közösség segítése, jótékonyág (például játékosok kórházi látogatása, alapítvány támogatása);
- humán tőkébe történő befektetés (például utánpótlástábor támogatása);
- szurkolói párbeszéd (például ankét szervezése, hagyományok ápolása, meztervező pályázat);
- etikus üzleti környezet (például kisebb, akár más sportághoz tartozó helyi klub támogatása, fogadási csalás elutasítása);
- etikus sporttevékenység (például dopping elutasítása);
- környezetvédelem (például környezeti terhelést csökkentő fejlesztés a létesítményben).

A Telekom Veszprém esetében a globális-országos-lokális-szurkolótábor felosztás mellett az utóbbi csoportosítást alkalmaztam.

A Telekom Veszprém CSR-tevékenysége

A Telekom Veszprém honlapján 2012 júliusa és 2020 áprilisa között megjelent cikkeket elemeztem a módszertani fejezetben ismertetett szempontok szerint. A táblázatba foglalt adatok értelmezéséhez a klub Facebook- és Instagram-oldala, valamint a klub magazinműsora mellett a vehir.hu portál csapattal kapcsolatos híreit, továbbá az interjúkban elhangzottakat is figyelembe vettem. Egy hírt több kategóriába is besoroltam, amennyiben tartalma több területet is érintett. Ebből a szempontból a 2019. december 3-án közzétett *December 11-i programok az Arénában* című bejegyzés volt

⁶¹ 2020.

⁶² Uo.

a legsokoldalúbb, amely egyszerre hívta fel a figyelmet az utolsó hazai mérkőzés előtt a karácsonyi jótékonyági akcióra, a Movember Mozgalom kampányra és a klub eredményeire, valamint emlékeztette a szurkolókat a meccs utáni dedikálási lehetőségre. Az egyes kategóriák elemzését követően külön foglalkozom a legaktuálisabb kérdéssel, a koronavírusra adott reakcióval.

A táblázat adatai azt mutatják, hogy a szurkolókra fókuszáló, továbbá a jótékonyági, egészséggel kapcsolatos ügyek dominanciája jellemzi a klub CSR-tevékenységét. Ez a két terület azért is emelkedik ki, mert amennyiben például a klub felkarol egy globális jótékonyági kampányt, akkor az minimum országos (például a Pink Október keretében a Magyar Rákellenes Liga támogatása), de inkább helyi dimenziót kap, illetve az adott ügy a szurkolók felé nyújtott szolgáltatássá is átalakításra kerül. Utóbbi stratégiát jól szemlélteti a Movember Mozgalomhoz történő csatlakozás 2019-ben, aminek keretében a Telekom Veszprém nem csupán önmagában a prosztatarák elleni küzdelemre, a szűrések fontosságára hívta fel a figyelmet, hanem mezarverést szervezett. Az ennek keretében keletkező bevételt kiegészítette, és a decemberi utolsó hazai meccs előtt ingyenes gyorstesztet biztosított a csarnok előterében a férfi szurkolók számára. 2019 májusában pedig a Duo Day kampány keretében helyi fogyasztókkal élők tekinthettek be egy napra a klub működésébe.

1. táblázat. A Telekom Veszprém CSR-aktivitása 2012 és 2020 között a klub honlapján publikált cikkek alapján

<i>Fókusz</i>	<i>Globális</i>	<i>Országos</i>	<i>Lokális</i>	<i>Szurkolótábor</i>
Jótékonyág	9	14	17	5
Humán tőke	5	2	3	1
Szurkolói párbeszéd	6	4	1	56
Etikus üzleti környezet	0	1	2	2
Etikus sportélet	1	0	1	0
Környezetvédelem	0	0	4	2

Forrás: Telekom Veszprém

Az aktív helyi szerepvállalás messze túlmutat a globális jótékonyági, egészségvédelmi kampányok lokális szintre történő konvertálásán. A helyi egészségügyi intézmények (például Veszprémi Cholnoky Ferenc Kórház) és civil szervezetek (például Bébi Koraszülött Mentő Alapítvány) támogatása a mérkőzéseken gyűjtött adományok, játékosok látogatásában egyaránt megmutatkozik, ami az utóbbi években többször nem csupán önálló kezdeményezésként került meghirdetésre, hanem a város más csapatait is érintő közös akcióként. Ennek a formája lehet közös adománygyűjtő kampány vagy akár egy jótékonyági mérkőzés is (például 2013-ban a futsalcsapattal mérkőztek meg a kézilabdázók). A lokális szerepvállalásban és kommunikációban központi szerepet kapott Gulyás Péter, aki több jótékonyági kezdeményezést önállóan is felkarol (például összefogás a Fenyveserdő Otthon parkolójának felújításáért), amit viszont szintén a klub szerepvállalásaként értelmeznek helyben. Emellett a város sikeres, 2023-as Európa kulturális fővárosa projektjének egyik nagyköveteként is szerepet vállalt.

A legnagyobb figyelmet azonban egyértelműen a szurkolók kapják a klub részéről. Az utóbbi években meztervező, szurkolói fotó- és gyermekeknek meghirdetett rajzpályázatot egyaránt hirdetett a Telekom Veszprém. Szinte minden évben sor került szurkolói ankéttra, nyílt edzésre, de a 2017/18-as szezon kezdetén olyan BL-mérkőzés is volt Celjében, amire a klub ezer jegyet vásárolt és osztott szét. A szurkolói párbeszéd globális szinten történő képviseléséhez soroltam a lengyel Wisla Plock szurkolóinak vendégül látását egy 2016-os BL-meccs előtt, továbbá a magyar–román történelmi ellentét miatti gyilkosság áldozatául esett Marian Cozma emlékének ápolásával kapcsolatos híreket.

A klub etikus üzleti magatartással kapcsolatos híreiben is meghatározó szerep jut a szurkolóknak, a névadó szponzor Telekom például külön díjcsomagot alkotott számukra. 2013-ban pedig a jóval szélesebb eléréssel rendelkező M4 sportadó is közvetíthette a Kiel elleni BL-negyeddöntő második mérkőzését, annak ellenére, hogy a közvetítési jog a Digisportnál volt. Az etikus üzleti magatartás másik tartalma a fentebb bemutatott tapasztalatokhoz hasonlóan a szurkolók mellett a lokális környezetre vonatkozik. A 2016-ban elindított szurkolói kártya programot 2018 őszén a másodosztályú városi kosárlabdacsapatra is kiterjesztették.

A humán tőkébe történő befektetés is sok szálon kapcsolódik a klub közvetlen környezetéhez. A Telekom Veszprém az utóbbi években támo-

gatást nyújtott (például felszerelés és buszok biztosítása, grafikai elemek tervezetése) többek között Dragan Gajić táborához, edzéslehetőséget biztosított más egyesületek utánpótláskorú játékosainak a felnőttcsapattal, csapatépítő edzést tartott szponzor vállalat alkalmazottainak. A helyi beágyazottság ápolása abban is megnyilvánul, hogy a klub Veszprémen kívül két településen működtet szervezett keretek között zajló utánpótlás-nevelést: 2010-től Sümegen és 2013-tól Tapolcán.

Az etikus sportélet inkább a szurkolói viselkedésen, párbeszédre keresztül nyilvánul meg a klub kommunikációjában. Ugyanakkor a hivatalos táplálékkiegészítő választásakor a klub hangsúlyozta a dopping elutasítását és a táplálékkiegészítő-piac transzparenciájának fontosságát.

A zöld téma korlátozottan jelenik meg a klub tevékenységében, elsősorban az állatvédelemmel foglalkozó szervezetek melletti kiállítás kapott nagyobb hangsúlyt. A téma másodrangú státuszában szerepet játszik, hogy a Veszprém Aréna nem a klub tulajdonában van, ezért energetikai fejlesztések vagy a mérkőzések során alkalmazott repohár bevezetésének kérdése nem elsősorban a klub feladata és felelőssége. Érdekes és Magyarországon innovatív volt a 2016-ban, a korábbi pályaborítás lecserélése során meghirdetett akció, amikor a szurkolóknak lehetőségük nyílt négyzetmétereket relikviaként vásárolni. Más magyar sportklubok korábbi stadion elbontásakor már alkalmaztak hasonlót (például székek vásárlási lehetősége vagy elajándékozása a régi Bozsik-stadionból), a veszprémi projekt azonban a focitól függetlenül került meghirdetésre, a hazai és európai kézilabda világában egyedinek és újdonságnak számított.

Országos ügyek mentén történő fellépés esetfüggő, többnyire jótékonyági akciókhoz kapcsolódik, valamint a már leírt módon globális kampányok hazai „konvertálását” jelenti. Egyedi volt a 2016 tavaszán balesetben elhunyt debreceni szurkolók családjának meghirdetett akció, amihez később egyesületek és sportolók sora csatlakozott, országos kezdeményezéssé bővítve az eredetileg egyetlen mezre való licitálást.

A koronavírus terjedése miatt a klub már azt megelőzően zárt kapussá minősítette a SEHA Liga negyedöntő visszavágóját, hogy azt – minden más sporteseménnyel együtt – elhalasztották volna. A klub többször is felhívta szurkolói figyelmét a veszélyre, majd aktívabb tevékenységet is végzett. Március második felében a csapat vezetői és játékosai éjszakai műszakban vállaltak árufeltöltést az egyik veszprémi áruházban. Április elején több helyi közéleti személyiséggel (például a városi színház igazga-

tója és színészei) közösen adott vért a klub képviseletében Csík Zoltán, a zrt. vezérigazgatója és Sterbik Árpád kapus. A többi játékos azért nem vehetett részt az eseményen, mert március elején még külföldön játszották a SEHA Ligában negyedöntő első mérkőzését. Ezt követően a csapat játékosai ultrahanggépet vásároltak a megyei kórháznak. A játékosok fizetésének csökkentése mellett a bajnoki szezon lezárását követően a klub arról is közleményt adott ki, hogy megvizsgálja a bérletesek kártérítésének lehetőségét.

A Telekom Veszprém CSR-tevékenységében a lokális közösség és a szurkolók kapják a központi szerepet, ami a globális kampányok adaptálásában is megnyilvánul. A két területre helyezett hangsúly biztosította, hogy a klub globalizálódása ellenére is éreztesse helyi gyökereit és kapcsolódását. Ezt annak ellenére is sikerült megtartania, hogy környezete, maga a kézilabda mint sportág is jelentősen átalakult. A hazai és nemzetközi életben betöltött szerep még látványosabbá válhat, ha a klubnak sikerül a hagyományos közönségen túli nyitást végrehajtania a jövőben. Korábban európai szinten is újdonságnak számító, népszerű program volt például a Veszprémi Kézilabda Fan Club által szervezett szurkolói kézilabdatorna, amely akkor többek között hazai, szlovén és német szurkolótáborok esetében is kedvező fogadtatásban részesült. A sportág és szurkolói is sokat változtak azóta, a jelenlegi viszonyok mentén inkább a klub alapításának 40. évfordulójára szervezett nyár végi felkészülési torna, a Handball City Fesztivál továbbfejlesztése tűnik újabb előrelépési lehetőségnek, ami akár komplex nyárbúcsúztató és kézilabda szezonnyitó programmá is bővíthető lenne. Egyben lehetőséget nyújtana mindazon törekvések és elköteleződések komplex kifejezésére, amelyek így is megtalálhatóak a klub CSR-tevékenységében.

Összegzés

Magyarországon újdonság a globalizációhoz alkalmazkodott, kiemelkedően sikeres, nemzetközi szintéren trendet diktáló csapatok jelenléte. Korábban is voltak a kontinens elitjéhez tartozó klubcsapatok (elsősorban a vízilabdában, valamint a női kézi- és kosárlabdában), a korábbi sikeres csapatok esetében azonban rendre volt egy magyar belső kör, amely a já-

tékosok mellett többnyire az edzőket is magába foglalta (például Domino BHSE, Mizo-PVSK). A magyar játékosokat csak korlátozott számban alkalmazó, külföldi edzők által irányított sikeres klub példája viszont nem korlátozódik Veszprémre (például Győri ETO, Sopron Basket). A veszprémi eset tudományos eszközökkel történő megismerése, a következmények elemzése és bemutatása más hasonló helyzetű klubok és városok számára is segítséget jelenthet annak érdekében, hogy a korábban kialakult erős helyi kapcsolatok az új körülmények között is fennmaradhassanak. A Telekom Veszprém sportvállalként végzett CSR-tevékenysége révén továbbra is kifejezi a lokális környezethez és szurkolótáborhoz fűződő kapcsolatát, amelynek bővítése egyúttal további lehetőségeket tartogat arra is, hogy a jövőben a klub még inkább érzékeltesse a nemzetközi élmezőnyben betöltött kiemelkedő szerepét.

Irodalom

- Ács P. 2009: A sportolók területi mozgásai, avagy a sportolói vándorlás. *Tér és Társadalom*, 3., 147–159.
- András K. 2015: A hivatásos sport gazdaságtani alapjai. In Ács Pongrác (szerk.): *Sport és gazdaság*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Egészségtudományi Kar, 434–481.
- András K. 2020: A sportközösség élménye mint érték és mint erőforrás. Előadás, *IV. SKEOF (Sportgazdaságtani Kutatók és Egyetemi Oktatók Fóruma) Konferencia*. Székesfehérvár, 2020. január 16.
- András K. – Havran Zs. – Jandó Z. 2012: Üzleti globalizáció és a hivatásos sport: sportvállalatok nemzetközi szerepvállalása. Műhelytanulmány (working paper). Budapest, Budapesti Corvinus Egyetem, Vállalat-gazdaságtan Intézet.
- András K. – Kozma M. – Kynsburg Z. 2015: Sport development initiatives at micro-regional level – Theoretical propositions and case study analysis. *Közgazdász Fórum*, 125., 55–77.
- Babiak, K. – Mills, B. – Tainsky, S. – Juravich, M. 2012: An Investigation into Professional Athlete Philanthropy: Why Charity is Part of the Game. *Journal of Sport Management*, 2., 159–176.
- Babiak, K. – Wolfe, R. 2009: Determinants of Corporate Social Responsibility in Professional Sport: Internal and External Factors. *Journal of Sport Management*, 6., 717–742.
- Cobourn, S. – Frawley, S. 2017: CSR in professional sport: an examination of community models. *Managing Sport and Leisure*, 2., 113–126.
- Cox, R. – Hills, L. – Kennedy, E. 2015: Myths of nation in the Champions League. *Soccer & Society*, 5–6., 674–692.
- Dóczi T. 2011: *Rendszerváltás, globalizáció és nemzeti identitás a sportban a XXI. század kezdetén Magyarországon*. Doktori értekezés. Budapest, Semmelweis Egyetem Sporttudományi Doktori Iskola.
- Darcsi I. – Donát T. 2007: *Zouko*. Veszprém, Donát Bt.

- Donát T. 1986: Érmek és árnyak. Veszprém, Megyei Testnevelési és Sportosztály.
- Donát T. 2002: *25 év aranyban*. Veszprém, Fotex KC Veszprém.
- Extejt, M. 2004: Philanthropy and professional sport teams. *International Journal of Sport Management*, 3., 215–228.
- Fifka, M. S. – Jaeger, J. 2020: CSR in professional European football: an integrative framework. *Soccer & Society*, 1., 61–78.
- Giddens, A. 1990: *The Consequences of Modernity*. Stanford, Stanford University Press.
- Gyömörei T. 2012: *Területi sportinfrastruktúrák: Az önkormányzatok sportgazdálkodása Magyarországon*. Doktori értekezés. Győr, Széchenyi István Egyetem Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola.
- Hajdú A. 2020: Helyi értékből globális sportvállalat. A nemzetközi siker kihívása Veszprém és a kézilabda kapcsolatában. Előadás, *IV. SKEOF (Sportgazdaságtani Kutatók és Egyetemi Oktatók Fóruma) Konferencia*. Székesfehérvár, 2020. január.16.
- Jarvie, G. 2006: *Sport, Culture and Society. An Introduction*. London, Routledge.
- Malotay R. 2010: Vállalatok társadalmi felelősségvállalása – Hatékonysági vonzatok. *Vezetéstudomány*, 7–8., 43–50.
- Pfahl, M. – Casper, J. – Trendafilova, S. – McCullough, B. P. – Nguyen, S. N. 2015: Crossing Boundaries: An Examination of Sustainability Department and Athletics Department Collaboration Regarding Environmental Issues. *Communication and Sport*, 1., 27–56.
- Porter, C.: *Supporters Ownership in English Football. Class, Culture and Politics*. London: Palgrave Macmillan.
- Ratten, V. – Babiak, K. 2010: The Role of Social Responsibility, Philanthropy and Entrepreneurship in the Sport Industry. *Journal of Management & Organization*, 4., 482– 487.
- Risser, Rita 2020: The Theatre of National Identity in Modern Sport. *Sport, Ethics and Philosophy*, 3., 377–390.
- Trendafilova, S. – Ziakas, V. – Sparvero, E. 2017: Linking corporate social responsibility in sport with community development: an added source of community value. *Sport in Society*, 7., 938–956.
- Veszprém Megyei Jogú Város Önkormányzata 2013: *Veszprém sportfejlesztési koncepciója*.
- Westhues, M. – Einwiller, S. 2006: Corporate foundations: Their role for corporate social responsibility. *Corporate Reputation Review*, 2., 144–153.

A Telekom Veszprém digitálismédia-felületei

honlap: <https://handballveszprem.hu/hu>

Facebook: <https://facebook.com/veszpremandballteam/>

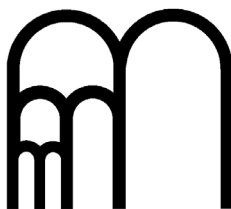
Instagram: <https://www.instagram.com/handballveszprem/>

Youtube: <https://www.youtube.com/user/MKBVESZPREMKCTV?feature=mhee>

Interjúk

Gulyás Péter: 2019. december 11., Veszprém Aréna, személyes interjú

Sevinger Zsolt: 2020. május 15., telefonos interjú

Pro Minoritate 2021. tavasz

Magyar emigráció a húszas években

KULCSÁR Beáta: Adaptációs kísérletek Kanadában. Egy magyar emigráns küzdelmei az 1920-as évek második felében

Várostörténet sajtóból

VÁRADI Natália: Beregszász, a Vérke-parti város a hruscsovi időszakban a járási lap hasábjain

Etnika földrajz

SZABADI Ernő–Lóránd: Marosszék helységneveinek alakulása a különböző közigazgatási átszervezések és kulturális törésvonalak tükrében, a kezdetektől napjainkig

Kitekintés

KISS-KOZMA Georgina: Egy új perspektíva a romániai magyar ifjúsági szervezetek intézményesülésének vizsgálatához

Szemle

VARGA Attila: Jogi látélet a kisebbségi magyar közösség léthelyzetéről
Fábián Gyula (szerk.) – Bethlendi András – Bogdán Andrea – Ilyés Zsolt – Kovács Bálint – Pál Előd – Veress Emőd: *Standarde controversate ale coexistentei juridice dintre majoritate si minoritatea maghiara in Romania*, Editura Hamangiu, București, 2020

FEDINEC Csilla: Ha a lehetetlent letetni lehetne
Dobos Balázs: *A személyi elvű kisebbségi autonómiák Kelet-Közép-Európában*, Társadalomtudományi Kutatóközpont – Kalligram, Budapest, 2020

NÉMETH Zsolt: Új narratíva Európáról: magyar „országjelentések” az EU többi tagjáról
Lovász László Gábor – Trócsányi László (szerk.): *Európai körkép*, Ludovika Egyetemi Kiadó Nonprofit Kft., Budapest, 2020

GRÚBER Károly – KÉZAI Petra Kinga: Közép-Európa magyar szemmel
Bába Iván – Gyurcsik Iván – Kiss Gy. Csaba: *Közép-Európa magyar szemmel*, Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete (iASK), Kőszeg, 2020

NAGYMIHÁLY Zoltán: Képzeltbeli vonatút Kárpátalján
Tóth István: *A folytonosság újjáteremtése. Kárpátaljai beszélgetőkönyv* (Kérdez: ZELEI Miklós), Magyar Napló, Budapest, 2020

LAKATOS ARTUR

Foghíjas bábállam monográfia

E könyv¹ szerzője nem történész, még csak nem is társadalomtudós, hanem építész. Az építőanyagok ökológiájáról (*The Ecology of Building Materials*) szóló munkája miatt nagy elismertségnek örvend a szakmai körökben. Könyvét is ennek tükrében kell értékelni: jelentős munkamennyiséget foglal magában a kötet, igen informatív, és azt a pár hibát (történészszemmel nézve egyesek szerint súlyosak, mások szerint át lehet fölöttük siklani) el lehet nézni. Végső soron nem is azokra kívánta fektetni a szerző a hangsúlyt az eredeti elképzelés szerint.

A kötet címe román fordításban *Eltűnt országok nyomában*, az angol fordítás címe – *Nowherelands. An Atlas of Vanished Countries* (Senkiföldek. *Eltűnt országok atlasza*) – még lényegretörőbb. Felmerül persze a kérdés, hogy mennyire lehet országnak tartani a Helgoland-szigeteket, fennállásuk bármelyik pillanatában, vagy államnak a Tangerben létrehozott nemzetközi övezetet. A nemzetközi kapcsolatok akár institucionalista, akár realista megközelítésében biztosan nem. A Friedrich Ratzel által megfogalmazott három alapvető jellemző továbbra is irányadó, amelynek bármely állam esetében meg kell jelennie: saját terület, saját népesség és saját intézmények. Berge esettanulmányai némelyikében komoly kérdések merülnek fel a harmadik tényező kapcsán. Ugyanakkor van bennük rendszer.

A szerző célkitűzése: tájékoztatni azokról az egykori, olykor kérészéletű, máskor több évtizedes létre tekintő önjelölt vagy bábállamként működő országokról, autonóm területekről vagy éppen senkiföldek történetéről, amelyek a modern korban – 1840-et követően egészen 1970-ig – léteztek. Összesen ötven esettanulmányt dolgoz fel a földkerekség különböző földrajzi helyeit felkeresve. Ezek csoportosítása azonban nem földrajzi, hanem időrendi kritérium szerint történik, és nagyjából ugyanazt a sémát követi: pár oldalon bemutatásra kerül a történet, szakiroda-

1 Björn Berge: *Pe urmele țărilor dispărute 1840–1970. (Eltűnt országok nyomában.)* Nagyvárad, Editura Casa, 2019.

lommal, szubjektív visszaemlékezésekkel dokumentálva, a szerző minden szöveget térképpel és esettanulmányát illusztráló bélyeg képével egészíti ki. Ez utóbbi jelentőségét a bélyegyűjtőkön túl a nem érdekeltek lebecsülik, pedig politikátörténeti szerepe van. A szerző az adott államképződmény által kibocsátott – a saját tulajdonát képező – bélyegeket is értékeli, és ez külön színfoltját jelenti a kötetnek, minden esettanulmány kapcsán. Bélyeget ugyanis csak működő postaszolgálat bocsát ki, ezért a bélyeg részleges lenyomatát jelenti annak a politikai-társadalmi közegnek, amely kibocsátotta.

A bemutatott országok – az olvashatóság érdekében nevezzük így, noha egyesek „ország” vagy „állam” minősítését a recenzens vitatja – között olyanok is vannak, amelyek a maguk korában fontos szerepet játszottak, és megszűnésük nem feltétlenül tekinthető történelmi törvényszerűségnek. Ilyen például Két Szicília Királysága, melynek történetét Berge 1816-tól indítja, a Bourbon-restaurációval. Ez a nagy múltú állam az olasz egyesítésnek esett áldozatául, mikor Garibaldi felkelői elűzték a népszerűtlen Bourbonokat, és a piemonti király koronája alá egyesítették a nagy kiterjedésű, lényegében egész Dél-Itália területét magába foglaló országot. Egy másik kulcsfontosságú államalakulat, amit a kötet tárgyal, Schleswig hercegsége, amely Erisz almájának bizonyult Németország és Dánia között, mára azonban a harmonikus határ menti együttműködés mintapéldája. De idesorolnám Hedzsász történetét is, amit Arábiai Lőrinc tevékenysége következtében hoztak létre a török uralom ellen lázadó arab törzsfők, és amely állam győztesként vett részt az első világháborút lezáró párizsi békekonferencián. Az egykori Hedzsász területe mára hódítás révén vált Szaúd-Arábia részévé. Ehhez természetesen szerény mértékben hozzájárult – habár az esettanulmány erről nem tesz említést, és nem is ez a dolga – a szaúdi háznak nyújtott amerikai segítség, mely nem volt az olajkitermeléstől független – már akkor sem.

Más, meghatározott ideig létezett országok egy adott konjunktúra vagy stratégia eredményeképpen jöttek létre, és ennek elmúltával létük meg is szűnt. Ilyen például Mandzsukuo, amelyet a japán császárság kínai területen, Mandzsúriában hozott létre a Pekingben trónját veszített gyerekcászár, Pu Ji vezetésével. Mandzsukuo a japán szárazföldi terjeszkedés hídfőjeként működött, és a tengelyhatalmak második világháborús vereségével megszűnt. Szintén e térséghez kötődik, de jóval kisebb területű és lakosságú Tannu Tuva története, amelynek elolvasása jobb betekintést

nyújt a távol-keleti orosz–kínai–mongol hatalmi háromszög bonyolult viszonyaiba. Szintén sajátos konjunktúra, az oroszországi bolsevik forradalom és az azt követő polgárháború eseményei hozták létre a Gyenyikin és Vrangel tábornok nevével illusztrált fehér Dél-Oroszországot, valamint a bolsevikokhoz viszonyítva mérsékeltnek számító szocialisták vezetésével létrejött Távol-Keleti Köztársaságot is. Talán felesleges is leírni, milyen események eredményezték mindkettő megszűnését.

Hasonlóképpen átmeneti struktúrárt jelentett a modern bolgár nemzetállam alapját képező Kelet-Rumélia is, amelyet az 1877–1878-as orosz–török háborút lezáró berlini kongresszuson hoztak létre Európa nagyhatalmai. Más esetben fegyveres hódítás vetett véget az átmeneti államiságnak, de végül a hódító nem élvezhette hódítását: ilyen eset Danzig-Gdańsk szabad város története, amelynek az 1939-es – a második világháborúvá szélesedő – német–lengyel háború vetett véget. Danzig szabad város az első világháborút lezáró békerendszer teremtménye volt. Noha a náci Németország végül is bekebelezte ezt a történelmi német Hanza-várost, a szovjet előrenyomulás, valamint Lengyelország új határainak meghúzósa máshová helyezte. Sztálin akarására ugyanis a Szovjetunió, majd Lengyelország határai is „nyugatabbra költöztek”, Németország rovására, amit a német lakosság kitelepítése is kísért. Gdańsk kikötővárosa ma Lengyelország szerves és elidegeníthetetlen része. A szerző bemutat olyan eseteket is, amik eleve átmeneti állapotú területekről szólnak – mint például d’Annunzio Fiuméje –, vagy olyan önjelölt, függetlenségéért küzdő államalakulatot, mint Biafra. Ez utóbbinak területe ma Nigéria szerves részét képezi, az egykori biafraiak közül azonban sokakban él az önálló ország iránti vágy, és ennek, elsősorban a szimbólumok szintjén – biafrai zászló, útlevel stb. – tanújelét is adják.

A korunk és térségünk számára talán kisebb jelentőséggel bíró esettanulmányok is tanulságosak. Így Helgoland esete jól szemlélteti az angol–német tengeri versengés történetét, a Karolina-szigetéről szóló tanulmány pedig nemcsak a Yap-szigetek sajátos kőpénzrendszerét tárgyalja, hanem értékelhető keresztmetszetét nyújtja az óceániai gyarmatosítás 19. századi viszonyainak is.

A kiragadott példák talán jól szemléltetik a kötetben összefoglalt információhalmaz komplexitását és sokszínűségét, ugyanakkor több hibát is ejt a szerző, amelyek mellett nem mehetünk el szó nélkül. Így például a Kelet-Ruméliáról szóló részben az található, hogy a bolgárok saját sora-

ikből választottak királyt, aki 1918-ig maradt hatalmon. I. Ferdinánd bolgár cár azonban a szászországi Szász–Coburg–Gothai-házból származott, az Osztrák–Magyar Monarchia huszártisztje volt, és megválasztására azt követően került sor, hogy elődje, a szintén német származású Battenberg Sándor az orosz birodalommal való nézeteltérése miatt lemondott a bolgár trónról. Egy másik, ezúttal kultúrtörténeti melléfogás: Sazan szigete kapcsán arról ír, hogy a hagyomány szerint Odüsszeusz legénységgel érkezett Kalüpszó nimfa szigetére, és így esett Kalüpszó fogságába. A hősköltemény szerint Odüsszeusz éppen a Kalüpszó szigetét megelőző állomásnál, Hélios szigetén vesztette el utolsó megmaradt embereit. A szerző valószínűleg a hősköltemény másik végzetes nőjével, Kirké varázslónővel tévesztette össze Kalüpszó történetét, Kirké szigetén ugyanis még megvolt Odüsszeusz utolsó hajója, annak legénységével együtt, ezért változtathatta felderítőit Kirké disznókká. Ez csak két szarvashiba, ami akkor is szembeütik, ha az olvasó nem különösebben ezeket keresi, akadhat azonban ott ennél több is.

Minezek ellenére a kötet sok értékes, a későbbiekben is felhasználható tájékoztatást tartalmaz, így nem csoda, hogy nem sokkal az eredeti, norvég nyelvű megjelenését követően angolul, majd románul is kiadták. A magyar nyelvre fordítást is megérdemelné, mivel az esettanulmányai ötleteket adhatnának a nemzetstratégia kialakításához, mind Magyarországon, mind a határon túli magyar kisebbségek, mind pedig az emigráns diaszpórák kapcsán. Jó lenne elkészíteni, e kötet által nyújtott inspiráció alapján, akadémiai színvonalon, az eltűnt és el nem ismert államalakulatok-kezdeményezések gyűjteményét, atlaszát, amelyben a magyar érdekeltségek is helyet kapnának. E könyvben ugyanis a legfontosabb „magyar” – ha lehet ennek nevezni – az *SS Hungarian* hajó szerepe Új-Brunswick kapcsán, ez a hajó viszont körülbelül úgy kapcsolódik a magyarság történetéhez, mint Bogotá az erdélyi Marosbogáthoz. Különösen az első világháború végét követő időszakot, de a második világháború végét is rögzíteni kellene: gondoljunk csak a Lajtabánságra, de olyan kevésbé ismert kezdeményezésekre, mint Kós Károly Kalotaszegi Köztársaság-tervére, második esetben pedig a Jordáky Lajos nevével fémjelzett észak-erdélyi kezdeményezésre. A kötetben szó esik a Madagaszkárhoz tartozó Szent Mária-szigetről, viszont egy szó sem Benyovszky Móric madagaszkári kalandjáról, ami hiányérzetet keltett bennem mint magyar olvasóban. Ugyanakkor nem várható el, hogy külföldi lelkes amatőrök – vagy

akár szakemberek – ismerjék a magyar történelem részeleit, amennyiben mi, magyar szakemberek nem teszünk ezért. És itt nemcsak magára a kutató, feltáró munkára kell odafigyelni, hanem a marketingre is.

MAGYAR SZEMLE

— KÉTHAVONTA AZ EGÉSZ LÁTÓHATÁR —

KODOLÁNYI GYULA: Végképp eltörölni • MISKOLCZY AMBRUS a Hunyady-perről
• SZABÓ FERENC SJ: 75 éve született az ENSZ • BÓDY PÁL: Osztrák külpolitika a hidegháború idején • TÓTH KLÁRA: Könyv a fotóművész Sára Sándorról • Búcsú Farkas Árpádtól • SZÖRÉNYI LÁSZLÓ: 150 éve halt meg Eötvös József

MÉNES ANDRÁS

Közgazdaság és etika?

A Magyar Nemzeti Bank-könyvsorozat jelen kötete igazi paradoxont próbál elemezni a globális pénzügyi helyzetben. Az *Etikus közgazdaságtan*¹ című tanulmánykötet azt a kérdést elemzi, hogy a jelenlegi gazdasági és társadalmi viszonyaink között hogyan egyeztethető össze az etika és a közgazdaságtan. A magas szintű szakmai alapossággal elkészült, közérthető nyelven megfogalmazott tanulmányok nem csak szűken vett szakmai közönség érdeklődésére tarthatnak számot. A könyv széles olvasói kör számára íródott, ezért az egyetemi-főiskolai tanításban oktatási segédanyagként is jól alkalmazható.

Nem minden arany, ami fénylik. Esetünkben nem minden etikus, ami annak látszik. Az etika, mint egy titkos dimenzió, komoly hatással van/lehet a gazdasági-pénzügyi folyamatokra. Az etika és a gazdaság problémái minden embert érintenek. Az egyes ember jelen van a társadalom minden posztján: a szociális szférában, a kultúra területein, a fizikai élet szintjein. A gazdasági cselekvések és döntések mögött látenszen meghúzódó erkölcsi belátásoknak komoly gazdasági-pénzügyi következményi lehetnek csakúgy, mint a normakövető magatartás vagy az intézményi szintű etika hiányának. A szerzők a legváltozatosabb eseteken át ismertetik a megbúvó értékrendszereknek a mindenkori gazdasági-pénzügyi eseményekre gyakorolt stabilizáló vagy destruktív hatását. *Sebestyén Géza* tanulmánya kvantitatív mutatókat rendel az egyes országok vallási preferenciáihoz, ráirányítva a figyelmet azoknak a GDP-befolyásoló erejére, és arra az összefüggésre, hogy a felekezeti elkötelezettség hogyan is járul hozzá kimutathatóan a makroszintű stabilitás fenntartásához.

Gyura Gábor könyvrészlete egyebek mellett az etikai tőke üzletviteli hasznával és az ezáltal képződő garanciális értéktöbbséggel igazolja a bankfelügyeleti szabályzás elmozdulását a pozitív ösztönzők irányába. *Hidasi Judit* írása rávilágít arra, hogy bizonyos kulturális viselkedési for-

1 Kocziszky György (szerk.). Budapest, Magyar Nemzeti Bank, 2019.

mák és az értékorientációk éppen úgy erősíthetik egy térség, ország, esetleg vállalkozás gazdasági pozícióját, mint amennyire rosszak/károsak is lehetnek.

A könyv egyik különlegessége, hogy az etika fogalmát és az életben tapasztalt megnyilvánulásait különböző nézőpontokból tárja az olvasók elé. A fogalmi meghatározások, a különböző üzleti iskolák által meghatározott formai elemek, az eltérő elméleti magyarázatok önmagukban is elgondolkodásra készítenek. A könyv első hat fejezete különböző mélységben és szakági háttérrel tárgyalja az etikai működésmód egyénre, régióra, államra és az állam feletti szintre vetített elvárásait, hozadékát, rövid és hosszú távú költségeit.

Az elméleti és történeti elemzések sorát *Kocziszky György* átfogó bevezető tanulmánya nyitja meg, amely megfogalmazza a közgazdaság-tudomány alapvető kérdéseit, és ráirányítja a figyelmet azoknak a mindenkori társadalomba való mély beillesztettségére. Véleménye szerint az üzleti gondolkodásmód környezet- és értékrendfüggő, ezáltal szoros összefüggést mutat a tér- és időbeli változásokkal. A tér-idő paraméterek elemzését követően felsorolja a napjainkat meghatározó mainstream irányzat gyengeségeit, és az általuk okozott reálgazdasági deformációkat. Ezután javaslatot tesz egy normatív etikai szemlélet beillesztésére a közgazdasági látásmódba. Értelmezésében az „etikus közgazdasági gondolkodás [...] nem a haszon maximumát, hanem annak igazságos, tisztességes és fenntartható változatát keresi [...] centrális eleme a másokért is felelősséget vállaló közösségi magatartás, ami azonban nem zárja ki a gazdaságosságot, hatékonyságot és a versenyt.” (46. o.)

A nyugati keresztény világban a Biblia az értékrend meghatározója. A Bibliából erdő gazdaságetikai paradigma eredetét és módosulásait *Varga Norbert* nagyívű tanulmánya részletezi. A rengeteg társadalomelméleti tanulságot is felsorakoztató könyvrészlet közel kétezer év gazdasági gyakorlatait mutatja be a különböző térségi változatok tükrében. A szerző véleménye szerint a keresztény társadalmaknak – amilyen például az amerikai politikai-üzleti elit vagy a keresztény értékrendet megfogalmazó gyakorlat – „a monetáris és fiskális döntéshozatali mechanizmusukba is be kellene építeniük a gazdaságetikai paramétereket”. (96. o.)

Két másik elméleti írás a modern jogállamiság keretei közé helyezi a rendet leíró igazságosság – közjó –, az erkölcsi felelősség problematikáját. *Benedek József* John Rawls társadalomelméletéből elindulva tovább

bővíti a méltányosságként érintett igazságosság fogalmát a térbeli elhelyezkedésre. Kérdések sokasága merül fel. Ha megfogalmazott válaszokat nem is kapunk tőle, de bemutatja a megközelítésmódok sokszínűségét, és a sokféle módszertant fogalmaz meg – ezzel is igazolva, hogy a felmerülő problémák körüljárása és megfogalmazása már így önmagában is közelebb vihet a megoldásukhoz.

A társadalmi igazságosság intézményi-normatív aspektusát teszi az origóba *Kardkovács Kolos* a felelős állami szerepvállalást elemző írásában. Egy rövid eszmetörténeti leírás után minden részletre kiterjedően megnevezi és bemutatja a jogállam ismérveit. Ismerteti a jogállamiság feltételeit és jótékony hatásait, eredményeit. Tételesen érvel a közjó iránt elkötelezett, érték alapú szemlélet mellett, amelynek a mindennapi jogállami gyakorlatban kell leképeződnie. Iskolapéldaként a skandináv országokat említi, amelyek titka szerinte „a tudástőke megszerzését támogató munka alapú gazdaság, a magas innovációs képesség és kapacitás, a stabil és mérhető intézményrendszer, a magas termelékenység (hozzáadott érték) által lehetővé tett magas jövedelmek, a vállalkozó szellem, a pénzügyi tudatosság, a széles és erős középosztály, a kevesebb munka – több magánélet, az egészségtudatosság, a protestáns értékrend és etika”. (133. o.) Kiemeli a „hivatásetikai tudatossággal bíró közszolgák”-at és egy jól szervezett közérdeki képviselőt.

Az értékrend jóllétet befolyásoló hatását statisztikai módszerekkel igazolja *Sebestyén Géza* munkája. A szerző regressziós analízist alkalmazva 58 ország évtizedes adatsorát felhasználva elemzi a gazdasági fejlődésnek és a stabilitásnak a vallási kultúra erősségével mutatott nemlineáris összefüggéseit. Megjegyzi: „a gazdasági stabilitásra felírt regressziók alapján mind a magukat vallásos felekezethez sorolók részarányának növekedése, mind pedig az adott országban fellelhető vallási csoportok számának növekedése pozitívan hat az ország gazdasági stabilitására.” Megfigyelése alapján „úgy tűnik, hogy egy adott ország vallási kultúrájának stabilizáló hatása elsősorban komoly válságok idején mutatkozik meg.” Megfogalmazza a statisztikai elemzések eredményét: „a vallási kultúra erőssége pozitív kapcsolatban áll a gazdasági növekedés fenntarthatóságával.” (160–161. o.)

Egy jogállamban a társadalmi folyamatok sarokköve a jogi szabályozás és a pénzügyi stabilitás. Ezek határozzák meg a termelt javak elosztását, illetve újraelosztását. A könyv egy egész fejezete foglalkozik a méltá-

nyos közteherviseléssel, az etikusnak nevezhető adófizetés problémáival. *Kocziszky György* és *Kardkovács Kolos* adatokban bővelkedő és grafikonokkal ellátott tanulmánya tíz elvet említ meg és elemez az igazságos adórendszer feltételeként.

Gyura Gábor „szürkezónásnak” nevezi azokat az „ügyeskedéseket” és „trükköket”, amelyek ugyan nem sértenek meg semmilyen jogszabályt, de társadalmi vagy anyagi károkat okoznak. Elsősorban ilyenként említi a piacra frissen bevezetett, főleg innovációra épülő termékeket és azok rendhagyó marketing-/értékesítési technikáit. A „conduct”-féle visszaélésekre utalva megállapítja: „az üzletvitel problémaköre végső soron egy etikai probléma”, mert a szabályozók alkalmazásának úgynevezett vakfoltja miatt gyakran a vállalati résztvevők belső kontrolljától függ, hogy mennyire tisztességes az alkalmazott üzleti gyakorlat. (204–207. o.) Ekkor válik felbecsülhetetlen értékűvé a felügyeleti szervek komoly szigora és büntetései, erős hangsúlyt kap a belső etikai kódexek és a szervezeti kultúra fejlesztése.

Freisleben Vilmosnak a befektetési szektort elemző írása az értékesítő magatartás kapcsán tesz fel hasonlóan kritikus kérdéseket: „etikus-e a kezdő vagy átlagos befektetők számára tőkeáttétellel járó befektetést kínálni”, esetleg az ilyen és hasonló kockázatú befektetéseket „túl jó színben feltüntetni? Megérti-e a befektető, hogy a tőkeáttétel milyen kockázatot jelent számára?” (231. o.) Szintén ő ismerteti meg az olvasóval az ENSZ által megfogalmazott „felelős és etikus befektetési alapelvek”-et.

Rendszerszinten elemzi a normatív elvek betartását *Dancsik Bálint* és *Fábián Gergely*. Ők a 2008-as világgazdasági válság egyensúlytalanságait elemezték (az amerikai lakáshitel válsága, a magyar lakossági devizahitelezés válsága). A szerzőpáros rengeteg példát említve helyezi szembe a következményetikát és az alternatív etikai szempontokat. A döntéseméleti modellből levezetve érvelésük az, hogy hosszú távú gazdasági/pénzügyi hatásokkal is számolni kell. Megállapítják továbbá azt is, hogy a pénzügyi szereplőket úgynevezett „puha eszközökkel” is érdemes befolyásolni, nem csak kemény szankciókkal.

Hidasi Judit a japán üzleti etikáról szóló írásában a konfucianus értékrend és a távol-keleti országok sikerei között von párhuzamot. Az úgynevezett „japán csoda” véleménye szerint úgy jött létre, hogy: „a konfucianus etika tanításai közül különösen a hierarchia és az erkölcsi köteleességek (lekötelezettségek) tudomásulvételének az elve nagyon jó alapot terem-

tett a kapitalizálódó Japán gazdasági és üzleti szervezeti struktúrájának kialakításához.” (178. o.) Számos esettanulmány nyújt bepillantást a japán üzleti gondolkodásba, a szerzők ugyanakkor tartózkodnak attól, hogy minden felmerülő problémára egységes választ kínáljanak.

Sárvári Baláznak és Eszterhai Viktornak két írása hiánypótló a kínai gazdaságról. Véleményük szerint meg kell érteni a kínai gondolkodásmódot. *Sárvári Balázs* írásában három különböző államigazgatási irányzatot mutat be: a konfucianust, a taoistát és a legistát. Ezeken keresztül jut el a 21. századi modern globalizálódó nézetekig. Megemlít szélsőséges – mostanra már elvetett – nézeteket is. *Eszterhai Viktor* a kapcsolatok hátterét és értékrendszerét emeli ki. Pontos leírást ad a kínai társadalom kapcsolati rendszeréről, és speciális természetéről is beszámol. Véleménye szerint a nyugati tranzakciós mechanizmusokkal szemben a társadalmi javak és értékek kapcsolati cseréjéhez érzelmi motívumok, normatív elemek és értéktartalmak is tartoznak.

A kötetet *Balázs Judit* és *Varga József* tanulmánya zárja. Ők a muszlim értékrend felől közelítik a kereskedelmi és a pénzügyi stratégiákat, és közben rengeteg, az iszlámra érvényes művelődéstörténeti vonatkozást is említene. Az írás nagyszerű kiegészítője a judeo-keresztény gazdaságetikának, és a korai középkor fejlett matematikai-pénzügyi arab kultúráját említi. Az arab pénzügyi kultúra már akkor ismerte a monetarizációt, a pénz közvetítő funkcióját, illetve erre alapozva a határhaszon-számítás alapkövét. Stabil bankrendszerük volt. Napjainkra az iszlám önmagával is ellentmondásba keveredett, valamint olyan társadalmi berendezkedést stabilizált, ami nem alkalmazkodott a megváltozott világ kihívásaihoz.

A felsorolt témák sokszínűsége, a térbeli és időbeni sokféleség mutatja azt, hogy a könyv igyekszik mind diszciplinárisan, mind történetileg tág értelmezési tartományt bejárni. A kötet új gondolkodási irányokat próbál nyitni, újrafogalmazni az etika és a közgazdaság 21. századi nagy kérdését.

TÜSKÉS ANNA

Ötszáz éve az Andocsi Máriával

Knapp Éva *Andocs* című könyve kerek évfordulóra jelent meg, ugyanis az andocsi kegyhely egyik legendaváltozata szerint 1520 körül a török elől menekítették az angyalok a kápolnát a szobrokkal együtt Kalocsáról Andocsra, amely a 18. század közepétől a Dél-Dunántúl jelentős regionális búcsújáróhelyévé vált a mariánus ferences szerzetesek irányítása alatt. A tavaly augusztus 15-én tartott jubileumi Mária-búcsú az *500 éve az Andocsi Máriával* címet kapta. E fél évezred megünneplésére az Andocs kutatásával két éve intenzíven foglalkozó történész, könyvtáros és irodalomtörténész Knapp Éva, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Levéltárának tudományos főtanácsadója megírta, a Borda Antikvárium pedig – a *Régi magyarországi vallásos nyomtatványok* sorozatának ötödik, illetve a *Régi magyarországi búcsújáróhelyek* sorozatának első darabjaként – kiadta ezt a gazdagon illusztrált, exkluzív kegyhelytörténeti monográfiát. A könyvben nemcsak a mai templom főoltárán álló Madonna-szobor vallásos nyomtatványokból feltáruló történetét (I. fejezet), kultuszát ismerjük meg, hanem betekintést nyerhetünk a mariánus ferences kolostor 18. századi könyvtárába (II. fejezet), és évszázadokon át követhetjük a szobor öltöztetésének, a csodás gyógyulásokért és imameghallgatásokért hálából történő megajándékozásának napjainkban is élő szokását (III. fejezet).

Az elmúlt három évtizedben az andocsi kegytemplom és búcsújárás történetével Tüskés Gábor (*Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirakulumirodalom tükrében*, 1993) és Molnár Antal (*Az andocsi jezsuita misszió, 1642–1684, Levéltári Közlemények*, 2000) foglalkozott behatóan. Knapp Éva könyve két új forráscsoport vizsgálatával egészíti ki e kutatások eredményeit. Az egyik forráscsoport az első fejezetben bemutatott, a nagyközönség számára kiadott mintegy száz darab, pár oldalas magyar, német és szlovák ponyvanyomtatvány és egy lapos szentkép, amelyek teljes terjedelmükben vagy csak részben Andocccsal foglalkoznak. A tizennégy köz- és magángyűjteményből összegyűjtött kiadványok képi és szöveges forrást képeznek: ábrázolják a kegyszobrot a templom felett felhőkön állva, elbeszélik a legendaváltozatokat, énekeket és imádságokat

tartalmaznak. Az első fejezetben a szerző elemzi a képek technikáját és ikonográfiáját, valamint a szövegek motívumait, stílusát, nyelvét.

A második és harmadik fejezetben elemzett másik forrás a Magyar Ferences Könyvtár és Levéltárban, az andocsi mariánus ferences iratok között talált, 1754 és 1850 között folyamatosan vezetett *Inventarium*, amely évről évre követi a szerzetesek ingó és ingatlan javainak változását, így a könyvvállományt is. A feltehetően 1716-ban alapított könyvtár állományáról eddig igen kevés adat állt rendelkezésre, az új forrás alapján viszont rekonstruálni lehetett a könyvtár történetét, szakrendjét és a könyvek elhelyezésének sajátosságait. A szerző összevetette a könyvtár szakrendjét más 18. századi mariánus ferences könyvtárak rendezési mintájával, például az Andocstól 60 km-re nyugatra fekvő mesztegnyői rendházával, melyet öt éve tárt fel és publikált. A függelék tartalmazza az *Inventarium*-ból rekonstruált, 431 tételes 18. századi könyvtár állományrekonstrukcióját. A könyvtár szétszóródása a második világháború után kezdődött és napjainkban is tartó, hosszú folyamat. A szerzőnek adatbázisok segítségével sikerült feltárnia huszonnégy kötetet a hajdani andocsi könyvtár máig fennmaradt állományából öt köz- és egy magángyűjteményben, köztük olyanokat is, amelyek nem találhatóak meg az *Inventarium*-ban, mert akkor kerültek a szerzetesi könyvtárba, amikor már (jelenleg lappangó) könyvtári katalógusban vezették a gyarapodást. A tulajdonosi bejegyzéseket tartalmazó könyvek között van például egy ősnymtatvány – az 1492-ben Nürnbergben kiadott *Legenda aurea sanctorum* –, amely 1994-ben került az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár állományába.

Az első két fejezethez képest rövid harmadikban a szerző kutatásának egyik fő kérdésére keresi a választ: milyen régi a Szűz Mária-öltözetek andocsi felajánlásának szokása? A mirákulumok (csodaleírások) és az *Inventarium* vizsgálata azt az eredményt hozta, hogy minden valószínűség szerint 1720 után és 1731, a kegyszoborra készített ruhára vonatkozó első ismert adat előtt alakult ki ez a szokás. Az írásos forrásokban megörökített első öltözetet Jankovics István lellei (Balatonlelle) nemes felesége, biszági Geréczy Erzse (azaz Erzsébet) Katalin szötte a kegyszoborra a saját kezével 1731-ben. A máig fennmaradt legrégebbi öltözetet, az ezüsttel hímzett sötétkék bársony ruhát 1852-ben ajándékozta Boronkay Cecília.

Néhány művészettörténeti részlet megjegyezhető a Madonna-szobor, valamint a két oldalán álló Szent Katalin- (vagy Ágota-) és Szent Dorotty-
tya-alak késő gótikus, fából készült szoboregyütteséről, amely egy na-

gyobb szabású kompozíció – feltehetően szárnyasoltár – részét alkotta. A könyvben idézett korábbi kutatók (Aggházy Mária és Radocsay Dénes) a második világháború utáni két évtizedben a kegyhely eredetlegendájában szereplő 1520 előtti évtizedre datálták a szobrokat. A Magyar Nemzeti Galériában 2006-ban megrendezett *Pannonia Regia* kiállítás kapcsán Végh János foglalkozott évtizedek után először érdemben a magyarországi gótikus faszobrászat e három fennmaradt festett hársfa alkotásával: 1500 és 1505 közé datálta őket, és az Ulmban, majd Augsburgban nagy műhellyel dolgozó Gregor Erhart (1465 k.–1540) szobrász műhelyének közvetett hatását mutatta ki rajtuk. A Madonna- és a Dorottya-szobor öltözetének jellegzetes, lapos fülkagylóredőjét salzburgi eredetű elemnek tartotta. Ez a fülkagylóredő több korabeli magyarországi faszobron is megfigyelhető, például a csíksomlyói Madonnán. A köntös alsó szegélyén felcsapódó fülkagylóredő különböző fajtáiról Sarkadi Nagy Emese újabban megállapította,¹ hogy „a 15. század végétől kezdve két-három évtizeden át olyannyira elterjedtek a közép-európai szobrászatban (a Szepességben is), hogy önmagában erre hivatkozva aligha szabad konkrét stílusösszefüggésekre következtetni”.

Az évszázadok során a három szobor többször átfaragáson eshetett át, melynek célja a Madonna-szobor öltöztethetővé tétele és a kopások, sérülések javítása volt. Az elmúlt évtizedekben egyre több középkori és reneszánsz szoborról készülnek röntgen-, UV- és infravörös felvételek, amelyek lehetővé teszik a mű keletkezésének és történetének alaposabb megismerését, vagy akár benne elrejtett tárgyak megtalálását. Hazánkban ez a gyakorlat még nem elterjedt, de talán egyszer lehetőség lesz az andocsi szobrok ilyen vizsgálatára is. Ennél a vizsgálatnál azonban sokkal fontosabb a kegyhelynek az elmúlt háromszáz évben folyamatosan virágzó, aktív hitélete az évente megtartott kilenc búcsúval és számos csodás gyógyulással, imameghallgatással. A főként Somogy és Tolna megyéből zarándokokat vonzó Madonna és közössége, a vele társalkodó szent mártírok és minden eléjük járuló, közbenjárásukért imádkozó ember e fél évezredes történetnek a része.

Összegezve: a kötet egy újonnan feltárt és elemzett forrás, illetve forráscsoport segítségével alaposan átrajzolja az andocsi kegyhely tör-

1 „Az Boldog Aszszony képet radiusba vegyem”: Szempontok a csíksomlyói Madonna művészettörténeti elemzéséhez. *Művészettörténeti Értesítő*, 2016.

ténetének eddigi képét: mekkora volt a könyvtár, mikortól öltöztetik a Madonna-szobrot, mekkora a vonzáskörzete, kik és mit adományoztak. Több ponton felveti a szerző újabb források előkerülésének lehetőségét. Ez a könyv a magyarországi búcsújáróhelyeket történeti források alapján bemutató sorozat első darabja. A kivételesen gondos és szép kivitelű kötet tipográfiáját Kiss István Arany Rajzsög- és Ferenczy Noémi-díjas tervezőgrafikus, illusztrátor, egyetemi docens tervezte, a nyomdai munkákat a váci Nalors Grafikai Műhely végezte. A mindössze százhusz példányban megjelent mű ára húszezer forint, ami soknak tűnik ugyan, de minden részletében igényes kivitelű könyvről van szó, és a magasnak tűnő ár európai összehasonlításban kifejezetten méltányos. Remélhetőleg hamarosan újabb kötetek jelennek meg a Borda Antikvárium *Régi magyarországi búcsújáróhelyek* sorozatában, a Kárpát-medence szent tájait bemutatva.

Knapp Éva: *Andocs. Zebegény*, Borda Antikvárium, 2020. Régi Magyarországi Vallásos Nyomtatványok 5. Régi magyarországi búcsújáróhelyek 1.

TÓTH KÁLMÁN

Csengey Dénesről, a szó és a tett művészeről¹

Bartusz-Dobosi László legújabb könyve a közelmúlt olyan írói életművét vizsgálja, amelyben irodalom és politika szorosan összekapcsolódik, illetve utóéletében a kultusz és a felejtés egyaránt meghatározó szerephez jut. A korán, mindössze 38 évesen elhunyt Csengey Dénesre az idősebb generációk a rendszerváltozás korának jellegzetes politikusaként és a kor szellemi életének fontos szereplőjeként emlékezhetnek, de a fiatalabb nemzedékek számára neve alig mond valamit az új évezred harmadik évtizedének küszöbén. Bartusz-Dobosi Lászlót könyve megírásakor ezért kettős cél vezérelte: egyfelől a három évtizede lezárult életművet veszi számba és értelmezi a modern irodalom- és kultúratudományi eszközök segítségével – ami lehetővé teheti a Csengey-felejtés okainak feltárását is –, másfelől az életmű értékeinek felmutatásával egyértelmű a törekvés az életmű (re)kanonizációjára.

A bevezetés tanúsága szerint a szerző tudatában van vállalkozása „irodalmi gondolkodásmód temporalitásából” fakadó kockázatainak, de kortársi kötelességének tartja az elsődleges szemtanúként megtapasztalt „rejtőzködő irodalmi kánonok” megmutatását. Vizsgálatában Csengey „alkotáslélektani megértésére” törekszik, igyekszik egyensúlyba hozni a „kortársi pozícióból fakadó élményközösség” és a „tudományos kívülmaradás” szempontjait.

Bartusz-Dobosi a Csengey-életmű elemzését „a szerzőt leginkább érdeklő területek vizsgálatán keresztül” kívánja elvégezni. Csengey rövid, másfél évtizedes alkotói tevékenységének jellemző vonását „a történelmi-társadalmi-politikai kontextusoktól” el nem választható sokszínű „műfaji eszköztár” alkalmazásában látja: az önmagát elsősorban szépíróként meghatározó Csengey „az esszé, novella, dráma és regény műfaja mellett megpróbálkozik tanulmány, szociográfiai próza, dalszöveg, színházi lib-

¹ Bartusz-Dobosi László: *Csengey Dénes*. [h. n.], MMA Kiadó, 2020 (Közelképek írókról).

rettó és filmforgatókönyv írásával is. Az életmű szerves részét képezik politikai beszédei, nyilvános felszólalásai, publicisztikai és természetesen a közéleti témájú, nyilvános levélváltásai is.”

A szerző szerint Csengey életművében „a szó és a tett művészete” szervesen összekapcsolódik, megteremtve annak hitelességét: „A választott forma és a mondandó egymásba simulásában is hangsúlyozni kell ez utóbbinak, azaz a világnézeti szilárdságban megvalósuló tettnek mint etikai elemnek a primátusát. A Csengey-jelenség ennek a valóságmegélés-típusnak egyértelmű gyakorlati megnyilvánulása, amelynek bővebb kifejtése szintén e kötet egyik kiemelt szándéka.” Mindebből logikusan következik, hogy az életművet alkotó irodalmi szövegek értelmezése nem választható el a háttérükben rekonstruálható történelmi, társadalmi, pszichológiai és szociológiai vonatkozások vizsgálatától, ahogy keletkezésük korának irodalmi folyamataitól sem. Az értelmező elsődleges feladata a mű és befogadója közötti távolság csökkentése. A könyvben megvalósított vállalkozás tétje a bevezetésben megfogalmazott célkitűzések fényében leginkább abban ragadható meg, hogy Csengey életműve mennyiben bizonyul kortárs látókörből újraolvashatónak, és beilleszthetőnek a jelenkori irodalomtörténeti közgondolkodásban elfogadott kánonokba.

Az első egység (*Pozicionálás a kortárs irodalomban*) arra reflektál, hogy Csengey Dénes irodalmi alkotásai miként helyezhetőek el a teljes kortárs irodalomtörténeti perspektívában. Ennek elvégzése különösen annak fényében tekinthető kiemelt fontosságúnak, hogy Csengey alkotói pályája egybeesik a kortárs irodalomtörténetben „prózaforodulatnak” nevezett regénypoétikai változások érvényre jutásának időszakával. A posztmodern irodalomban létrejövő „új szubjektumfelfogás és értelemkonstrukció” hatása Bartusz-Dobosi szerint Csengey több művében is kimutatható.

A valóság elemeinek a fikcióba történő beemelése Csengey írói munkásságának fontos jellemzője. A szerző szerint ez alkalmassá tette őt, hogy a nyolcvanas évek folyamán az állampárttal szemben álló ellenzéki csoportok között egyre inkább megmutatkozó, a 20. század első felének népi-urbánus szembenállására visszavezethető, eltérő esztétikai és politikai nézetekből fakadó ellentéteket ne tekintse áthidalhatatlannak. Csengey Dénes személyes példával a különböző nézeteket képviselők közötti közös nevező létrehozására, a párbeszéd és a közös cselekvési képesség fenntartására törekedett a nemzeti sorsközösség jegyében. Utólag látható, hogy ezek a törekvések, különösen a rendszerváltozás után nagymér-

tékben kudarcot vallottak, de ez nem jelenti, hogy eleve értelmetlenek lettek volna, sőt akár példaértékűnek is tekinthetők, hiszen a politikai és esztétikai kérdésekről való eltérő gondolkodásnak jó szándékú és morális-intellektuális szempontból igényes emberek között nem kellene kölcsönös személyeskedő elutasításhoz és párbeszéd-képtelenséghez vezetnie. Bartusz-Dobosi úgy látja, hogy Csengeyben megvolt az ezek elkerüléséhez szükséges képesség, a „saját politikai állásfoglalásának újra és újra való felülvizsgálatára.”

Csengey a nyolcvanas években az irodalmon belüli formai-nyelvhasználati különbözőségek mellett az egyre inkább felerősödő valódi politikai nézetkülönbségek különleges viszonyrendszerében kereste a helyét. A szerző erre vezeti vissza az életmű szerteágazó műfajgazdagságát. A szerzői válaszkeresések Csengeynél a morális, azaz szükségszerűen cselekvő, közösségépítő magatartásban formálódnak, melynek két alternatíváját Bartusz-Dobosi a heroikus és a groteszk kategóriájával határozza meg.

A bemutatott monográfia rekonstruálja Csengeynek a nyilvánosság előtt lezajlott irodalmi vitáit, melyek közül a szerző legjelentősebbként a Balassa Péterrel folytatott 1987-es vitát emeli ki, amely szerinte „az író-társadalom politikai megosztottságának allegóriájaként is értelmezhető.” A vita fő kérdése a művészet szabadsága és a társadalmi-emberi szabadság szétválaszthatósága, illetve szét nem választhatósága, azaz a politika és az irodalom viszonya volt, az ezzel kapcsolatos értelmes vita és áhított közmegegyezés azonban az értelmező értékelése szerint sem a vita két résztvevőjének életében, sem azt követően nem valósult meg.

A könyv következő nagyobb egysége az irodalom és a politika összefüggésrendszereiben helyezi el Csengey életművét. Bemutatja cselekvő részvételét az irodalmi intézményrendszer átalakulásának folyamatában, mely szoros összefüggésben állt a politika aktuális kérdéseivel kapcsolatos állásfoglalással.

Bartusz-Dobosi Csengey életművének értelmezésében fontos szerepet szán a nemzedéki kérdésnek. Munkája legterjedelmesebb fejezetében a nemzedék Mannheim Károly-féle fogalmi meghatározásából kiindulva Csengey önéletrajzi vonatkozású megnyilatkozásai alapján rekonstruálja a munkásságának egyik legfőbb vállalt feladatákként jelentkező szinte kényszeres igényt” a közös nemzedéki tudat kialakítására. Ez a törekvés azonban nem vezethetett teljes sikerre, mivel „ugyanabban a mérhető

időszakban akár több párhuzamos nemzedék is létezhet egymás mellett”, és ez alól a Kádár-korszak sem tekinthető kivételnek. Csengey életművének nemzedéki aspektusa Bartusz-Dobosi szerint „a felismert értékvalósággal szembeni valós vagy annak hitt értékek felmutatásának igényével” kapcsolódik össze. A Cseh Tamás dallamaira írt dalszövegeiben, *A cella* című monodrámájában és más alkotásaiban is hangsúlyos szerephez jut a nemzedéki tehetetlenség bírálata, valamint a forradalmi változások elkerülhetetlenségének „sorok közötti” sugallata. Az életművet lezáró, András Ferenc rendezővel közösen készített jelképes című 1991-es film (*Az utolsó nyáron*) az időközben bekövetkezett változásokkal kapcsolatos csalódások kifejezése, és a monográfus értékelése szerint is egyértelmű kudarc, nem képes megfelelni eredeti koncepciójának, jelezve a generáció évtizedes problematikájának kimerülését.

A könyv utolsó nagy egysége az egész életmű megítélésével kapcsolatban kulcskérdésnek tekinthető kanonizáció problémakörét tárgyalja. A Csengey-életmű kanonizációjának időszerűségét Bartusz-Dobosi álláspontja szerint „a vizsgált alkotó tevékenységi köre (irodalom és politika), ideje (a rendszerváltozás évei), a kortársi közéletre gyakorolt hatása és az irodalmi kontextuson kívül is szerteágazó kapcsolatrendszere” egyértelműen alátámasztja, és az életmű átfogó vizsgálata a jelen irodalompolitikai helyzet jobb megértését is szolgálhatná. A kánonszerűség szempontjából az újraolvashatóság mértékét tekintő döntő tényezőnek, és e tekintetben szerinte Csengey írásai olyan korszakjelölő, sőt korszakmagyarozó és -értelmező jelleggel bírnak, hogy egyértelműen a nemzeti kultúra részei. Az életmű helyét a két véglet: a központi rang és a feledésbe merülés között határozza meg.

A szerző kísérletet tesz annak a jelenségnek a megmagyarázására is, hogy a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulójának Csengey-kultusza hogyan csapott át „a majdnem teljes elfeledettség állapotába”, amit az olvasói és kutatói értékmezők változásával hoz összefüggésbe, ráirányítva a figyelmet a történeti és művészi érték kapcsolatát értelmezhetővé tevő hermeneutikai folyamat hármassá mozzanatára, amely érthetővé teheti „a művészi közlés természetében rejlő többértelműséget.”

A kötetzáró összegzés a vizsgált életmű kritikai álláspontú közösségi szemléletét és morális, lelki aspektusát emeli ki, megállapítva, hogy esztétikai szempontból Csengey életműve „a felívelési korszakának elején törik ketté”, és „nem jut el a kiteljesedésig.” Mindez megnehezíti az

életmű értékelését, melyhez a család által őrzött „szellemi hagyatékának kiadatlan, nyomtatott és autográf formában fennmaradt korpusza” jelentheti a kulcsot. A szerző ezen az anyagon már többször végzett mintavételi kutatást, de állítása szerint „a teljes feldolgozáshoz, azaz a hagyaték dimenzióinak az életműegész szempontjából való kitágításához még további szakmai kutatásokra lesz szükség.” E megállapítás akár egy következő, a jelen könyvnél is átfogóbb életmű-feldolgozás tervét is jelentheti a remélhetőleg nem túl távoli jövőben, ami még tovább erősítheti majd a Csengey-életmű kánoni pozícióját, melyet már a jelen munka megjelenése egyértelműen kimozdított a feledés állapotából.

Az összegzés végül az életmű szövegeinek formai jellegzetességeire irányítja a figyelmet. Csengey stílusát ötletes, eredeti, olykor meghökentető, de találó metaforák és szimbólumok jellemzik; mindig van írásai-ban szín, humor, ironia. Bartusz-Dobosi a bevezetésben megfogalmazott „tudományos kívülmaradás” igényét is sikeresen érvényesítette, ezt példázza, hogy nem hallgatja el Csengey stílusának kritikusi által jogosan bírált gyengéit sem: „időnként előforduló ügyetlen mondat szerkesztései, magyartalan szórendje, mértéktelen jelzőhalmozása, már-már kibogozhatatlanul hosszú és bonyolult textusai” a szerző szerint arra utalnak, hogy Csengey „eszmei útkeresései közben” néha elveszett „a nyelv labirintusában”. A nyelv nem mindig bizonyult alkalmasnak a közösségi tradíció és etika félreérthetőséget kiküszöbölő valóságra vonatkoztatására. A szövegszerveződések szintjén a minőségi jelstruktúrák szerepét hangsúlyozó rendezőelv megalkotására, az „egyetlen forma” megtalálására Csengey egész életében hasztalanul törekedett, de ennek ellenére olyan életművet hagyott az utókorra, mely Bartusz-Dobosi könyve alapján kora történeti folyamatainak értelmezése és a befogadói önmegértés szempontjából egyaránt (újra)olvasásra érdemesnek tűnhet.

Az életmű szerteágazó kontextusait rendkívül alapos kutatói és értelmezői munka eredményeként felmutató monográfiát Csengey életrajzi adatait és munkáit, valamint a vele kapcsolatos válogatott szakirodalmat felsoroló függelék egészíti ki, amelyhez az életpályát illusztráló fényképek is kapcsolódnak.

A törzsről¹

Ben Cobley a mai mainstream politika és művelői, vagyis a *törzs* leírására vállalkozik. Az Egyesült Királyság kapcsán egy új kifejezést vezet be a Nyugaton uralkodó politika leírására, amelyet *diverzitásrezsimm*nek nevez. Ez a rezsim napjaink uralkodó elitjének válasza a hiperpluralizmus problémájára: hogyan lehet uralni a végtelenül sokféle nézetű emberek tömegét, akik közt sem a konszenzus, sem valamilyen stabil többség kialakítására nincs esély.

A diverzitásrezsime a balliberális elit uralta világ megnevezése, amit korábban multikulturálisnak neveztek. Azé a világé, ahol a csoportidentitásnál semmi sem fontosabb. Pontosabban: némelyik csoport identitásánál. Ugyanis a csoportidentitás – állítólag – meghatározza az ember tudását, akár tudományról, akár erkölcsi kérdésekről legyen szó, ahogyan egykor az osztályhelyezetről mondták ugyanezt.

Az identitáscsoportok más csoportokkal szemben és azoktól elkülönülve léteznek. A társadalom ilyen csoportokra osztása harcoló csoportokat feltételez, amelyeket mások ellen lehet mozgósítani a nagy ügy, a „strukturális elnyomás” alóli közös felszabadulásért. Ezt nevezhetjük szívárványkoalíciónak is. Az identitás – mindegy, hogy beleszületik, maga alkotja meg, vagy szabadon csatlakozik a csoporthoz az egyén – dönti el, hogy valaki elnyomó vagy áldozat.

A *törzs* a diverzitásrezsime uraló balliberálisok elnevezése és egyben utalás a szociológiai jellemzőire. Az áldozatként elismert identitáscsoportokat használják arra, hogy a világ bajai miatti bűnbaknak kinevezett fehér heteró férfiak uralmát megtörjék. Miért jó ez a *törzs*nek? Egyrészt, a diverzitásrezsimeben a támogatás, az erkölcsi fölény az áldozatként elismert identitáscsoportoknak jár, és az őket felkaroló *törzs*nek, másrészt, ezek a csoportok segítenek változtatni a világon, amely változás a „kapitalista-patriarcha rezsimnek” nevezett nyugati társadalom lebontása. Eme „jótékony változások” miatt indokolt és szükséges a *törzs* uralma.

1 Ben Cobley: *The Tribe. The Liberal-Left and the System of Diversity*. Imprint Academic, 2018.

Bármilyen, amit nem szeretünk a világban, szerintük ennek az elnyomó és megváltoztatandó kapitalista-patriarchális struktúrájának a következménye. A létező világ – úgymond – ellenséges az áldozatok miatt, és arra vár, hogy a törzs jótékony uralma átalakítsa. Az elnyomó rendszer kikerülhetetlen, kényszerítő, determinisztikus és mindenhol ott van – ezért ellene is mindenhol harcolni kell – az áldozat és az elnyomó csoportok életében.

Az áldozati csoportok felszabadítása, a társas viszonyok átalakítása feltételezi a nem kedves (elnyomónak tekintett) közösségek felbontását, mivel azok az előítéletek és az intolerancia hordozói. A stabil közösségek az újítás, változtatás, tehetség, szabadság, kreativitás ellenségei, ezért harcolni kell ellenük a morális és a technikai haladás érdekében; míg a támogatott identitáscsoportok – melyek csak statisztikailag és a retorikában létező identitásközösségek – mentesek a strukturális elnyomás áteredő bűnétől, így minden jó forrásai.

A törzs, a diverzitás adminisztrátorai legfőbb feladatuknak tartják, hogy újraosszák a hatalmat, befolyást az identitáscsoportok között. Az uralandó és átalakítandó ország – jelen esetben Nagy-Britannia – csúnya, rasszista ország. A törzset az legitimálja, hogy az identitáscsoportok között új viszonyokat hoz létre, és az elnyomottak, áldozatok kikerülnek a nyomorúságos helyzetükből. Ehhez azonban minden viszonyt ellenőrizniük kell, hogy átalakíthassák. (A törzs hiperliberális utópiájának leírása lásd Jeremy Cliffe: *Britain's Cosmopolitan Future*, 2015)

A törzsnek nevezett balliberális identitáscsoport az önképe szerint nem elnyomó. Tagjainak nincs rögzült identitása, és ezért helyes a nézete az identitásokról. Harcol a homofóbia, iszlamofóbia, szexizmus és rasszizmus ellen. A törzsnek, azaz a diverzitásrezsimnek az adminisztrátorai jellemzően nem tartoznak azokhoz az identitáscsoportokhoz – bőrszín, szexuális beállítottság vagy vallás –, amelyeket támogatnak, amelyek felszabadítására hivatkozva erkölcsi önbizalmat és politikai támogatást gyűjtenek. A törzset nem az identitása, hanem a tudása – ismeri az elnyomó struktúrákat, vagy képes felismerni, illetve leleplezni azokat – és a jó szándéka predesztinálja az ellenőrzés feladatára.

A diverzitásrezsim gyakorlata a permanens forradalom a létező társadalom ellen: a törzs létének értelme a folytonos változtatás, azért uralkodik, hogy a progressziót elősegítve a megfelelő változásokat elérje. Mivel a változtatásoknak sosem lehet vége, a törzs uralma sem érhet véget. Éles

elméje mindig új és újabb területeken fedezi fel az elnyomást, és kezd neki az emberiség felszabadításának.

A történelmi szerepe pedig abból adódik – hasonlóan a pozitivistákéhoz vagy a marxistákéhoz –, hogy ismeri a haladás szükségszerű irányát. Ennyiben a *törzs* – minden posztmodern eleme mellett – nagyon is modern, ugyanis a politikai uralmat egy kivételes tudással bíró csoporthoz rendeli. A *törzs* folytatja a progresszió gondolkodási hagyományát: önmagát és nézeteit a szükségszerű, feltartóztathatatlan és üdvös történelmi haladás képviselőjének, uralmát e haladás előmozdítójának tekinti, ahogyan Marx és mások tették a 18–19. század óta. Ezt a gondolkodást nevezi Popper historicizmusnak.

A *törzs* modern abban az értelemben, hogy a tudására hivatkozva igényli a hatalmat: e tudás a világ ismerete és értése. Annak értése, hogy milyen alapvető hatalmi-uralmi struktúrák léteznek, mely csoportok milyen másokat nyomnak el – függetlenül az egyedeik szándékaitól –, kiket kell e struktúrák/határok feltörésével felszabadítani. A *törzs* mozgósító képességének forrása az utópista vágy, miszerint található egy jól megragadható ok a világ bajainak magyarázatára, és ez felszámolható. Ez az ok most éppen a „strukturális diszkrimináció” képze, a marxista társadalomtudomány „strukturális elnyomás” fogalmának mai változata. Az ígért változtatás a (ország)határok, (nemi és társadalmi) korlátok lebontása, felszámolása, amivel összhangban a *törzs* szereti magát „nomádnak” láttatni. Olyan emberek csoportjának, akik sehová sem kötődnek, és ebből a sajátos és egyedülálló episztemológiai helyzetből fakadóan képesek az univerzális gondolkodásra, az emberiség egésze javának felismerésére.

Cobley liberálisnak nevezi a *törzset*, mert az olyan csoportokat és ügyeket támogat, amiket az elmúlt két évszázadban a liberálisok támogattak (feminizmus, homoszexuálisok ügye, bevándorlók stb.), és – folytatva a liberálisok két évszázados küzdelmét – a hagyományos értékek és életmód felszámolása a célja. És azért baloldali, mert az uralkodó jelszava, az egyenlőség mellett a progresszív világ átalakító retorikáját használja. Tehát a modern, előrelátó, fiatal, városi, technológiabirtokos *törzs* a szocializmushoz hasonlóan a jövőt az erkölcsi és technológiai fejlődés áldásos következményének látja.

A balliberális *törzset* a diverzitásrezsím működtetése, fenntartása élteti. Az ellenőrzéshez, az erények kikényszerítéséhez szükséges hatal-

mat a *demokráciában* elnyomottak felszabadítására hivatkozva igényli és kapja meg.

Mindenkit, aki a létező, az elnyomó viszonyok közepette jól érzi magát, támogat, de aki – ne adj’ Isten – ellenállna a felszabadításuknak, tehát a *törzs ellenőrző hatalmának*, azt valamilyen izmus (politikai érdeket szolgáló kijelentés, amit leleplezni kell, és nem vitatkozni vele) vagy valamilyen fóbia (terápiával kezelendő pszichológiai torzulás, amit kezelni kell és nem vitatkozni vele) nevében ítélik el.

A szerző szerint a *törzs* gondolkodása a legjobban a bevándorlás kapcsán ragadható meg. A diverzitásrezsim nem létezhetne a tömeges bevándorlás nélkül, aminek elősegítése szerintük egyszerre erkölcsös és gazdaságos. A bevándorlás és a bevándorlók az az *Ügy*, amely a *törzs* számára a legfontosabb, mivel a vallási és a szexuális kisebbség ügyére hivatkozva uralmi, átalakítási igényeket megfogalmazni és támogatókat is szerezni nem lehet.

A különféle nyelvű és vallású bevándorlócsoportok kezelésére – legalábbis a britek és más egykori gyarmatosítók esetében – kialakult technikák, eljárások és készségek vannak, amelyekkel a gyarmatok vallási értelemben és etnikailag, nyelvileg sokszínű világát kormányozták. A *törzs* – miközben a társadalom átalakításáról beszél – a gyarmatosítás során megtanult technikával, eljárásokkal próbálja kormányozni a világot. Egykor sokféle identitáscsoportot tudtak úgy kormányozni, hogy olyan hierarchiába szervezték őket, melynek csúcsán a *fehér európaiak* álltak. (Vö. D. Goodhart: *The British Dream*, 2013.) A gyarmatok felszabadulásával a birodalmi elit kozmopolita liberális lett – a toleranciát és nyitottságot kezdte hangsúlyozni –, és a megtanulta *light touch* technikával kormányozni az Európában kialakuló multikulti társadalmat, a globalizált világot. Önképe szerint csak ez a régi-új birodalmi elit – ma épp balliberális színezettel – tudja integrálni a sokféle identitáscsoportot, ahogyan egykor a gyarmatbirodalomban megtanulta. A demokratikus-moralizáló retorikával leöntött uralom láthatóan jóval népszerűbb a volt gyarmattartó országokban, mint azokban, amelyeknek nem voltak gyarmataik. Másrészt, az elnyomás új áldozatait találhatják meg a bevándorlóknak, hiszen a proletáriátus megszűnt, és az elnyomás korábbi lakmuspapírjai – zsidók, nők, homoszexuálisok – jelentős része a társadalom privilegizált részébe került. Így a reformerek és forradalmárok új csoportot találtak tevékenységük és világelutasító beállítottságuk igazolására. Harmadrészt,

a bevándorlók olcsó munkaereje megoldhatja a rosszul fizetett munkák problémáját az egészségügyben, a szociális ellátás és szolgáltatások terén a nyugati társadalmakban, és ezzel segítheti a politikai stabilitást és a gazdasági versenyképesség javítását.

A törzs liberális toleranciája szelektív: van, amit enged, és van, amit nem. Mivel minden rend valamilyen kirekesztésen alapul, a kérdés az, hogy ki rekeszt ki és kit. A diverzitásrezsím sem kivétel. Az általa támogatott identitáscsoportoknak nem kell liberálisnak lenniük, elég, ha támogatják a törzset a hatalom megtartásában.

Cobley szerint a törzs a következő áldozati és elnyomó identitáscsoportokra osztotta a társadalmat a jogi vagy osztálykategóriák szerint:

támogatott/védett	nem támogatott
nő	férfi
nem fehér	fehér
bevándorló	nem bevándorló
feketék és kisebbségi etnikumok	többségi etnikum
muzulmán	keresztény
homoszexuális	heteroszexuális
transznemű	ciszgender
fogyatékos	egészséges

Ma a konfliktusok legelevenebb formája nem a sztrájk vagy valamilyen munkásmegmozdulás – hiszen a munkásosztály megszűnt, vagy inkább jobbra szavaz Nyugat-Európában –, hanem a nyelvi háború (főleg az egyesült államokbeli egyetemi konfliktusokban), a *Kulturkampf*.

A nyelvi háború, az orwelli újbeszél terjedése roppant látványos a nyilvánosságban, és a lincselési hullámok mellett időnként parlamenti vagy bírói döntések is támogatják, mint például a „házasság” szó átértelmezését, ami az elmúlt pár évben mindenféle nemű ember kapcsolatára kiterjedt, ahol a törzs uralkodik.

E nyelvi háború része nem pusztán új fogalmak elterjesztése, régiak átértelmezése, hanem – a még létező, de gyengülő erkölcsi relativizmussal – az uralkodó törzs erkölcsi abszolutizmusának a támogatása. Aki szembeáll velük, az a páriává válást kockáztatja (de a szó eredeti értelmében, és nem ahogyan azt Arendt nyomán morálisan és episztemológiailag felértékeltek). A legkevesebb, amit kaphat, hogy reakciónak, előítéletesnek, dogmatikusnak, önérdelvezéreltnek, rasszistának, homofóbnak, isz-

lamofóbnak, szexistának, és – ó borzalom! – esszencialistának nevezik. Azt persze már nem tudjuk, hogy miért rosszak, hiszen nem az áteredő bűn vagy a magántulajdon rontja meg őket. Annak megítélése változik ugyanis, hogy e bűnök strukturális bűnök-e (szándékolatlanok-e) vagy e gonoszok tudatos művei.

Ezzel szemben a jó ügy képviselőinek jellemzői az igazságos, egyenlő, toleráns, liberális, szabad, nyitott, befogadó, haladó, és így tovább. Ám e kifejezéseket is helyesen kell értelmezni. Például a tolerancia és a befogadás nem terjed ki mindenkire, csak a *törzs* által támogatandónak ítélt identitáscsoportokra. Hasonlóképpen, nem minden előítélet, megkülönböztetés, dogmatizmus vagy gyűlölet rossz. E beállítottságokat az teszi rosszá, hogy valakik ellen irányulnak. A támogatott identitáscsoportok előítéletei, gyűlölete jó és helyes, amennyiben a *törzs* és a diverzitásrezsím ellenfelei ellen irányul. Ahogyan a diverzitás is elsősorban a nem fehérekre és a szexuális másságokra vonatkozik.

Leo Strauss és utána a jobboldal évtizedekig a baloldal és a liberálisok erkölcsi relativizmusára panaszkodott, amely aláás értékeket, viszonyokat, intézményeket. Az elmúlt években a posztmodern politikai aktivizmus elterjedése az abszolutista morált hozta vissza. Ennek a politikai és egyéni haszna nyilvánvaló: önbizalmat, a fölény érzetét adja, és igényt a különleges figyelemre, elbánásra egy olyan világban, ahol egyének és csoportok már inkább a szűkös figyelemért versengenek, és kevésbé az anyagi javakért. Így aztán csoportokat képeznek – emiatt vonzódnak az emberek a *safe space*-ekhez, a buborékokhoz –, ahol folyamatos megerősítésre találnak.

E nyelvi küzdelmek, újítások, átértelmezések, elhallgatások azt mutatják, hogy – szemben a saját önképével és a magáról terjesztett képpel – a liberalizmus nem metaerkölcs vagy metaideológia, amely csupán megalkotja a játékteret minden szereplő szabad versenyéhez. A balliberális politika, mint minden rend, szükségszerűen szelektív: kiostálja azokat, akik a renden belül vannak, és közülük is a privilegizáltakat, és velük szemben nevezi meg azokat, akik a rezsimmel szemben, azon kívül állnak. Az elmúlt években központi témává vált bevándorlás átértelmezte, megfordította a képet: a kívül lévő bevándorlók a progresszív politika tárgyai és támogatói, míg a kapukon belül találhatóak a bevándorlásellenes barbárok. A már fél évezredes képzetet folytatva, a barbárok nem a kapuk előtt, hanem azokon belül vannak, és velük szemben kell a törzsnek a ren-

det fenntartania a nyelvpolitikai szelekcióval is. (És ha szükséges, állami és egyéb kényszerekkel is.) A nyelvi küzdelmeket az a hiedelem indította el, miszerint a valóság az, amilyennek látjuk a képzeteink révén. Így átnevezésekkel megoldható a valóság problémája. A törzs azt is tudja, hogy ez csak korlátozottan lehetséges, ezért azokat a valóságelemeket, amelyek nem illeszkednek a diverzitásrezsimébe, elhallgatja vagy elhallgattatja.

Bár a törzs a kormányzás régi-új módját igyekszik gyakorolni, de a nemzetállammal történő szakítás állandósítja a legitimációs gondjait. A konfliktusok fenntartásával, újabb és újabb identitáscsoportok szivárványkoalíciójával fenntartható még a hatalom más csoportokkal szemben, de mivel a törzs elszakadt etnikailag is, a szociális és földrajzi térben is a kormányzottaktól, meggyengítette a kormányzók és kormányzottak kölcsönös felelősségét. Ez ma talán legélesebben egy másik volt gyarmatosító országban, Franciaországban látható. (Vö. Marcel Gauchet: *A francia balsorsról*, 2021; Michel Geoffroy: *La super-classe mondiale contre les peuples*, 2018.)

E szám szerzői

Gyulai Attila · tudományos munkatárs

Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet, Nemzeti Köszolgálati Egyetem Politika- és Államelméleti Kutatóintézet.

Hajdú András · politológus

A Mathias Corvinus Collegium Politikatudományi Műhelyének kutatótanára. Legutóbbi könyvfejezete: Vesztes pozícióból stratégiai ágazat – A magyar sport szerepe és jelentősége a kormányzásban. (Mernyei Ákos – Orbán Balázs [szerk.]: Magyarország 2020. 50 tanulmány az elmúlt 10 évről. Budapest, MCC, 317–339.)

Hönich Henrik · történész

A Nemzeti Köszolgálati Egyetem Eötvös József Kutatóközpont Molnár Tamás Kutatóintézetének kutatója. Fő kutatási területe a 18. század végének – 19. elejének politikai gondolkodása.

Kiss Balázs · társadalomkutató

Az Eötvös Loránd Kutatói Hálózat Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézetének tudományos főmunkatársa és az ELTE ÁJK Politikatudományi Intézetének docense. Fő területe a politikai kommunikáció kutatása és a politikai pszichológia.

Kiss Márton · történész

A Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földtudományok Doktori Iskolájának PhD-hallgatója, a Nemzeti Köszolgálati Egyetem Eötvös József Kutatóközpont Molnár Tamás Kutatóintézetének megbízott kutatója.

Lakatos Artur Loránd · történész, közgazdász

A nemzetközi kapcsolatok elemzője, a történettudományok doktora. Kutatási területei közé tartozik a kortárs geopolitika, Közép-Kelet-Európa politikatörténete és gazdaságtörténete, Kolozsvár ipartörténete.

Lányi Gusztáv · pszichológus, szociológus

A Magyar Pszichológiai Szemle rovatvezetője, a Magyar Pszichológiai Társaság Pszichológiatörténeti Tagozatának vezetője. Legutóbbi könyve: Fenntartható? Fejlődés? Pszichológiai elemzés a Balatonról. Budapest, Széphalom Könyvműhely Kiadó, 2019.

Ménes András · közgazdász

A Janus Pannonius Tudományegyetemen szerzett személyügyi szervező, majd okleveles humánszervező diplomát. MBA diplomáját a Debreceni Egyetemen kapta, a PhD-fokozatot a Szent István Egyetemen vette át. Kutatási területe az emberi erőforrások és a menedzsment.

Molnár Attila Károly · eszmetörténész

A Molnár Tamás Kutatóintézet és a Századvég Kiadó vezetője. Főbb érdeklődési területe a politikai és társadalomelméleti gondolkodás története, a politika és a vallás kapcsolata, a konzervatív gondolkodás és a magyar eszmetörténet.

Nagy Ágoston · eszmetörténész, doktorjelölt

Szabó Gabriella · politológus

Az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézetének tudományos főmunkatársa. Politikai kommunikációval és médiakutatásokkal foglalkozik.

Tóth Kálmán · irodalomtörténész

A Nemzeti Közszolgálati Egyetem Eötvös József Kutatóközpont Politika- és Államelméleti Kutatóintézetének tudományos segédmunkatársa. Kutatási területe a 18–19. századi magyar irodalomtörténet és politikai gondolkodástörténet.

Tüskés Anna · irodalomtörténész, művészettörténész

Az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének tudományos segédmunkatársa. Kutatási területei: Illyés Gyula, 20. századi magyar irodalom, egyetemtörténet, középkori művészet és építészet.